Д-р Юрій Княжинський

НАРИС ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Мюнхен 1961

diasporiana.org.ua

Buchdruckerei „Logos", München 19, Bothmerstr. 14

ПРИСВЯТА

Їх Ексцеленції Високопреосвященному і Всесвітлійшому

Д-рові КИР ІВАНОВІ БУЧКОВІ

гр.-кат. Архиєпископові в Римі, Апостольському Візитаторові Українців у Західній Европі, Архипастиреві Скитальців та Достойному Меценатові гімназії в Зальцбурґу, який протягом 1949 року, в найбільше критичному часі для цеї освітньої станиці, свідомий великого її культурного післанництва, своїми фондами ласкаво удержував цю гімназію аж по кінець її існування;

Дорогому і Вельмишановному УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ЗБОРОВІ і Достойній ДИРЕКЦІЇ тої ж гімназії;

Врешті Дорогій МОЛОДІ років 1945—1949 української приватної гімназії в Зальцбурґу

в доказ синівського почитання, глибокої пошани і правдивої любови цю свою працю

присвячує

АВТОР

КОРОТКІ БІОГРАФІЧНІ ДАНІ ПРО АВТОРА

Автор походив із священичої родини; Батько його, тепер покійний, був зразу парохом в Дубрівці, повіту Ніско, отже з цього угла Галичини, що з діялектологічного боку належала до замішанецького говору (на захід і північний захід від Перемишля). З оповідань Батька знаю, що тамошні його парохіяни говорили з лемківським акцентом, а здебільша по польськи. Отець Петро Княжинський почав українізувати під мовним оглядом свою експозитуру, починаючи від молитов, бо ці текстово знали парохіяни з Літургії. Мати із старого роду Левицьких, близько спорідненого з родинами Шараневичів, Гарасевичів, Гриневецьких, дідо матери автора підписувався Лівицький; Левицьким став під впливом метрики, де його прізвище стояло під впливом давнього правопису й метрикальної звички українських парохів. Мати берегла у своїх спогадах традиції свого аристократичного великого роду, Батько був щирим Українцем і демократом, тому, здається, священики називали його «хлопоманом».

Син їх Юрій родився у згаданій Дубрівці 6. травня, 1888 р. З роду був хлопцем слабосилим, важко переходив недуги й не встоявся перед «чорною віспою», що на обличчі його залишила свої сліди. Був найстаршим сином отця Петра. Дальше йшли молодші його брати: Кость, що вмер гімназійним учнем, сестра Марія, брат Антін й наймолодша сестра Євгенія. Вселюдну школу покінчив у Дрогобичі, де жила сестра його матери Євгенія, замужем Кузик, там теж покінчив шість кляс клясичної гімназії одним із перших учнів, як казали в Галичині «відзначаючим». Мав феноменальну память, вмів через ціле життя цитувати цілі сторінки колись вивченого матеріялу. З родинних причин своїх батьків перейшов до гімназії в Самборі, що її почав з сьомої кляси. Університетські студії, на правничому відділі почав також

з родинних оглядів у Кракові, де склав блискуче перший іспит, потім перейшов на університет у Львові. Там закінчив університет і там склав дальші іспити. Зразу почав свою працю абсольвента в адміністрації, прийняв місце референдаря при старостві (за польських часів), потім перейшов до Скарбової Палати у Білостоку, бо староство мусів покинути ізза його шовіністичних настроїв. У Скарбовій Палаті не знайшов кращого морального відношення до себе, бо тут шиканowано його як Українця і завжди пригадувано йому, що він був арештований і сидів у горе-звіснім концтаборі у Домбю. Переконавшися, що в Польщі Українець не знайде признання навіть за важку працю, почав ще раз робити заходи дістати місце в адміністрації. Але, коли й тут йому не поталанило, рішився перейти до адвокатури, що його не манило, хоч він був добрим знавцем закона; як т. зв. конципієнт робив практику в окружнім суді в Самборі й у повітовім суді у Ст. Самборі. В цьому останньому місці став конципієнтом у адвокатів Арнольда і Павловського, згодом відкрив власну адвокатську канцелярію в цьому місті. Раз тільки зміг він причалити до староства, але це покінчилося з ліквідацією Західньої України. Відбувши свою концентрацію в Домбю, як про це сказано вище, міг Юрій переконатися, що в польській державі для Українця остає одиноке пристановище — адвокатура для абсольвентів правничого виділу.

Окремо можна було би говорити про життя Автора цього твору на становищі адвоката в Старому Самборі. Хоч адвокатура не манила Юрія, він ніколи не легковажив своєї праці, і станувши на цьому становищі в цій частині Бойківщини, щиро займався справами Українців-Бойків, хоч би вони не просили його про оборону в судових ділах. З Бойківщиною він зрісся, бо його Батько був уже доволі довго парохом у селі Тисовиця, зразу старосамбірського, згодом турчанського повіту. Юрій жив дуже близько духово з Бойками, що вилилося в багатьох його нарисах, друкованих уже на еміграції. Як знавець бойківського фолкльору, бойківського світосприймання і т. п. міг автор тієї книжки дати багато цінних порад керівництву музею «Бойківщина» в Самборі. З життя Юрія Княжинського треба занотувати і його небуденний

педагогічний хист, його глибоке заінтересування римською літературою й латинською мовою, що спонукало його свої еміграційні роки присвятити студіям цих дисциплін. У звязку з тією вісткою треба занотувати його побут поза межами Рідного Краю, що невсипущу тугу за ним заповнював він своєю педагогічною працею як учитель латинської мови в українській приватній гімназії в Зальцбурґу в Австрії. Його колишні товариші й учні залишили в памяті про Нього дуже теплі згадки.

На кінці цих спогадів мушу сказати, що ця Його праця вийшла з гарячого почування любови Юрія до науки, що з неї хотів він дати те, що сам здобув, своєму народові.

Др. Антін Княжинський

ВСТУПНЕ СЛОВО

У часі мого перебування на еміграції довірено мені виконувати обов'язки викладача латинської мови в Українській Гімназії в Зальцбурґу (Австрія), де й зродилася в мені думка скласти для вжитку вчителів і старшої шкільної молоді якийсь підручник з ділянки латинської мови чи літератури. За порадою проф. Семчишина я рішився опрацювати нарис історії римської літератури в українській мові та найважніші наслідування і відгомін латинських літературних досягнень у письменстві пізніших народів, як теж і в сучасному.

У здійснюванні мого задуму станув на перепоні майже цілковитий брак потрібних до цього наукових джерел. Та за посередництвом о. Декана Ґіля я одержав із бібліотеки місцевого монастиря о.о. Монахів Серця Христового, деякі короткі формою та багаті змістом твори з ділянки історії римського письменства та повне видання творів римських поетів золотої доби. Згодом одержав я для використання коротку енциклопедію і твори з ділянки історії старинної культури, а крім того найшов я в місцевій університетській бібліотеці деякі наукові праці з цеї ділянки та дуже цінну і критичну енциклопедію клясичної старини в 41 томах (Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft), якою я головно в цій праці користувався; це дало мені змогу здійснити задумане діло.

Здаю собі вповні справу з того, що ця моя праця, яку я написав в еміграційних умовинах, може мати деякі недоліки і неточності. Але моїм старанням не було дати якусь глибоко наукову студію, а тільки популярно-науковий нарис, що міг би послужити тим, які після закінчення середньої освіти схотіли б доповнити своє знання з ділянки старинної культури та знання з історії римського письменства

зокрема. Чи накреслити такий популярно-науковий твір мені вповні вдалося, про це скаже своє слово об'єктивна критика.

На цьому місці почуваюся до обов'язку скласти щиру подяку передовсім професорові української мови і журналістові М. Семчишинові за визначну допомогу при будові твору, а з черги о. Деканові і професорові Ґілеві, що постарав мені деякі потрібні джерела, професорові Гончаренкові за мовну і правописну коректу та студентові філософії М. Туркові за остаточне вигладження опрацьованого твору та за те, що він виготовив машинові відбитки початкових розділів праці.

Та вкінці надійшла остання, але найтяжча фаза: видання друком цього твору. Зробити це на еміграційному терені в Австрії було прямо неможливе, а коли я приїхав в р. 1949 до Америки, звертався я в тій справі до численних, між тим теж і визначних та високо поставлених осіб. Та вони трактували справу виключно тільки з погляду чисто матеріяльного інтересу та зиску.

Щойно в р. 1950 удалося мені увійти у зв'язок з о. Б. Куриласом Ч.Н.І., в якому я й пізнав визначного знатока клясичної культури. Він заняв відразу прихильну поставу до наміреного мною діла. Розуміючи вповні користь і доцільність того твору, та пройнятий розумінням для літературних і наукових проб і досягнень, хочби і дрібних, зволив він занятися провіренням праці і її машиновою відбиткою, за що складаю о. Куриласові мою особливу і найщирішу подяку, бо тільки завдяки Його старанням і трудам ця праця зможе бути збережена через зладження машинописів, тому і Його заслуга для появи цеї праці є першорядна.

Таким чином появляється ця праця повною машиновою відбиткою й то саме в р. 1950 — році ювілейному Їх Ексцеленції Архипастиря скитальців, Доктора Кир Івана Бучка, Великого Мецената української гімназії в Зальцбурґу.

Писано в Зальцбурґу, червень 1946 — жовтень 1948, а вступне слово докінчено в р. 1950, в Америці.

Автор

„Di, quibus imperium est animarum umbraesque silentes sit mihi fas antiqua loqui, sit munere vestre pandere res alta terra et caligine mersas".

(Vergilius, Aeneis VI, 264—266)

Ви, боги, що володієте духовим світом і ви тіні мовчазні дозвольте мені сказати слово про старинну давнину, щоб я за вашою допомогою зміг розкрити справи засипані грубою верствою землі та овіяні мряковинням забуття.

(Вергіль, Енеїда, VI. вірш 264-266)

ДЖЕРЕЛА:

1. K. Morawski: Zarys Literatury rzymskiej.
2. Gaar — Schuster: Geschichte der roemischen Dichtung.
3. Dr. W. Koop: Geschichte der roemischen Literatur.
4. Dr. Otto Bardenbawer: Patrologie.
5. Dr. Wissowa — Krool & Witte: Pauly's Realencyklopaedie der classischen Altertumswissenschaft, (1894—1943).
6. Сергій Єфремов: Історія українського письменства, (Коломия—Вінніпег, 1919).
7. Др. В. Радзикевич: Історія української літератури.

УВЕДЕННЯ

Може на перший погляд і парафразою буде здаватися, що був невеликий народ, який своїми власними духовими силами зміг взнестися понад землю, а навіть понад вершини божеського Олімпу, аж ген туди, куди сягнути може тільки людська думка. Все ж таки не дасться заперечити, що таким же народом були старинні греки, які з кайданів азійського деспотизму звільнили людського творчого духа та окрилили його до найвищого нестримного надземного лету.

Від греків починається безперервний ріст світової думки й літератури. Щоправда, вже й до того часу були окремі вогнища культури над Індом, Евфратом і Нілем, але їх ніщо не в'язало разом. Щойно Греція дала в літературі й мистецтві твори, яких пам'ять не загине поки існуватиме людство, бо ці твори здобули собі безсмертну славу навіть у римлян, які відтак заволоділи Грецією, та в цілому культурному світі. Були й греки подекуди наслідувачами Єгипту і Вавилону, але наука греків перша працювала для самого знання, а вибранців їхньої музи опромінювали ідеали грецької кальокагатії[1]), ідеали добра й краси, чужі Сходові. Вони створили тип свобідного громадянина, патріота і суспільника, хоча кількість цього громадянства, що в більшості складалася з невільників, була дуже обмежена. В епічній, ліричній та драматичній поезії, в історичній і реторичній прозі, в скульптурному, плястичному й архітектурному мистецтві вони дали вічно гарні зразки. А в тому часі, коли Греція неначе б виснажувалася, вона ще змогла натхнути войовничий Рим знанням і любов'ю до мистецтва і краси в такій мірі,

---

[1] Кальогатія — грецький вираз, що походить від слів «кальос кай агатос» (гарний і добрий). Це грецьке окреслення моральної досконалости і культурної витончености.

що римляни стають не тільки перекладачами й наслідувачами, але подекуди теж і духовими спадкоємцями і продовжниками культурних надбань соняшної Гелляди. Ними стають вони і в мистецтві і в прозовому та поетичному письменстві, а у філософії остільки лише що проявилися у них спорадичні проби засвоїти здобутки грецької філософічної думки для свого письменства.

З блідих, несміливих і скупих первопочинів, якими були незугарні обрядові пісні, приказки, заклинання та примітивні літописні записки, — розвинулася щойно оживлена життєдайним і творчим промінням натхненної Аполльоном і його Музами Гелляди — римська поетична й прозова література, що майже на протязі двісті років була наслідуванням грецьких мистецьких зразків, а навіть і пізніше не звільнилася зпід непереможного впливу грецького духа. Цей вплив проявляється головно в драмі. Міжтим, коли одні наслідували Софокля й Еврипіда, то інші взяли собі за первовзірець новіших драматичних письменників. Щойно пізніше почали сміливіші таланти брати свої рідні теми та опрацьовувати їх у спосіб питомий для римського духа, одначе і при тому ще таки зберігали форми грецького мистецтва. В епічній поезії вони наслідують недосяжні епопеї Гомера, при чому грецька віршована міра Гомерового гексаметру займає згодом назавжди місце первісного римського, своєрідного сатурнійського вірша. Прозові римські письменники наслідують в історіографії грецького Тукидида і Полібіоса, а знайомство з грецькою реторикою приносить у ділянці реторичної прози її очевидне удосконалення.

Рівно ж і в мистецтві бачимо наслідування грецьких зразків. Та хоч вислідом цих змагань були осяги у формі деяких справді мистецьких творів, головно в плястичному й образотворчому мистецтві, все ж таки вони ніколи не змогли осягнути тієї і досі неперевищеної краси і досконалости безсмертних творів геніяльних грецьких мистців. У ділянці скульптурного мистецтва знаходимо в Римі лише спорадично деякі замітні твори, як наприклад статуя Зевеса з Остріколі, Афродити з Мелльос, Аполля бельведерського, Ніла — бога ріки Ніл, а з доби цісарства — статуя цісаря Августа і пізніша статуя молодця з Бітинії — Антіноя,

який за ціну свого власного життя хотів продовжити життя цісареві Гадріянові.

Грецькі мітологічні вірування приймаються і глибоке коріння запускають у Римі, а грецькі боги зі своїми прикметами й хибами займають місце давніх римських богів.

Таким чином Рим створив свою власну культуру, що поширилася і на сусідні народи і згодом обняла ввесь культурний старинний світ.

У перших століттях середньовіччя занепадає культ клясичної старини, а нові народи, які на руїнах римської імперії оснували свої держави, не були в силі спромогтися на щось нове. Наступив занепад освіти, культури й літературного життя. Це і є причиною, що літературна нива в'яне, а то й зовсім стає пустарем. Під впливом суспільно-політичних обставин середньовіччя запанував у науці напрямок названий схолястицизмом, що намагався доказати розумом правди християнської віри і в зв'язку з цим створив сухі форми, яких не вільно було порушувати, та тому обмежував свободу думки і наукових дослідів. Схолястицизм не тільки що не спричинювався до того, щоб розбудити літературну творчість, але навіть потягав за собою цілковитий її занепад. Як реакція проти цього напрямку зроджується в XIII. ст. гуманізм — новий напрямок, який орієнтується на давню клясичну старогрецьку і староримську культуру. Цей поворот до старинної культури називається в мистецтві ренесансом. А що клясична культура старинного Риму закорінилася найсильніше в італійській землі, тому саме в Італії зродилися ці напрямки і тому власне з Італії вийшли гуманізм і ренесанс на новий, цим разом уже духовий, підбій світу. Рух цей, що пов'язує здобутки творчого духа малої Гелляди зі здобутками могутнього, спочатку матеріялістичного, опісля цією ж Геллядою натхненого Риму, зміг опанувати спершу Францію і Німеччину, а відтак Польщу й Україну. Студії клясичної старовини витиснули цілковито закостенілу схолястику. Наступило захоплення світською старовиною і нові, а радше воскресші клясичні науки, відкрили новий світ.

Відродження старинної культури в гуманізмі полягало не лише в захопленні старинними творами гарного письменства, але головно в студіях наукових творів: правничих, фі-

лософічних, медичних і технічних. Спрямування до студій цих же наукових творів та улекшення цих студій завдячує світ арабам, які зіткнувшися з грецько- римським світом, засвоїли собі скоро його здобутки та переклали на арабську мову багато старинних творів грецьких і римських письменників. Опісля навіть, коли Захід уже не багато розумів із грецьких мистецьких первовзірців, перекладено на латинську мову чимало творів грецьких письменників, що були передтим перекладені вже на арабську мову. Не Гомер отже, ані Софокль захопили й одушевили гуманістів може аж до пересади, але зробили це старинні філософи, лікарі, юристи, архитекти, математики й техніки. Студії їхньої творчости видвигнули на денне світло та воскресили на Заході античні наукові досягнення, що від часу мандрівки народів щораз більше вкривалися мряковинням забуття. На цих досягненнях і на дальшому їх ступневому науковому поглиблюванні основується сьогоднішній духовий розвиток, який в одних ділянках знання більше, в других знову менше піднісся понад рівень наукових досягнень старовини.

Ця відроджена в гуманізмі й ренесансі старинна культура і клясичне письменство дали посередньо також товчок і почин чисто народному письменству, та вивели літературу новочасних культурних народів Европи в XIX. ст. на верхів'я небувалої досі краси в безсмертних творах геніяльних письменників.

Таким чином стають клясичні грецькі і римські культури не тільки основою сьогоднішніх культурних надбань, але також і тим помостом, що сполучує найдавнішу, вже давно прогомонівшими століттями замрячену, старовину Сходу через кладку середньовіччя з новішими часами, об'єднуючи і споюючи в той спосіб культурні надбання людства всіх епох і віків у суцільну органічну цілість — в один моноліт.

ПЕРША ЧАСТИНА

РОЗДІЛ І

ГРЕЦЬКІ ДУХОВІ НАДБАННЯ ОСНОВОЮ КУЛЬТУРИ РИМУ Й УСІХ ПІЗНІШИХ НАРОДІВ СВІТУ

Старинна культура, що є основою нашої, зродилася три тисячі літ тому в однім із найменших країн нашого континенту, в давній Гелляді (сьогоднішній Греції). Там знаходимо найдавніші людські мешкання, що були не лише якимись шатрами, але справжніми будинками. Там уперше бачимо палати, величаві святині богів та укріплення. В Арголіді та Беотії, точніше в Микенах і Тиринсі збереглися залишки найдавніших замків Европи. На грецькій землі появляється вперше письмо, азбуку якого перейняли згодом із відповідними змінами всі европейські народи. Тут найвчасніше знаходимо високо розвинене і, до найвищих форм краси, доведене мистецтво скульптурне, якого головним представником є Фідіяс,[1] Праксітелес,[2] і Поліклейтос,[3]

---

[1] Фідіяс (Фейдіяс) — мистець-скульптор з часів Перікля в V ст. до Хр. — творець статуї олімпійського Зевеса, яка була виконана зі золота і слоневої кости. Ця статуя згоріла правдоподібно підчас пожежі святині Зевеса в Олімпії в р. 408. після Христа. Крім того він був творцем величавих статуй богині Атени, які знаходилися в Атенах на Акрополі, а саме: статуї Атени Партенос, виконаної зі золота і слоневої кости, Атени Промахос з криці та Атени Лємнія. Фідіяс кермував будовою святині Атени, званої Партенон, яку побудовано в цілості з мармору за часів Перікля. Атена була богинею мудрости й війни.

[2] Праксітелес — мистець-скульптор у IV. ст. до Христа, творець статуї Гермеса в Олімпії (бога доріг та купецтва та післанця богів), статуї Афродити з Кнідос (богині краси) і статуї Аполльона (бога сонця й музики).

[3] Поліклéйтос — мистець-скульптор, творець найславнішої

образотворче — Полігнотос з Тазос,[4] архітектурне — Гіпподамос з Мілету,[5] святиня Зевеса в Олімпії і Атени Партенос в Атенах,[6] та обрібку зі шляхетного металю. Твори цього мистецтва — це вічно гарні зразки неперевищеного й досі артизму, що викликував і викликуватиме подив у найбільших знавців мистецтва всіх часів і віків.

З поміж усіх европейських народів найперші греки створили справжні державні організми, вони теж найвчасніше розвинули колонізаційну політику. (Мала Азія і південна Італія т. зв. нова або велика Греція). Вони перші заснували міста, що були не тільки простими збірними осідками населення, але й побудовані були за продуманим і складеним пляном.

Греки є основоположниками наукових дослідів на полі філософії, математики, медицини, географії, історії та в ділянці мовознавства. Їм саме завдячує світ винахід граматики так дуже важний, щоб пізнати рідну та вчити чужі мови.[7]

статуї Гери (жінки найстаршого бога Зевеса) у святині в Аргос. Ця статуя була, так само як статуя Зевеса в Олімпії, виконана зі золота і слоневої кости.

[4] Полігнотос із Тазос — мистець-маляр у V. ст. до Христа, творець малюнків, що представляли атенські героїчні подвиги.

[5] Гіппо́дамос з Мілєту — грецький архітект у V. ст. до Хр., який примінив мезопотамські архітектурні взірці в грецькому будівництві при будові пристані в Пірею.

[6] Святиня Зевеса в Олімпії й Атени Партенос в Атенах. На оборонному узгір'ї Акрополіс в Атенах були три святині богині Атени, з яких найславніші були Єрехтейон і святиня Партенон, в якій була статуя Атени Фідієвого долота, виконана зі золота й слоневої кости. Святиня Партенон перетривала майже в первісному стані до кінця XVII. ст. Щойно в р. 1687., підчас облоги Атен венеціянами наступив вибух порохівні, який знищив значно будівлю. Але й те, що залишилося ще є найціннішим пам'ятником архітектури, яку нам залишила старина. Греція викликає подив і пошану для грецьких мистців, що створили такі мистецькі архитвори. Святиня Партенон була побудована за часів Перікля в цілості з мармору, а її будовою кермував Фідіяс. Дальше до найвизначніших пам'ятників грецького будівництва належить цілий ряд будівель на Акрополі в Атенах і святиня Артеміди в Ефезі в Малій Азії. Святиню Артеміди вважали в старині за одно з сімох чудес світу. Греки створили в архітектурі стилі: дорийський, йонський і коринтський. Цей останній був найбільш улюбленим у Римі в часах цісарства, визначався гарними акантусовими закінченнями колюмн (капітелями).

[7] Граматичними студіями займалися головно стоїки, яким були

Крім граматики створили й розвинули греки всі інші ділянки філології, як: етимологію, літературно-історичну критику,[8] досліди над діялектами та лексикографію. Греки є творцями перших основ техніки, вони є творцями досконалих, досі неперевершених форм поезії епічної (Гомерова Іліяда й Одисея,[9] Гезіодос,[10] ліричної — Архілльохос,[11] Сімонідес,[12] Піндарос,[13] Теокрітос,[14] і драматичної: Айсхілльос,[15] Софоклес,[16] Еврипідес,[17] та творцями музики. Найстаршим

вони потрібні для філософічних дослідів. Також олександрійські граматики займалися тими студіями. Висліди їхніх праць зібрав систематично в II. ст. до Хр. Діонізіос Тракс (170-90 до Хр.) в своєму творі «техне грамматіке». Устійнені є там правила й назви, що й до сьогодні є міродайними для граматичних понять і окреслень.

[8] Належать сюди: досліди над поемами Гомера, пояснювання творів письменників, відновлювання та устійнювання ушкоджених текстів.

[9] Іліяда й Одисея — старогрецькі народні епопеї, що їх авторство приписують сліпому поетові Гомерові. Перша з них описує 51 останніх днів десятого року війни греків з троянцями, друга блуканину Одисея після збурення Трої та його дивовижні пригоди. Ті епопеї послужили Вергілієві як зразок для композиції його поеми „Aeneis“.

[10] Гезіодос — батько грецької дидактичної епіки, пізніший від Гомера. Мовою і віршованою мірою Гомерових поем він написав перший твір: «Ерга кай гемерай», де описує кожноденні праці рільника підчас цілого року, і другий твір «Теогонія» — про походження богів.

[11] Архілльохос — біля р. 650., творець ямбічної поезії, який з гострим дотепом різко ганив людські хиби. Крім того написав він елегії і гимни та створив нові форми лірики, між ними еподи.

[12] Сімо́нідес з Кеос, жив в Атенах під кінець V. ст. в часі перських воєн. Був творцем хорових пісень, похвальних пісень у честь богів то є гимнів, пісень у честь бога вина Бакхуса т. зв. дитирамбів, та елегій й епіграмів.

[13] Піндарос, родом з Теб, сучасник перських воєн, який оспівував переможців ігрищ олімпійських, істмійських та немейських. Старинні вважали його найбільшим грецьким ліриком.

[14] Теокрітос, походив із Сиракуз і жив у рр. 285-247. до Хр., головний представник грецької буколічної поезії. Його поезії мають назву «ейди́лія», під чим слід розуміти дрібні нариси й образки із сільського життя.

[15] Айсхільос жив у половині V. ст. до Хр., був учасником боїв під Маратоном, Саляміною і Плятеями. Написав біля 90 драм. Він увів до своїх драм другу дійову особу і таким чином обмежив хорові виступи. Його твори визначаються поетичністю висловів.

[16] Софоклес жив у V. ст. в Атенах. Написав 123 драм з яких збереглося тільки сім. Він увів до своїх драм третю дійову особу і

з поміж усіх театрів світу є і по сьогодні ще досить добре збережений старинний театр в Атенах.

Греки є теж творцями зорганізованої системи навчання, а взірець і первообраз сьогоднішніх університетів знаходимо в грецькій старині. Епохальним їхнім осягом є те, що вони створили цілий ряд шкільних підручників. До нас дійшли численні шкільні підручники з граматики, математики, метрики а також шкільні видання творів грецьких письменників з коментарями.

Що виключно Греція є одиноким джерелом згаданих культурних здобутків і що ці надбання перейняли культурні народи лише від греків, то доказує про це цілий ряд назв поодиноких ділянок людського знання — назв, створених самими греками, що їх з цими науками перейняли від греків пізніші народи. Ось найважніші з них: плястіке, політіке, математіке, музіке, фільософія, поейзіс, епос, ліріке, драма, трагедія, комедія, техніке, грамматіке, географія, геометрія, і т. п

Від греків перейняв їхні культурні здобутки другий культурний старинний европейський нарід — римляни, а за посередництвом римлян всі інші европейські культурні народи. Римляни визначилися особливо державно-організаторськими здібностями та удосконалили науку права, яке головно в ділянці приватного, тобто цивільного права стало основою законодавства всіх культурних народів. Їхня заслуга для культури пізніших народів полягає в тому, що вони грецьку духову спадщину передали Заходові, а тим самим посередньо і нашій сучасності.

Жоден з поміж народів цілого світу не осягнув ані перед, ані рівночасно з греками так високого як вони ступня культурного розвитку. Причиною цього були спеціяльні, одинокі в своєму роді здібнощі цього народу і його сусідство з хронологічно--вчаснішими, високорозвиненими культурами: єгипетською і мезопотамською, які одначе грецький нарід у ко-

---

тим обмежив ще більше виступи хорів. Софокль поставив трагедію на висоту, якої до часів Шекспіра ніхто з драматургів не осягнув.

[17] Еврипідес, нар. в Саляміс у р. 481. до Хр., помер у р. 406. в Македонії. Написав 92 драми. У своїх драмах опрацьовує сучасні йому життєві проблеми в такому мітологічному оформленні, яке вони задержали й до сьогодні.

роткому часі титанічно перевищив, осягаючи гідний найбільшого подиву рівень культурного розвитку в ділянці будівництва й архітектури, плястичного й скульптурного мистецтва, літератури й філософії, та станув таким чином на верхів'я духових надбань людства цілого світу.

Осяги грецьких культурних надбань можна у відношенні до Сходу коротко окреслити так, що греки створили в релігії, мистецтві, науці й філософії нове, невідоме досі поняття особистої свободи людини, поняття чуже і незрозуміле Сходові, на який культура грецька безпосереднього впливу не мала.

РОЗДІЛ II

СТАРИННА ІТАЛІЯ, ЇЇ НАСЕЛЕННЯ ТА ПЕРШІ ПРОЯВИ РИМСЬКОГО ТВОРЧОГО ДУХА

Римський нарід належав до латинського племени, яке разом з іншими племенами, як оскійським, япигійським і етруським замешкувало Апенінський півострів. З поміж них япигійці злилися з геленами, які ще в доісторичних часах Риму почали колонізувати південну Італію. Етруски знову, найближчі сусіди римлян від півночі, що мали містичну сувору релігію та зовсім невироблену окремішню мову, перші з усіх племен, що замешкували Апенінський півострів, засвоїли собі високу культуру. Їхньою батьківщиною була правдоподібно Мала Азія звідки й принесли зі собою до Італії вищу культуру та вже дуже вчасно підлягали грецьким культурним впливам. Але щодо їхнього походження є розбіжності думок між дослідниками старини так, що не можна прийняти ніякої тези про їхнє походження за певну й неоспориму. Якийсь час був Рим навіть політично залежний від етрусків. Вплив етрусків виявився майже у

всіх ділянках культурного життя старинного Риму. Від етрусків перейняли римляни інституцію лікторів, курульне крісло, тогу з пурпуровим обрамуванням, звичай і спосіб відбування тріюмфу, та штуку вороження з лету птахів. Згідно з вислідами нових дослідів перейняли римляни від етрусків а не з Куме (як давніше думали), абетку в якій створили вживані до сьогодні коротші назви поодиноких букв. Та якби справа не малася, то початків римської азбуки треба таки шукати в абетці грецькій, а в найдавніших пам'ятках римського письменства є очевидний у висловах і формах вплив грецької мови взагалі.

У латинців, в яких спершу протягом довшого часу передове місце займало місто Альба (Alba longa), повстало у невідомому ближче часі над рікою Тибром, у віддалі яких 20 км. від його гирла, як оборонна оселя, а може як торговельна пристань, пізніше так могутнє місто Рим. Положене в дуже корисному місці, заселене дуже рухливим міським та ядерним сільським елементом, поширило воно вже вчасно своє володіння поза властивий обсяг міста, покорило та прийняло до своєї державної спільноти своїх найближчих сусідів, і опісля безнастанними війнами і безперервною, систематичною колонізацією підкорило собі цілу Італію. Заволодівши згодом фенікійською Картагіною, здобув Рим панування на морі, і вкінці, завзятими змаганнями підкорив собі цілий старинний світ. Не диво, отже, що римський поет Вергілій (Publius Vergilius Maro) в одному з найкращих місць шостої книги своєї Енеїди вкладає в уста Енеєвого батька Анхіза запевнення, що інші народи будуть краще виковувати з криці та мармору чудові, неначе живі статуї, відзначаться красномовністю, будуть заглиблювати свій ум у руки небесних світил, міжтим, коли римлянин схопить у свої руки володіння над світом.

Донедавна панівним у науці був погляд, що Рим основано в половині VIII. ст. до Хр., а рік 753. до Хр. приймали історики як вихідну точку для літочислення від заложення міста. Сьогодні можемо з цілою певністю прийняти, що початки людських осель на терені пізнійшого Риму сягають щонайменше X-ого ст. перед Христом. Висліди переведених у р. 1907. розкопів в західній стороні Палятинського узгір'я

виказали в кераміці (глиняних виробах) ознаки культури вчаснозалізної доби. (ери).

Щодо латинської мови, то походить вона з індо-европейського мовного пня, так само як дуже близько споріднена з нею грецька мова та взагалі ціла італійська мовна родина, що обіймала теж мову умбрійську та оскійську, з яких збереглися тільки дрібні останки. В дальшому ході свого розвитку розщіплюється латинська мова на мову освічених станів і простолюддя. Перша з них, що називається „lingua urbana", первісно проста, щойно пізніше вироблена та гарно оформлена, а при цьому повна сили, була в старині як мова освічених станів, панівною від Гераклевих стовпів (тобто сьогоднішнього Гібральтару) аж до Евфрату, а пізніше в середньовіччі в цілому християнському світі заходу. Друга, більше проста й невироблена мова, звана „lingua rustica", що перейняла багато елементів із говорів поодиноких провінцій, живе частинно й досі в новочасних мовах: італійській, французькій, еспанській, португальській та румунській, які розвинулися з латинської мови.

Людська думка є не тільки невмірущою але й вічно творчою. Тому вже навіть у народів, яких культура є щойно в початкових фазах свого розвитку, зустрічаємо прояви їхнього творчого духа. І ці духові прояви є спершу несмілі, слабі, неоформлені й примітивні та служать переважно релігійним, обрядовим, а часом теж державним цілям. Це різнородні релігійні, обрядові й принагідні пісні, приказки, приповідки й поучення, що незаписані ходять усно між народом і щойно пізніше їх записують. Вони є предвісниками літературних досягнень народу і називаються усною словесністю. Таку усну словесність знаходимо теж і в римлян, яка заповідає світанок їхнього письменства.

Як далеко в минуле сягають перші початки усної словесности римського народу, годі ствердити. Одначе їхня глибока давнина є беззаперечною, про що свідчить т. зв. „Carmina Saturnalia" або „axamenta", що їх співали жерці при обходах у честь бога Марса у березні кожного року, а які були складені такою мовою, що її вже в другому столітті до Христа не могли самі жерці зрозуміти з причини архаїчних форм, висловів і зворотів, що були вжиті в цих же піснях.

РОЗДІЛ III

ПОДІЛ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Римське письменство у властивому значенні цього слова починається щойно після першої пунійської війни (240. р. до Хр.) і то спочатку тільки наслідуванням грецьких первовзірців.

Історія римської літератури поділяється на 4 доби:

1. Перша доба — від кінця першої пунійської війни до початку громадянських воєн у Римі (240-81 до Хр.). Це початки римської мистецької літератури.
2. Друга доба — обіймає період громадянських воєн і час володіння Октавіяна Августа тобто час від 81. р. до Хр. до 14. р. після Хр. Це доба найбільшого розквіту римського письменства. Її ділять на 2 періоди: перший від 81. до 31. до Хр. в якому процвітає головно проза і він називається Ціцеронським, другий від р. 31. до Хр. в якому процвітає головно поезія і він називається Періодом Августа.
   Друга доба називається золотою добою римського письменства.
3. Третя доба — від смерти цісаря Августа до смерти цісаря Траяна (14-117 р. п. Хр.), це т. зв. срібна доба римської літератури. Римське письменство хоча вже зійшло з вершин свого розвитку, все ж таки пишалося ще буйним квітом особливо на полі історіографії.
4. Четверта доба — починається від часу, коли вступив на престіл цісар Гадріян і триває до упадку західно-римського цісарства.
   Це т. зв. залізна доба римського письменства.

Для кращого перегляду ділимо її на 2 періоди, а саме:

а) Від часу, коли вступив на престіл цісар Гадріян аж до того часу, коли влада цілої держави опинилася в руках цісаря Констянтина (117-324 п. Хр.).
б) від цісаря Констянтина до розвалу західно-римського цісарства (324-476 п. Хр.).

РОЗДІЛ IV

УСНА СЛОВЕСНІСТЬ І НАЙДАВНІШІ ПАМ'ЯТКИ РИМСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

„In initio erat verbum"
(На досвітках римського письменства)

Римське мистецьке письменство починає розвиватися щойно після першої пунійської війни.

Давніші прояви римського творчого духа, яких не слід ще вважати літературними досягненнями, поділити можна на дві групи: а) поетичні, б) прозові.

а) Поетичні прояви

Поетичні проблески римської творчости, які проявлялися на досвітках римського письменства, служили головно практичним ціллям: в родинних обходах і торжествах, в релігійному культі та для потреб держави, о скільки ці останні звеличували геройські подвиги і хоробрість славних мужів і полководців. Ці первісні (перші) римські пісні були складені т. зв. сатурнійським віршом (versus Saturnius). Назву цю створили римські письменники, що цим хотіли вказати і з натиском підкреслити глибоку давнину цього вірша. Форма цього вірша була правдоподібно відома також іншим італійським племенам, як оскам та умбрійцям, а був цей вірш

[1] Сатурнійський вірш ділиться на дві частини, з яких кожна має по три наголошені і три ненаголошені склади, при чому в кожній стопі першої половини після ненаголошеного складу наступає наголошений, склад; натомість у другій частині наголошений є кожний склад стопи, а кожний другий склад є ненаголошений, при чому ця друга частина складається з повних трьох стіп. Обі частини (половини) вірша ділить дієреза і в цьому то місці був допускаємий роззів (hiatus). Схема сатурнійського вірша є така: ·—́·—̀·—·—·//—́·—̀·—́·

Нпр.: Vivum mihi Camena (iusece versutum або: ibi manens sedete) donicum videbis (Винятки з латинського тексту Одисеї перекладеної на латинську мову Лівієм Андроніком).

споріднений з подібним віршем інших народів індо-европейського пня, між іншим теж з віршем первісного тексту пісні про «Нібелюнгів» (Nibelungenlied).

З-поміж римських поетів намагався Енній (Quintus Ennius) піднести цей сатурнійський,[1] римський родимий вірш до значення епічно-літературного вірша. Однак остаточно місце цього вірша заступив у епосі створений греками гексаметр, хоча в устах народу задержався сатурнійський вірш ще дуже довго.

З найдавніших релігійно-обрядових пісень нам знані:

1) **„carmen Arvale“**, які співали „patres Arvales“ тобто брати ріллі, щорічно в травні при урочистому танку в святині сільської богині, що звалася „Dia Dea“. В цій пісні прикликували лярів (Lares — домашні боги) і бога війни Марса.

2) **„carmina Saliaria“** або „axamenta“,що їх співали колегії салійських жерців при обходах у честь Марса (Квірина) два рази в році: у березні й жовтні, то є в місяцях, у яких в цих найдавніших часах ішли у воєнний похід і з нього верталися, а співали їх при танку, що його танцювали зі святою зброєю Марса та зі списом. Зразок молитовних форм такої пісні дає нам Като Старший (Marcus Portius Cato Censorius) у своєму творі „De re rustica“.

А саме подає він текст молитви звичайно прийнятої при складані жертви, що називалася „suevetaurilia“. Мова тих „carmina Saliaria“ була так давня, що навіть самі жерці, що їх співали, не могли їх уже в 2. ст. до Хр. розуміти з причин архаїчних форм, висловів і зворотів. Мова цих пісень була вже біля р. 100 до Хр. предметом наукових досліджувань римських граматиків. Завдяки тим дослідам дійшло до нас декілька незначних залишків цієї мови.

3) **Героїчні** пісні, про які Ціцеро згадує у своєму творі „Tusculanarum disputationum libri“ (IV, 3) називали їх „clarorum virorum laudes atque virtutes“. Пісні ці співали при звуках флейта підчас бенкетів учасники цих же бенкетів або хлоп'ячі хори. Завдяки цим пісням збереглося багато казкових римських переказів з героїчної доби, і цим переказам надали опісля мистецьке оформлення. Пісні ці є зав'язком епічної поезії.

4) **Похоронні пісні** (nenia), які в найдавніших часах співали на похоронах найближчі свояки помершого, а опісля професійні голосільниці-плачки. (praeficae). Звичай послугуватися такими плачками перейняли римляни від етрусків. Ці пісні співали при звуках флейта.

5) **Жартівливі пісні,** які виголошували жартівливими віршами на весіллях. Такі вірші називалися „versus Fescennini". Є вони найбільш правдоподібно етруського походження, а їхня назва взята від назви південно-етруського міста Fescennium. Початково співали їх на сільських народних забавах; мали вони багато шутливого елементу, та як весільні пісні задержалися дуже довго.

Жартівливий характер мали теж обжинкові пісні, що їх співали на різних сільсько-господарських святкуваннях. Такий самий характер мали вояцькі пісні, що їх співало військо підчас тріюмфальних обходів (carmina triumphalia).

У прадавніх часах були теж лайливі пісні (carmina famosa) та забобонні й лихословні пісні. Одначе вживати їх було заборонено вже законодавством XII таблиць з року 450. до Хр.

6) **Приказки** в поетичній формі, що мали елементи релігійні й світські. Сюди належать пророцтва (vaticinia), заклинання (incantamenta), приповідки (sententiae), та сільсько-господарські правила (praecepta). Один збірник таких приказок п. н. «praecepta vatis Marcii», є нам знаний з творів пізніших письменників. Цей збірник походить від безіменного автора і містить у собі низку сільсько-господарських приказок у формі поучення батька для сина. Автором такого збору приказок є теж Appius Claudius Caecus, цензор у Римі 312. р. до Христа.

З тих часів маємо теж зв'язки драматичної поезії. Історик золотої доби Лівій (книга VII, 2) згадує про «ludi scaenici», які введено в Римі 364 р. до Хр., щоб відвернути пошесть. Ці «ludi scaenici», є етруського походження, на що вказують такі етруські назви як histrio (назва сценічного актора) і persona (маска). Зав'язком драматичної поезії були також «saturae» і «Atellanae». Походження і первісне значення слова «satura» є спірне. Одні виводять цю назву від грецького слова «са́турой», розуміючи під ним жартівливу

виставу, в якій виступають селяни, переодягнені за козлів. Інші виводять цю назву від слова „satura lanx“, що мало означати жертівну миску, наповнену всякими дарами, або теж якусь мішанину м'ясної страви (farcimen). Як наголовок твору означала ця назва мішанину поезії різноманітного змісту і різної віршованої форми та з різнородною віршованою стопою, при чому навіть з поезією була помішана проза. Ще інші добачують у назві „satura“ архаічне латинське слово, яке мало означувати сорокату, різнобарвну мішанину і вважають «satura» сполукою діялогу, танцю і гри на флейті. В кожному випадку становили „saturae“ впродовж довгого часу, перед уведенням правильних драм, складову частину великих ігрищ, після яких грали ці «saturae» як т. зв. «exodia» — римські хлопці аж до часу, коли місце тих сатурів зайняли жартівливі оскійські п'єси «ludus Oscus», знані теж під назвою «fabula Atellana», або коротко «Atellana». Ця назва походить від кампанійського міста Atella[2]) звідки і звичай грати ці п'єси „Atellanae“ перейшов до Риму. Прикметою всіх цих «Atellanae» було виведення на сцені постійно прийнятих, звичаєм устійнених, типових комічних постатей, що їх називали «Personae Oscae», як «Maccus» (дурень), «Bacco» (балакун), „Pappus“ (старий, часто обдурюваний скупар), «Dosennus» (хитрий блазень). Ці постаті зображують стоячі фігури, за яких промовляли актори з поза сцени. Довкруги цих комічних постатей концентрувалася акція п'єси, зовсім проста в своєму заложенні та накреслена в загальних тільки нарисах. Ці комічні постаті пригадують нам аналогічні постатті, що їх ще сьогодні зустрічаємо в Англії в т. зв. арлекінських п'єсах. Ці „Atellanae» віджили в 16. та 17. ст. в Україні у формі лялькового театру, де виступали типові постаті жида, цигана, Ірода, козаків та інші. Цей ляльковий театр різнився від античних «Ателлянів» змістом відповідно до змінених обставин часу і місця, та відмінних понять і зацікавлень тодішнього українського суспільства. Пізніше опрацювали „Atellanae» також драматично так само, як

---

[2] Atella — місто, яке було в Кампанії, яку в перших століттях існування Риму замешкували оскійці. Вони теж спершу грали у своїй мові «Ателляни» в Римі, а щойно пізніше стали грати самі римляни ці «Ателляни» в латинській мові.

жартівливу п'єсу з життя простолюддя, що їх звали „Mimus". Цю п'єсу перейняв Рим із грецької південної Італії і незабаром засвоїв собі її так, що римляни стали її вважати за свою питому, рідну п'єсу.

б) Прозові літературні прояви

Найдавнішим предвісником прозової римської літератури є „libri" або„commentarii pontificum", що устійнюють релігійні обряди, містять у собі приписи для богослужень, рішення колегії жерців та протоколи урядових чинностей і списки членів їхніх колегій. Обов'язком членів колегії було теж устійнення річного календаря, що називався „fasti", тому, що містив у собі список „dies fasti et dies nefasti", тобто днів у яких могли відбуватися засідання суду і народні збори (fasti), і днів, у яких не полагоджувано справ публичного характеру. Як виказують збережені з пізніших часів „fasti", у них поміщувано також річні історичні та астрономічні записки. Крім того записував теж pontifex maximus (найвищий жрець) на таблиці, що її вивішували перед урядовим будинком, всі пропам'ятні події року. Ці т. зв. „annales pontificum" переховувано в мешканні найвищого жерця. Коли в р. 123. до Хр. цей звичай завмер, зібрано записки всіх таблиць у 80-ти книгах, при чому зміст таблиць із часів з перед італійської пожежі Риму (390. р. до Хр.) відтворено з пам'яти.

Державні документи описували вже в часах перших королів. Багато з них понищилося підчас галійської пожежі Риму, а збереглися тільки деякі, як договір Сервія Туллія з латинами, договір Тарквінія Гордого (Tarquinius Superbus) з габіями, та торговельний договір Риму з Картагіною з 509 р. до Хр. Рівнож поодинокі визначніші роди списували історії своїх родин т. зв. „elegia" та похоронні мови (laudationes funebres) та ці історії родин і похоронні мови переховували у себе. Збір здогадних королівських розпорядків (бо їх автентичність не є зовсім певна), званих „leges regiae", переважно сакрального характеру мав скласти недовго після прогнання останнього короля Тарквінія Гордого жрець, (pontifex Papirius), як так зване „ius Papirianum".

Найдавнішою пам'яткою прозового письменства тих часів є законодавство 12-ти таблиць (lex duodecim tabularum). Опрацювали його в рр. 451 і 450 до Хр. і після галійської пожежі Риму його відтворили. Було воно джерелом публичного й приватного права. Головно в самому Римі здобула ця книга велике значення. Була вона читанкою для молодих, що хотіли навчитися читати, була катехизмом і дороговказом життя для старших. Найбільший римський прозовий письменник Ціцеро вчився напам'ять цього катехизму, правники пояснювали його як джерело права, та як перші прояви римського правничого духа, а мовники-граматики займалися поясненням (інтерпретацією) його мови. Отже не Гомер, ані жодні епопеї, тільки ці сухі й короткі правничі окреслення й формулки стали найбільш цінною книгою цього правничо думаючого народу, який згодом поставив науку права на такій висоті, що й досі її ніхто не перевищив, а всі найновіші законондавства культурних народів повстали на основі римського права. Не даром отже сказав Ціцеро: „Mehercules! Bibliothecis omnium philosophorum mihi unus libellus cum lege XII tabularum praestare videtur" (На Геракля, мені здається, що бібліотеки всіх філософів перевищує одна книжечка з правом 12-ти таблиць).

Право 12-ти таблиць — це були короткі правні формулки, здебільшого неясні та незрозумілі і тому вже вчасно треба було їх доповнювати поясненнями й коментарями. Фрагменти цього права 12-ти таблиць знаходимо часто в творах старинних римських мовників і правників. Римська мова мусіла тут уперше наломитися до стислих правничих понять, мусіла ясно висказати й означити провини і їхні наслідки, мусіла схопити в правні форми прояви приватного життя.

В новіших часах знайшли дослідники римської старини багато схожости між правом 12-ти таблиць, а законодавством, яке обов'язувало в місті Гортина на Креті і було дещо старше від цього найдавнішого римського законодавства. А що місто Гортина було грецькою колонією і правні постанови його законодавства були перейняті з його матірного краю, то слід ствердити, що й у ділянці права первовзірцем для римлян були греки.

Першим римським письменником є Appius Claudius Cae-

cus. Він був римським полководцем у війні зі самнітами, а відтак консулем, але найбільший розголос здобув собі як цензор 312. р. до Хр. Він збудував першу биту дорогу, що вела з Риму на південь, при якій хоронено померлих (via Appia) та збудував перший водопровід (aqua Appia). Хоча він походив із патриціїв, старався поліпшити долю широких кругів суспільства. Він залишив знамениту промову проти мирових предложень епірського короля Пирга (279. р.), яку знав ще Ціцеро, хоч нею і не дуже захоплювався. Крім цього залишив ще Appius Claudius збірник приповідок (sententiae), складених сатурнійським віршем. Він займався теж поправою латинського правопису. За його спонукою Gneius Flavius видав список dies fasti і збірник форм судового поступування, так званих legis actiones. Цей збірник називався „ius Flavianum". Таким чином він зломив привілей жерців, які досі мали виключне право укладати список „dies fasti" та означувати форми судового поступування.

Завдяки тому дійшли до відома ширшого загалу правні засоби доходження й реалізації нарушуваних прав. Тому теж оголошення „legis actiones" відкрило дорогу для розвитку науки права.

РОЗДІЛ V

ПЕРША ДОБА (240-181 ДО ХР.)

ПІДРОЗДІЛ I

Історичний огляд

„Sole oriente"
(Перші проміння).

Уже від найдавніших часів мали римляни зв'язки з греками, головно з тими, що мешкали в південній Італії, яку назвали тому Великою, або Новою Грецією, де були численні грецькі колонії.

Грецький вплив видно вже в законодавстві 12 таблиць, у тому найдавнішому пам'ятнику римського прозового письменства. Коли римляни опанували південно-італійські грецькі колонії та заселену греками частину Сицилії, напливало до Риму багато греків, які привезли туди твори вже високо розвиненої грецької літератури. Впливові цієї грецької літератури мусіло улягти римське письменство, яке щойно починає зроджуватися. Коли наслідком політичних подій ущільнювалися зв'язки Риму з грецьким світом, збільшується і зацікавлення грецькою культурою та скарбами грецького письменства. В Римі повстають грецькі школи, поширюються здобутки грецького творчого духа, і римляни згодом уважають своїм обов'язком знати грецьку мову. На сцені починають ставити грецькі драми і перекладають їх на латинську мову. З Греції привозять велику кількість творів плястичного мистецтва, якими заможні римляни прикрашують свої мешкання. Навіть сам Като Старший (MARCUS PORCIUS CATO CENSORIUS), який довгі роки був гарячим прихильником народнього напрямку в житті та літературі і гостро виступав проти грецької культури, вважаючи, що вона спричинює зіпсуття обичаїв, учився на старості літ грецької мови, бо не міг опертися духові часу.

Між тим, коли у вищих суспільних верствах, серед більш просвічених людей не було ще признання для літературних занять, бо вони вважали, що ці т. зв. „artes leviores", не лицюють достоїнству й гідності римського громадянина, то люди, що прибули до Риму з околиць, де гомоніла грецька мова, почали переносити скарби грецького письменства на римський грунт і робити їх приступними для ширших кругів суспільства.

Першим таким перекладачем був грек Андронікос, якого римляни взяли в полон мабуть при здобутті Таренту в р. 272. При звільненні одержав ім'я свого пана LUCIUS LIVIUS. За ним пішли й інші. Почалася отже римська література від перекладів з грецької мови. Грецьке письменство, хоч перейшло вже було добу свого найвищого розквіту, цвіло ще буйним квітом. При перекладах поступали письменники зовсім доривочно. Одні зверталися до клясичних архитворів 5-того ст. до Хр. і старалися для римського письменства засвоїти грецьких трагіків Софокля й Еврипіда; інші

звертали свою увагу на новіші часи. Тому в цих первопочинах і в дальшому найближчому періоді розвитку римського письменства немає нічого систематичного, органічного, а панує тільки випадковість і доривочність.

Нові поняття й думки стали налітати роєм та спадати цілою каскадою на молоду суспільність — між ними благородні й наскрізь шляхетні зерна, натхнення, що окрилювали духа до піднебесного лету та розкладові ферменти, перекази, що зроджували зіпсуття (т. зв. fabulae peccare docentes). Перекладна література мала безперечно додатній вплив на розвиток латинської мови. Є відоме, що переклади стають з правила грунтом, що на ньому відтак розвивається оригінальна література. Ці переклади на латинську мову відкрили під оглядом змісту для думки й чувства нові горизонти, а під оглядом форми були різьбарем і вогневою пробою для цієїж мови. І таку саме пробу переходила тоді латинська мова і перейшла її переможньо. І в той спосіб стала римська література цілком залежною від грецької, так що Горацій міг у своїх еподах (Ep. lib. 2, I, 156) сказати: „Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio“.

Так отже римський світ черпав із криниці грецьких духових скарбів, із цього неперевищеного й досі канону людської краси, недобачаючи залежности від переможнього впливу грецького письменства та осяяний блиском чару, що йшов від творів вияву невмірущого духа цього покореного собі дрібного геленського народу. Таким чином своїм письменством і взагалі культурою заволоділи греки тим самим Римом, який їх побив збройно і навіяли войовничий і наскрізь матеріялістичний та господарський Рим знанням і любов'ю чарівної краси й недосяжного мистецтва. А вплив цей тривав довго, дуже довго, навіть тоді коли захід уже тільки небагато і то може хибно розумів із грецьких мистецьких первовзірців.

Та рівночасно з цими прикметами грецького духового світу перейнято безкритично всі його похибки і темні сторінки. Починають ширитися зіпсуття обичаїв, занепад родинного життя, брак пошани для права і законів, заникає шаноба і почесть для старих родимих богів, занепадає також старинна, питома римському духові, хоробрість, ця „pristina virtus Romana“.

Яркі ознаки цього занепаду проявляються в часі югур-

тинської війни (111-105). Родова шляхта сходить у сутінок, а на перший плян висувається грошова аристократія, яка стягнула до Риму скарби всього світу. Починається культ чужих богів, доба безуспішно поборюваної розтратности, період здвигання розкішних будівель, а з поширенням великих земельних посілостей т. зв. лятифундій проявляється занепад середнього здорового селянського стану, що був основою могутности римської держави. При змаганнях прийти з поміччю цим середнім і дрібним землевласникам гинуть трагічно брати Ґракхи: Тиберій Ґракх в р. 133. і Ґай Ґракх 123. р до Хр.

Такі внутрішньо-політичні відносини в римській державі та переможний вплив грецької літератури надали зміст і напрям у розвитку римського письменства першої доби.

В поезії панівною формою в цій добі є головно драма, вистава яка служить для розради народу. В прозі розвивається підо впливом великих воєнних успіхів[1] і соціяльних відносин у першу чергу патріотична історіографія, на якій помітний вплив грецьких істориків Геродота й Тукидита, а поруч історіографії розвивається головно реторика.

ПІДРОЗДІЛ II

ПОЕЗІЯ

Драма. Римська драма розвивається початково в повній залежності від грецької драми, а римська драматична творчість полягала на більш або менш свобіднішому перекладі грецьких первовзірців. Навіть, коли вже римські пись-

[1] Перемога Люція Емілія Павля над македонцями в р. 168, остаточне знищення Картагіни в р. 146, підкорення Греції в цьому ж році конзулем Муммієм (Mummius) опанування Еспанії в р. 133 переможцем Картагіни Корнелієм Сципіоном (Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus), а вкінці опанування західного побережжя Малої Азії, — що остаточно завершило поширення влади Риму над побережжями Середземного моря.

менники опрацьовували народні мотиви в трагедії і комедії, то придержувалися ще дальше грецької форми. В обох родах драми „ludi scaenici“ та „saturae“ зглядно пізніші „atellanae“ приходять т. зв. „diverbia“ то є діялоги виголошувані без співу і „cantica“ то є партії, що їх грали на подвійному флейті. Були вони зложені трохеїчними або ямбічними віршами чи теж анапестами. Перерви в акції виповнювала музика, а саме в трагедії хоровий спів, в комедії гра на флейті. Відмінно від грецького звичаю грали римські артисти без масок, які введено щойно з початком І. ст. до Хр. Жіночі ролі грали так само як у греків мужчини, а щойно Мімус (MIMUS) увів зміни в цьому напрямі.

У відрізненні від трагедії в тіснішому значенні, званої crepidata (від слова crepida — cothurus, тобто високий акторський черевик), яка свою тематику бере з грецьких мітів і мотивів, називається трагедія, що свої мотиви й героїв бере з римської історії, „praetexta“. Ця одначе остання не дійшла до більшого значення. Взагалі трагедія промовляла широкій римській публіці менше до переконання ніж комедія. Головними родами комедії є:

1) „palliata“ (fabula palliata), яка під оглядом форми й змісту була наслідуванням грецької комедії, при чому були вплетені в основу також частини взяті з інших творів, що містили сцени спорідненого змісту (contaminatio). Ця паллія-та задержалася на сцені аж до часів цісарства, а що брала теми з доби морального зіпсуття, то мала подекуди розкладовий вплив.

2) „togata“, (fabula togata), брала свої теми з римського життя. Була вона простішою, менш гладкою, але при цьому поважнішою ніж palliata, а називалася тому „togata“, бо грали її в краю „togatorum“ (людей одітих в тогу) тобто в Римі, або в римських провінціяльних містах. Інколи зміст її був взятий із життя нижчих верств і тоді називалася „tabernania“. Не сходила вона зі сцени аж до часів цісарства.

Вистави відбувалися спершу в часі так званих „ludi Romani“, то є в днях 17. і 18. вересня, та в часі „ludi plebei“ — в листопаді, опісля також підчас „ludi Appolinares“ — у липні і підчас „ludi Megalenses“ у квітні. Відбувалися теж вистави часто підчас похоронів як т. зв. „ludi funebres“ та при нагоді тріюмфів.

Початково уряджували сцену (scaena) і площу для глядачів з дерева для кожної поодинокої вистави. В р. 194. до Христа збудували камінну сцену для 4 великих сценічних свят: ludi Romani, plebei, Appolinares і Megalenses. Перший комплетний театр за грецьким зразком зі ступнями на сидження для глядачів, але з дерева збудував Мумміюс (Mummius), щоб відбути свої тріюмфальні ігрища після підкорення Греції (в р. 146.). Театр з камінною площею для глядачів збудував уперше в р. 55. до Хр. Помпей, член першого тріюмвірату (Caesar, Pompeius, Crassus). Для кращого перегляду поділимо драматичних письменників цієї доби відповідно до з'ясованих уже нище родів драми: „palliata", „togata, „Atellana" на 3 групи та перейдемо по черзі представників кожного з тих 3-ьох родів драматичної творчости зокрема.

a) Palliata

1) Першим поетом цієї доби є **Lucius Livius Andronicus** (біля р. 284-204. до Хр.). Він був із походження греком і називався Андронікос. Правдоподібно при здобутті Таренту попав у римський полон та дістався до дому визначного римлянина (Livius Salinator). Андронікос як „paedagogus" учив його дітей і він опісля звільнив його з полону, надаючи йому своє ім'я Livius. Після звільнення жив Андронікос у Римі з навчання і для своїх учнів перекладав Гомерову Одисею римським сатурнійським віршем.

Початок перекладу: Virum mihi, Caména, insecé versutum Віддаючи в цей спосіб початок оригіналу Одисеї: „Andra mei énnepe Musa politropon, hos mala polla" (Музо, оспівуй мені мужа, який багато наблукався).

Переклад був незручний, але служив у Римі довго як шкільний підручник і був високо цінений. Як каже Горацій у своїх «еподах» (Ер. 2, 1, 69.), мав ще Орбілій послуговуватися цим підручником у своїй школі. Крім цього, написав ще Андронікос за грецькими взірцями кілька комедій і трагедій, що їх основою був цикль троянських мітів. В р. 240. вивів він уперше в Римі латинську драму, в якій грав головну ролю. При цьому здобув такий великий розголос, що від тоді прийнято сценічні вистави до постійного циклю святоч-

них обходів і вистав. Коли в р. 207. зближався до Риму вождь Ганібаля Газдрубаль і появилися зловіщі знаки, римський сенат рішив для відвернення небезпеки і помирення богів урядити благальний похід 27 дівчат, а Андронікові доручив написати відповідний вірш. Тоді поет написав латинський вірш за взірцем грецьких дівочих хорів званих parthenia, а опісля уложив благодарну пісню за успіх у війні проти картагінців. Тоді сенат позволив на створення колегії акторів і поетів (collegium scribarum lustrionumque),

2) **Gneius (Cn) Naevius** (біля 270-199 р.) родом з Кампанії, брав участь у боях першої пунійської війни. Був непохитного свободолюбного характеру, а через свій гострий дотеп і безоглядні виступи проти шляхетської кліки стягнув на себе ненависть приклонників Метелля. Його ув'язнили і щойно народні трибуни звільнили його, використовуючи цю обставину, що у своїх двох комедіях, які написав у в'язниці, виявив каяття. Але ненависть шляхти спричинила його заслання до Утики (Utica), де він й помер біля 199 р.

Починаючи від р. 235. свою літературну діяльність, написав кілька оригінальних комедій, в яких здебільшого опрацював теми з римської історії пр. в драмі „clastidium" звеличує побіду Марцеля в р. 222. В цей спосіб стає він творцем так зв. „praetexta". Є він теж батьком римської епічної поезії. Написав епос „Bellum Punicum" сатурнійським віршем. Після вступу, в якому оспівує мітичні початки Риму й Картагіни опираючися при цьому на легенді про Енея, описує цілий ряд боїв першої пунійської війни.

Його твори писані сухим літописним стилем, але подекуди подибуємо поетичні вислови які виказують вплив Гомера. Один із пізніших римських граматиків поділив його твір на 7 частин, і згідно з цим поділом властива тема починається щойно від третьої книги.

У противенстві до Невіюса наслідує грецькі взірці третій поет цеї доби:

3.) **Titus Maccius Plautus** (біля 254-184.). Походив із Карсіни (Carsina) в Умбрії, але ще молодим прибув до Риму, де пізнав римське життя і засвоїв основне знання римської мови. Зі своїх ощадностей почав він поза Римом торгівлю, але на ній стратив ціле своє майно так, що не маючи

ніяких матеріяльних засобів, мусів поступити на службу до власника річного млина і заробляти на прожиток найтяжчою працею. А все ж таки при цьому написав три комедії, якими здобув собі такий розголос, що заохочений успіхами, розвинув широку письменницьку діяльність на полі драми, якої не залишив до глибокої старости. Знаменитим володінням сучасною латинською мовою, великою силою здорового гумору і драстичної комічности, та вірним змальовуванням характерів вибився він на одного з найкращих талантів Риму. Його твори є здебільшого наслідуванням грецьких тем, але в них уплітає він часто-густо введені Невієм (Cn.Naevius) цитати з інших творів (contaminationes) так, що не бракує йому відваги до самостійного творення. Йому приписують сто тридцять творів, але римський учений і письменник золотої доби TERENTIUS VARRO вичислює тільки двадцять один творів, що безперечно походять від Плявта. Майже всі вони доховалися до наших часів. А вони є такі:

1) AMPHITRUO — травестія одного мітологічного оповідання. Цю комедію наслідував французький драматург Моліер (Molière) і німецький Kleist·
2) ASINARIA — про розтрату грошей одержаних за проданого осла,
3) AULUNARIA — про горщок скупаря,
4) CAPTIVI — (бранці) — про віднайдення сина зрабованого в дитячих його роках,
5) CURCULIO — про паразита, що так називався,
6) CASINA — про віднайдену дочку, що так називалася,
7) CASTELLARIA — назва твору походить від слова „castella“, яке означає скриночку, що помогла розпізнати дочку,
8) EPIDICUS — твір названий ім'ям невільника, що є головною дієвою особою,

9) BACCHIDES — назва взята від імени двох одноіменних сестер,

10) MOSTELLARIA — про старого чоловіка, якого обдурили історією про духів і примар,

11) MENAECHMI — про близнюків, яких постійно між собою міняли. Цю комедію наслідує англійський драматург Шекспір у свойому творі «Комедія похибок», (The Comedy of errors),

12) MILES GLORIOSUS — про обдуреного жовніра — хвалька, Брамардаса,

13) MERCATOR — любовна історія молодого купця Харіна. Цей твір є наслідуванням грецької комедії Філемона «Емпорос»,

14) PSEUDOLUS — назва взята від імени невільника, що ошукує того, який потурає чужоложству інших,

15) POENULUS твір названий ім'ям Картагінця, який находить свояка й обох своїх дочок, що їх дітьми зрабовано в Картагіні.

16) PERSA — про перса, який перебраний за невільника ошукує того, що потурає чужоложству інших,

17) RUDENS — про шнурок на куфрі, за якого допомогою відшукують дочку, що згубилася підчас розбиття корабля,

18) STICHUS — твір, наголовком якого було ім'я невільника, що є головною дієвою особою,

19) TRINUMMUS — твір який є наслідуванням грецької комедії Філемона: «Тезаврос» (скарб). Назва твору походить від трьох грошів „nummus“ — які клеветник

одержує за доручення листа. Комедію цю наслідував у німецькій літературі Лєссінґ у своїй драмі „Der Schatz“,

20) TRUCULENTUS — любовна штука, названа ім'ям воркітливого невільника, що є власністю одного з двох любовників,

21) VIDULARIA — Комедія про куфер, подібного змісту як „Rudens». — Найліпші з тих комедій є „Aulunaria“ (під 3), „Captivi“ — (під 4), „Mostellaria“ — (під 10), „Menaechmi“ — (під 11) і „Pseudolus“ (під 14). Всі вони є наслідуванням грецької комедії (тобто „palliata“), головно творів комедіописців із часів Олександра Великого: Менандра, Діфільоса і Філємона. Є вони частинно контаміновані, а їхні теми взяті зі щоденного життя.

Дієві особи — переважно скупарі, старі люди, ледачі сини, проворні — хитрі невільники, легкодушні дівчата й інші несовісні особи, що потурають чужолоству. Відповідно до ступня освіти своїх дійових осіб та стану тодішнього суспільства наломлює мову своїх творів, якою оперує з дуже великою легкістю і свободою, вживаючи своєрідних дотепів, відповідно сильних і досадних висловів, гри слів та алітерацій. Уклад (композиція) творів є часто хиткий незв'язаний, але зате виводить автор добре характери і комічності ситуацій, згідно з проявами щоденного життя. Римський критик Варро признає творам Теренція (Terentius Afer) передове місце що до характеристики дійових осіб, а Цецілієві (Statius Caecillius) перше місце відносно опрацювання підібраних тем. Плявт примінює і підбирає метрику вірша з прямо геніяльною свободою відповідно до ситуацій. Довго ще після смерти Плявта його твори виводили на сцені, а вчені почали вже дуже вчасно критично їх розбирати. В першому або другому

столітті після Христа виготовлено віршовані змісти комедій Плявта т. зв. „argumenta“.

4.) **Publius Terentius Afer (185-159).** Ще хлопцем дістався, як невільник з Картагіни до Риму. Тут був власністю сенатора Т. Люкана (Terentius Lucanus), який пізнавши талант свого невільника, дав йому старанне виховання, а опісля дав йому волю. Тоді теж Афер прийняв до свого імени родове ім'я свого бувшого пана (Terentius). Він був заприязнений з визначними і впливовими сучасними собі римськими мужами, як Laelius, Publius Scipio, Aemilianus Africanus та іншими а навіть були чутки, що вони були тихими співробітниками Теренція Афра при писані комедій. Щоби доповнити свою освіту в ділянці поетики вибрався в подорож до Греції, але з цієї подорожі вже не вернувся, бо закінчив життя в Аркадії недалеко Actium (на західньому побережжі Малої Азії), при розбитті корабля.

Написав лише 6 комедій, які доховалися до наших часів.

Є вони такі:

1) ANDRIA — про дівчину з Андрос, яка в Атенах знаходить свого батька,

2) EUNUCHUS — твір названий від імени молодця, перебраного за евнуха,

3) HEAUTONTIMORUMENOS — про батька, який прогнав свого сина на чужину, а опісля з жалю за тим сином обтяжує себе всякими моральними терпіннями аж до того часу, поки він знайшов сина,

4) PHORMIO — комедія названа так від хитруна, за посередництвом якого вінчається залюблена пара,

5) HECYRA — про поєднання чоловіка з жінкою, яку свек-

руха прогнала була з хати,

6) ADELPHI — про двох братів та про різко відмінні методи їхнього виховання, які не були доцільні. Цю комедію виведено в р. 160. на похоронних ігрищах (ludi funebres) Люція Емілія Павля, переможця над македонцями.

Усі комедії Теренція є основані на грецьких зразках, головно на творах Менандра, одначе всіх прикмет Менандрових творів комедії Теренція не мають, тому Юлій Цезар називає Теренція „dimidius Menander" (напів Менандер). Твори Теренція є мало оригінальні, мають деякі контамінації (contamanationes), але прологи до комедій є безперечно оригінальні. Теми і хід акцій Теренцієвих комедій є дещо одноманітні, картини досить бліді. Теренцієві бракує сміливости Плявта в дотепах і грі слів, але він оглядається на освічені верстви публики і не хоче простими висловами псувати їхнього естетичного смаку. Тому теж дбайливо послуговується гарними, добірними висловами так, що його мова може бути взірцем мови тодішних освічених верств. Його мова „lingua urbana" з'єднала йому прихильність літературних діячів цього часу, а засвоєна ним римському письменству форма Менандрових комедій мала рішальний вплив на розвиток стилю драматичних творів світової літератури. Він уважає теж на поправність будови вірша, вживаючи головно ямбів і трохеїв, а характери змальовує консеквентно і добірно.

До наших часів доховалися змісти усіх його комедій, зладжені біля р. 150. після Христа одним із римських граматиків Сульпіцієм (Sulpicius Apollinaris) в ямбічних сенарах, а також повновартісний коментар до всіх його комедій зладжений Донатом (Aelius Donatus).

Плявт і Теренцій це, побіч Пакувія та Акція, найбільш визначні римські драматичні письменники. Деякі комедії Плявта опісля наслідували драматичні письменники пізні-

ших народів. У німецькій літературі наслідує Лєсінґ (Lessing) комедію Плявта „Trinummus“ у своєму творі „Der Schatz“, а Кляйст (Kleist) комедію “Amphitrue„, яку також наслідував і французький письменник Молієр (Molière). В англійській літературі комедію Плявта „Menaechmi“ наслідував Шекспір у своєму творі “The comedy of errors„ (комедія помилок).

Коли в добу гуманізму стала латинська мова предметом шкільної науки в цілій західній Европі, були в Україні зусилля підготовляти учнів якнайкраще в латинській мові. І тому почали виставляти по школах драми римських письменників Плявта і Теренція. Але тому, що драм Теренція було небагато (бо тільки шість), вони скоро збуденніли. Комедій Плявта було щоправда більше (біля 20), але їм закидали, що вони впливають деморалізуючо на учнів і тому своїм змістом не підходять для виховання молоді. Це й стало причиною, що вчителі самі почали писати нові драматичні твори і в той спосіб збагачували шкільний драматичний репертуар. Так отже комедії Теренція і Плявта стали товчком до повстання оригінальної шкільної драми в Україні. Тематикою української шкільної драми були біблійні події. Драми ці мали на меті плекати серед шкільної молоді релігійного духа, та закріплювати основні правди віри. А розвинулася шкільна драма головно в Києві — у Київській Академії, в якій вона була звичайною формою письменства. Здебільша драми писали вчителі поетики. Деякі драми мали і більшу літературну вартість. Найкращими драмописцями цього часу були Теофан Прокопович і Теофан Трофимович. Перший написав, придержуючися всіх правил поетики, драму «Владимір», якої темою були не релігійні події, але події з української історії. Другий написав дуже цікаву драму «Ласка Божа . . .», в якій змальовує Хмельницького як великого патріота і борця за волю України, який розуміє причини занепаду рідного краю.

5) **Quintus Ennius** (239-169 до Хр.). Народився в Rudiae, в Калябрії, де схрещувалася грецька освіта з освітою оскійською і римською так, що виховувався під впливом усіх цих трьох культур. Служив при війську в Сардинії, звідки взяв його в р. 204. до Риму квестор Като (названий пізніше Cato Censorius). Тут жив у нужденних відносинах,

заробляючи на прожиток частинно навчанням грецької мови, а почасти своїми літературними працями. Завдяки своїм поетичним успіхам увійшов в контакт з членами римської аристократії. В р. 189 взяв його Marcus Fulvius Nobilior зі своїм почотом до Етолії і за старанням Фульвієвого сина осягнув Енній римське громадянство, про що з гордістю згадує у своїх „Annales". Наслідком надмірного вживання алькоголю захворів на гіхт і помер в р. 169 до Хр.

Письменницька діяльність Еннія була багатосторонна.

Написав:

а) **драми**; з них найбільше перекладених з грецької мови, а саме з Еврипіда, якого думки підходили римлянам дуже під лад. До таких драм належать: „Andromeda", „Hecuba", "Medea", й інші. Крім того опрацьовував також римські теми (praetexta), як „Sabinae" (про пірвання сабінянок), та „Ambracia", в якій звеличує здобуття міста Амбрації своїм протектором Марком Фульвієм. Діяльність його мала великий вплив на дальший розвиток римської драми, зате меншим було його значення як комедійописця.

б) **„Saturae"**. Це поезії різного змісту і різної віршованої міри, в яких переробляється теж деякі грецькі поетичні твори. До таких належать: „Epicharumus" (назва походить від імені сицилійського комедіописця). Це вірш філософічного змісту, що виказує пітагорейський напрямок. „Heduphagetica" (гастрономічного змісту) Euhemerus (містить у собі розумове пояснювання мітів) та похвальний вірш „Scipio".

в) **„Annales"**. Великий твір, в 18 книгах, що становить основу його величі поета. В цьому творі накреслює історію Риму від прибуття Енея до Італії аж до сучасних собі часів. Книги 1-3 обнимають час панування королів, книги 4-6 період римської історії від оснування републики до війни проти Пирга, книги 7-12 історію першої пунійської війни (досить побіжно, мабуть тому, що історію цеї війни опрацював був недавно перед тим Gneius Naevius). Книги 8 і 9 обнимають другу пунійську війну, книги 10-12 війни в Македонії. книги 13 і 14 війну з королем Сирії Антіохом, книга 15-та — воєнний похід з Фульвієм до Етолії, а вкінці книги 16-18 дальший період

історії Риму. З цього твору дійшли до нас тільки залишки, а саме яких 600 віршів, яких форма є подекуди шорстка і невироблена. Енній вперше ввів замість старого римського сатурнійського вірша грецький гексаметер versus longus, для якого мусів щойно наломлювати латинську мову, при чому було конечне творити нові форми, чи навіть слова. Він сам та його земляки високо цінили цей твір і ставили його на рівні з Гомеровими Епопеями. Енній остав довго дуже популярним, а любимець старини, цісар Гадріян, цінив його вище навіть від Вергілія. Овідій каже, що Енній був „ingenio maximus, arte rudis", а письменник і промовець першого століття по Христі Fabius Quintilianus каже про Еннія ось що: „Ennium sicut sacres vetustate locos adoremus, in quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam religionem". (по-українськи: «ми повинні почитати Еннія так, як місця освячені культом старини, в яких величезні і старі дуби мають вже не так величавий вигляд, як радше почитання).

На всякий випадок треба вважати Еннія основоположником зав'язків римської штучної епопеї. Він теж створив латинську поетичну мову і причинився до зроблення гелленської освіти доступною для римлян. Є він отже визначним мистецьким поетичним талантом. Уведенням до поезії гексаметру причинився значно до розвою римської метрики, бо через засвоєння дактилічної віршової міри стала латинська мова придатною до засвоєння мистецьких форм грецької поезії. Вкінці, заслужився теж для латинського правопису тим, що вперше ввів також у письмі здвоєння приголосних.

6.) **Marcus Pacuvius** (біля 220-130 до Хр.), родом з Брундізіюм, сестрінець і учень Еннія, жив у Римі і був діяльний рівночасно як поет і маляр. Вже 80-ти літнім старцем вів боротьбу за першенство з молодшим о много від себе своїм приятелем, драматичним поетом Акцієм (Lucius Accius). На старості літ, будучи вже дуже хворим, вернувся до Калябрії і помер у Таренті.

З його комедій, писаних за взірцями грецького драматурга Софокля, знаємо 12. З поміж них деякі як: „Antipa", „Atalanta", і „Dulerestes" задержалися на сцені довгий час.

У деяких трагедіях опрацював також римські, своєрідні теми. До цього роду творів (praetexta) належить твір „Paulus“, в якому звеличує переможця з під Пидни Павлюса.

Критики республиканської доби вважають Пакувія найвизначнішим трагіком побіч Акція (Lucius Accius), про якого мова нижче, а Ціцеро називав його „summus poeta tragicus“. В противенстві до Акція називали його „doctus“, бо був обзнакомлений з грецьким мистецтвом і хвалили його квітистий стиль, який одначе деколи вироджувався в надмірну пересаду.

7.) **Lutius Accius (Attius)** біля р. 170-85 до Хр. родом з Pisaurum в Умбрії, довів римську трагедію на найвищий ступінь, який вона колинебудь осягнула. Серед тодішньої римської суспільности займав визначне становище, яке потрафив вдержати. Знаємо наголовки 45 його трагедій, між ними „Philecteta“ та „Atreus“,в яких наслідує грецьких трагіків. Крім цього опрацював теми з троянського казкового циклю, який римляни завжди любили. До цього роду драм належать: „Nyctegresia“ і „Epinausimache“. Написав теж дві драми на рідні теми (praetexta) а саме: „Brutus“ в якій звеличує Брута, що прогнав королів і „Aeneadae seu Decius“ в якій звеличує жертвенну смерть молодшого Деція (Decius Mus) під Сентінум в р. 295. Коли іменно в р. 295 в боротьбі з самнітами під Сентінум (в Умбрії) римляни почали вже відступати і перемога стала перехилятися на бік ворога, молодець Децій жертвував себе богам підземелля і заслонивши собі голову, кинувся між густі лави ворогів. Щоправда згинув він, але у слід за ним пішли римські війська і осягнули повну перемогу.

На думку старинних проявляє Акцій у своїх драмах більшу силу і розмах чим Пакувій. Крім цього виявляє він велику вправність у формах вислову та дбайливість у виконанні і в усякому випадку є визначним письменницьким талантом. Так як Ennius, писав він також менші твори, а саме з ділянки дидактичної поезії. З більших його поем є нам відома його дидактична поезія „Didascalica“, яка написана була щонайменше в 9 книгах. Це драматична хроніка, в якій торкається питань поетичного мистецтва, головно драми, та порушує також інші літературні і мовні спірні проблеми.

Другою більшою його дидактичною поемою є: „Pragmatica“ яка займається спеціяльно драматургією.

8.) **Statius Caecilius** (помер біля 168 р.). Народився в Інсубрії, дістався до Риму як полонений, а після визволення увійшов у зв'язки з Еннієм. Він написав біля 40 комедій, в яких наслідував головно Менандра.[2] Спочатку не подобалися римлянам його твори, щойно актор Ambivius Turpio здобув для них признання своєю грою. Його твори не мають сили творів Плявта ані тонкости висловів Теренція, а мова має багато провінціоналізмів. Одначе композиційно твори його дуже старанно розроблені, тому теж критик Варро признає Статієві Цецилієві першенство перед усіми драматичними письменниками з огляду на спосіб оброблення тем. З-поміж численних інших поетів, творців палліятів, найвизначнішим був Sextus Turpilius що помер в р. 103. Знаємо 13 наголовків його комедій, що всі були наслідуванням грецьких драм. Мова їх є — як це видно з фрагментів, що до нас дійшли — невироблена й груба.

б) Togata

В останньому тридцятилітті другого століття до Христа (130-100) заступає оригінальна латинська комедія (fabula togata) майже зовсім місце претексти, яка є наслідуванням грецьких взірців. Щоправда ця „togata“ має форму Менандрових взірців, але дія відбувається в Римі та віддзеркалює римські відносини, життя і буття римського суспільства. Представниками цього рода драми є:

1.) **Titinius** — сучасник Теренція. Його комедії визначаються народньою мовою та докладністю в накресленні характерів. З великою точністю опрацьовує він жіночі ролі. Місце дії (акції) переносить він у малі італійські міста та змальовує життя різних суспільних станів головно ремісників.

---

[2] Менандрос — грецький комедієписець з часів Олександра Великого. Теми своїх комедій бере зі щоденного життя; типовими постатями його творів є хитрі невільники, легкодушні сини, скупі старці та віроломні пособителі чужоложства. Головні твори Менадра такі: Адельфой (брати), Андрія (хоробрість), Евнухос, Геавтонтіморуменос (чоловік, що сам над собою знущався).

2.) **Titus Quinctius Atta** (помер в 77 р. до Хр.). Твори його під оглядом змісту подібні до творів Тітінія.

3.) **Lucius Afranius** (біля р. 100) був найвизначнішим поетом цього напрямку. Будовою своїх творів наслідує Менандра. Дійові особи бере з середнього стану, а теми своїх драм бере з родинного життя своїх дійових осіб. Інколи змальовує теж життя інших станів, а навіть (спеціяльно в прольогах) впроваджує богів. Деякі закидають його творам неморальну закраску. Знаємо біля 40 наголовків його творів. Вони мали серед римської публики популярність ще в перших десятиліттях цісарства.

в) Atellana

Під кінець цеї доби перестає бути „Atellana" простою імпровізацією, а стає предметом мистецької обробітки. В них проявляється зіпсуття обичаїв ще більше як в комедіях Афранія.

Головними представниками ателляни є:

1.) **Lucius Pomponius**, родом з Бононії, народжений біля р. 90 до Хр. Знаємо багато наголовків його творів, а деякі з них позволяють заключувати про зміст творів (як Maocus virgo, Prostibulum і інші). Він змальовує життя різних станів, головно сільського люду, поодинокі краєвиди, політичні і релігійні відносини та порушує теж літературні теми. Назви його драм між іншими такі: Fullones, Medicus, Rustici, Verres aegrotus, Campani, Galli Transalpini, Petitor, Pappus praeteritus, Augur, Aruspex, Philosophia, Marsyas.

Мав велике багатство думок і був простим, вульгарним у висловах.

2.) **Novius**, сучасник Помпонія, опрацьовує більш менш ці самі теми, що Помпоній (а то в драмах: Tullones, Agricola, Milites). Крім того написав теж алегоричні драми (н. пр. Mortis et vitae iudicium — присуд життя і смерти).

Ателляна задержалася довго на римській сцені. Вкінці зайняла її місце перейнята з південної Італії та засвоєна в Римі п'єса, що мала за предмет життя вищих верств народу звана „mimus"

САТИРА

Під кінець 2-ого століття до Христа оформлює Рим ще один рід поезії, якої стає справжнім творцем. Є це сатира. (Про походження слова сатира (satura) сказано вже в розділі про усну словесність).

Творцем сатири був **Gaius (C.) Lucilius.**

Народився біля р. 180. помер в р. 103. Походив з латинської колонії Suessa Arunca, але мав римське громадянство. Походив зі знатної і багатої родини. Служив при війську підчас нумантійської війни під Сціпіоном (Scipio Aemilianus) та жив з ним і з Лелієм (Laelius) у великій приязні. Брав живу участь у тодішньому політичному житті, але не сповнював ніякого уряду, а жив виключно для поезії. Завдяки йому стала сатира зовсім новим родом поезії — одиноким, що його римляни не перейняли з грецького письменства. Від тепер назва „satura" не означає збірки поезій різного роду, тільки етично-політичну дидактичну поезію, що має на меті уморальнюючі цілі та найчастіше має критично-полемічну форму. В сатирі створив Люцілій дуже успішний орган громадського осуду. Нав'язання до цеї форми найшов він у грецькій ямбічній поезії й у грецькій комедії та в популярно-філософічних письмах, але цей новий рід поезії створив він у чисто народному римському дусі, зовсім оригінально. Теми його сатир є різнородні: популярно-філософічні погляди на вартість і суть чесноти, на людські хиби, недомагання і глупоту, дальше політичні атаки на літературні і граматичні спори і свари. Рівно ж різнородна є форма його сатири, а саме оповідання у формі споминів і анекдот, нариси й описи, діялоги, листи і мови, в яких картає суспільство або поодинокі особи. Як віршової міри вживав Люціліюс початково дистихів (сенарів і септенарів), вкінці прийняв постійно форму гексаметру. Сатира визначалася тоном гумористично-сатиричної атаки, та схоплювала типові прояви навіть в індивідуальних випадках. Люцілій залишив 30 книг сатир, з яких дійшли до нас тільки фрагменти. В них виявився він противником хиб, пороків і глупоти; відважно й безпощадно, навіть по імени атакує найбільше впливових мужів, але робить це без злоби, без злосливости, згідно з фактичним станом, не перекручуючи дійсности. При свойому живому тем-

пераменті і ясному погляді на життя кладе він більше ваги на зміст, чим на форму; щоправда, мішає згідно з тодішним звичаєм, грецькі вислови, але ця обставина не відбирає його творам ціхи оригінальности.

В його творах перебиває неустрашимий характер й основна освіта. Звертає увагу на поправність мови — та стоячи на чисто републиканському становищі змагає до поправи обичаїв (mos maiorum).

Зовсім отверто виявляє у своїх творах власні життєві переживання, та признається до власних хиб.

Його твори тішилися популярністю; були много разів коментовані та промостили шлях, що ним опісля пішов великий сатирик золотої доби Quintus Horatius Flaccus, та сатирики срібної доби Aulus Persius і Iunius Invenalis.

Протягом 150 літ засвоїла собі римська поезія переважну часть грецьких мистецьких форм. Найбільшим осягом цеї доби було створення драми так з поважним як теж веселим змістом, та створення двох визначних творів написаних у чисто народньому римському дусі: „Annales“ Еннія і „Saturae“ Люцілія. На жаль з цих творів дійшли до нас тільки фрагменти. Натомість з „palliat“-ів доховалося дещо в цілості, а саме деякі твори Плявта і Теренція.

ПІДРОЗДІЛ III

ПРОЗА

а) Історіографія

Проза почала розвиватися дещо пізніше чим поезія і міжтим, коли удосконалення поезії спочивало початково виключно в руках чужинців, то проза завдячує свій почин родовитому римлянинові Маркові Порцієві Катонові і римляни самі її дальше розвивають, хоча під впливом грецького

письменства, а головно знаменитих грецьких істориків Геродота[3] і Тукидіда.[4]

Зі скупих літописних записків (annales pontificum) або (annales maximi), в яких записували жерці в короткій формі пам'ятні події року, і які переховував у себе дома pontifex maximus, розвинулася після другої пунійської війин римська історіографія. Вплив грецьких зразків проявлявся головно введенням реторичного елементу, а зокрема вплітанням промов. І тут проявився практичний ум римлян: провідною їх думкою було не так стремління з'ясувати об'єктивну правду, а радше дати вислів патріотичним почуванням й інтересам, при чому деколи підносили автори також заслуги власної родини.

Тому що давніші римські історики аж до Салюстія (Sallustius Crispus) вживали літописної форми писання, означується їх звичайною назвою літописців (annalistae). Переважно — якщо йшло про давніші події, то списували їх дуже коротко й побіжно, натомість поширювали оповідання, оскільки йшло про часи ближчі авторові.

Першими римськими анналістами, які між іншим устійнили легенду про заснування Риму в цій формі, в якій вона пізніше задержалася, були:

1.) **Quintus Fabius Pictor**, який був в р. 211 послом до Дельф після бою під Каннами, та

---

[3] Геродот — грецький історик з V. ст. до Хр., званий батьком історії. У своєму творі «Гісторіє аподексіс» описує після пляну з гори обдуманого критично і безсторонно війни греків з перзами, при чому подає також начерк історії інших народів, як лідійців, вавилонців і египтян. Твір його поділено опісля на 9 частин, з яких кожна названа ім'ям одної з 9-ти Муз. (Музи були дочками найстаршого бога Зевеса; мешкали на Олімпі і втішали богів співом та давали своїм любимцям талант співу і музики. Початкові склади імен Муз містить у собі слідуючий вірш: Кліо метер таль Евер ур покаль). Імена муз були отже такі: Кліо, Мельпомена, Терпсіхоре, Талія, Евтерпе, Ерато, Уранія, Полігимнія, Калліопе.

[4] Тукидідес — грецький історик з V. ст. до Хр. Він намагається вияснити усі історичні події причиново у взаїмному зв'язку між собою та основі характерів діючих осіб. В його творі пробивається намагання прослідити об'єктивну правду. Стиль його поважний і річевий. Історію Греції допровадив до р. 411 до Хр. і в цьому теж році помер.

2.) **Lucius Cincius Alimentus,** що був претором у Римі в р. 211. Вони оба писали грецькою мовою. Перший з них (Fabius) опирається на грецькому історикові Полібійосі і Лівію Андроніку, головно оскільки йде про період війни Ганібаля з Римом.

Основником римської прози і першим римським істориком був: **Marcus Portius Cato Censorius,** знаний як Катон Старший (Cato maior).

Народився в р. 234 до Хр. у Тускулюм, яке було передмістям Риму. Походив з плебейської родини. Брав участь у другій пунійській війні від р. 217, та при кінці своєї військової служби був квестором Сціпіона. В р. 195 був консулем, а в р. 184. став цензором. Був людиною непохитного характеру, незвичайно скромним і невибагливим та різким в обходженні з людьми. Мав дуже вузький політичний світогляд, при чому був гарячим патріотом, взірцем консервативного римляина, а тимсамим завзятим противником всяких реформ і зловживань у політиці і релігії, та гарячим приклонником прадідніх звичаїв (mos maiorum) і взагалі народнього руху в житті і літературі. Виступав гостро проти грецької культури, яка щораз більше поширювала в Римі свої впливи. Уважав, що вона спричинює зіпсуття обичаїв, але на старості літ учився грецької мови, бо не міг опертися духові часу. Для римлян остав він на завжди взірцем давньої чесноти і карности.

Письменницькій діяльності присвятився щойно після повороту з воєнного походу і був діяльним у різних ділянках письменства. Передовсім був визначним промовцем. Ціцеро знав яких 150 його промов, (orationes), що їх Катон щойно на старості літ оформив.

Промови ці були частинно політичні (з них найкраща є „Oratio pro Rhodiensibus"), а частинно судові. Сам він був 14 разів оскаржений, але за кожним разом його уневиннили. Його мови були повні життя, ядерні, але прості без мистецького полету. Головним його правилом було: „rem tene, verba sequentur"· (Знай справу, а слова найдуться). Промовця окреслював він як „vir bonus, dicendi peritus". Дальше написав Като об'ємистий історичний твір „Origines" в 7 книгах. У трьох перших накреслює передісторію римлян й інших італійських народів, в 4 і 5 книзі описує першу і другу пуній-

ську війну, а дальші присвячує наступним подіям, описуючи у них дальші римські війни до р. 149 до Хр. Історичні джерела використовує старанно і критично, та тим різниться його твір від творів анналістів. Події описує згідно з правдою й об'єктивно, а тільки несимпатичні собі постаті оцінює деколи не зовсім справедливо. Твір цей зберігся тільки у фрагментах.

Твором Катона, який має характер педагогічної енциклопедії є твір, що його написав він у формі поучення для сина. Містить він у собі практичні ради і вказівки з ділянки сільського господарства, красномовства і медицини. Деякі з порушених у цьому творі тем опрацював Като ширше в інших своїх творах, з яких зберігся тільки твір „De agricultura". Перша його частина містить у собі приписи про управу ріллі (головно про управу винограду й оливного дерева), дальші дві частини містять в собі різнородні поради, які вважав потрібними для сільського господаря, як поучення про правно-приватні умови (contractus), поучення про жертви, вкінці різні рецепти, а навіть декілька формулок закляття.

Остав теж по нім збірник дотепних висказів (apophtegmata) і збірник листів до сина.

За прикладом Катона вживали дальші римські дієписці майже виключно латинської мови, але літописний спосіб змальовувати історичні події задержався ще довго. Такими дальшими літописцями — анналістами були:

1.) **Lucius Calpurnius Piso Frugi**

2.) **Cneius Gellius**

3.) **Cneius Fannius.**

Першим дієписцем, що не накреслює цілости римської історії, а обмежує свою працю тільки до оброблення якогось одного історичного періоду є **Caelius Antipater.** Твір його є отже історичною монографією, що містить у собі період другої пунійської війни. У великій мірі використовує він критично історичні джерела, а вплітаючи у зміст промов, що їх сам придумує, вводить в історіографію реторичний (красномовний) елемент.

Другим таким дієписцем-монографом є **Sempronius Asellio,** який накреслив римську історію сучасної йому доби, допроваджуючи її до р. 91 до Хр. Він є першим римсь-

ким прагматиком, бо опираючися на первовзорі Полібійоса[5] представляє історичні події з узглядненням їх причинового зв'язку між собою.

Так само сучасні собі події описує дальший монограф **Lucius Cornelius Sisenna** (біля р. 120-67 до Хр.) у свойому творі: „Historiae". Спосіб його оповідання є дещо розтягнений та крім цього переплітає він історичний зміст різними анекдотами та оповіданнями Арістіда з Мілету,[6] які перекладає з грецької на латинську мову.

Сучасниками тих дієписців-монографів є історики-анналісти:

1) **Quintus Claudius Quadrigarius** який накреслив римську історію від часу галійської пожежі Риму (390 р. до Хр.).

2) **Valerius Antias,** який зачинає свою історію від оснування Риму. Поповнює він часто пересади, та послуговується видумками; все ж таки визначний історик золотої

---

[5] Полібійос — історик, з походження грек, жив 40-120 р. після Хр. і тішився ласкою цісаря Траяна і Гадріяна. До Риму дістався як закладник з іншими греками і жив у близьких зносинах з Люцієм Еміліем Павльом і Сціпіоном Еміліяном. Написав грецькою мовою обширний твір «Гісторіяй» в 40 книгах, в якому описує, як поодинокі краї дісталися під панування Риму. А що в тому часі вже майже ввесь старинний світ був під владою Риму, то його твір є родом всесвітної історії. Твір цей визначається дуже вдатною і блискучою характеристикою дієвих осіб.

[6] Арістідес з Мілету — грецький письменник на переломі 2 і 1-ого століття до Хр. Писав т. зв. мілезійські історії тобто оповідання в роді новель. Місцем акції його новель є місто Мілет. Ці оповідання подобалися сучасним читачам по причині двозначних висловів. Вони загинули зовсім. — Мілет — місто у Малій Азії, славне тим, що відтам походили перші філософи, а саме: а) **Талес,** біля р. 580 до Хр. перший на світі чоловік науки. Первопочином світу вважає він воду. б) **Анаксімандрос** з **Мілету,** якого твір **«Пері Фізіос»** є найдавнішим на світі філософічним твором. Він уважає первопочином світу неоформлену матерію без границь і кінця і зве її «áпейрон». в) **Анаксіменес** з **Мілету** жив в VI ст. до Хр. Вважає первопочином світу повітря. Він виконав біля р. 550 першу географічну карту, яка в добі гелленізму була в школах одним з наукових посібників. Слід ще додати, що Талес приніс до Греції перші астрономічні відомости з Египту; він знав що земля, сонце і місяць є кулями та обчислював точно час затьміння сонця і місяця. г) **Анаксагорас** пояснював повстання небесних тіл на основі відосередної сили, а сонце і сталі звізди очеркував як небесні тіла, які мають своє власне світло.

доби Titus Livius використовує його твір як джерело своєї історії.

Крім цього має римська література першої доби ще декількох дрібних літописців.

Цікавий своєю тенденцією є твір „Rerum suarum“ що його написав **Lucius Cornelius Sulla**, а цікавий він тим, що автор намагається змалювати себе знаряддям провидіння.

б) Реторика

В тій добі розвивається і цвіте буйним квітом красномовство завдяки тому, що має практичне примінення в публичному житті у суді, у сенаті і на народніх зборах, а також тому, що римляни мали загалом замилування до реторики. І в цій ділянці є очевидний грецький вплив, але реторика осягнула була вже такий ступінь свого природного розвитку, що ознайомлення з грецькою реторикою причинилося тільки до мистецького удосконалення римського красномовства, не відбираючи йому питомого національного характеру. Вартість реторичного мистецтва як могучої зброї у пристрасній міжпартійній боротьбі пізнали римляни докладно в добі Гракхів.[7] Це причинилося до поширення реторичних студій і до розвою реторики, яка у промовах Ціцерона осягнула вершка досконалости.

Найважнішими ораторами (промовцями) цеї доби є:

1) **Servius Sulpicius Galba**, що був конзулем в р. 144,

2) **Gaius Gracchus** т. зв. молодший Гракх, що згинув трагічно в р. 123 до Хр. коли старався про уряд трибуна.,

---

[7] Гракхи — два брати, старший звався **Tiberius Gracchus** і був народним трибуном та згинув трагічно в р. 131 до Хр. Молодший Гракх Gaius Gracchus хотів допомогти бідним громадянам через приділення їм збіжжя по малій ціні і тим здобув собі широку симпатію. Коли опісля обіцяв італійським союзникам римське громадянство, втратив ласку користолюбивого народу і цей роздор між ним, а народом використали проти Гракха оптимати — то є партія сенату. Прийшло до кривавої боротьби на римському Forum, де впало коло 3000 громадян. Сам Gaius Gracchus втік на правий беріг Тибру і казав себе вбити одному невільникові (123 р. до Хр.). Матірю обох Гракхів була Корнелія, дочка Сціпіона, переможця над Картагінцями під Замою (202 р.).

3) **Marcus Antonius** що був більше практиком, чим теоретиком і

4) **Lucius Licinius Crassus** що його промови визначалися дотепом, та ясністю історичного вислову.

Наукою реторики займалися в Римі довший час виключно греки. Хоча в р. 161 виніс був сенат постанову (senatus consultum) про виключення грецьких учителів красномовства, то ця постанова остала безуспішною, а наука грецької реторики становила суттєву, головну частину освіти римської молоді. Коли на початку 1-ого ст. до Хр. (100-80 р.) почав учити реторики невільник **Plotius Gallus**, а за його прикладом також інші, то проти того виступили цензори, вважаючи такі почини суперечними зі звичаями предків (contra mores maiorum). Але і це зарядження остало без наслідку. Все ж таки вчителями реторики були і дальше тільки освободженці (libertini).

Щойно за часів Октавіяна Августа римлянин з лицарського стану **Blandius** був першим вільно уродженим, що став публичним учителем реторики. З першої чверти I стол. до Хр. (100-75) походить реторичний твір, що має наголовок **„Auctor ad Herennium“** в 3 книгах — найзнаменитший прозовий твір римського письменства першої доби з ділянки реторики. Автором є мабуть **Cornificius.** Хоча свій твір опрацьовує на основі грецьких джерел, то стоїть на чисто народньому римському становищі і грецькі вислови заступає латинськими, що їх сам щойно творить.

в) Право

Одинокою ділянкою римської прозової літератури, що має виключно народний характер є правниче письменство. Все ж таки і в ділянці науки права були для римлян учителями греки. Найдавнішим законодавством (якого сліди найдено при розкопах в р. 1884) було законодавство міста Гортина на Креті. Походить воно з 5 ст. до Хр. і є давніше від найстаршого римського законодавства, тобто права XII таблиць. В Атенах були вже в 4 ст. до Хр. зложені приписи права судового поступовання. Але дух грецького народу,

якого вдача склонювала більше до мистецтва і мрійництва не надавався до творення сухих правничих формул і понять — до цього надавалися більше римляни. І щойно вони розвинули науку права так, що для розвою законодавства і правничої літератури рішаючим був вплив права створеного римлянами. Найдавніша римська юридична діяльність була виключно практична. Щойно на переломі третього і другого століття до Хр. починається римська наукова правнича література.

Творцем першого правничого наукового підручника був конзуль з р. 198. Aelius Paetius Catus якого твір „Tripertita" обіймає: а) законодавство 12 таблиць, б) коментар до цього права, в) формуляр позвів. В роді того юриста як теж в родині Порціїв (Porcii) і Муціїв (Mucii) було плекання науки права до певної міри дідичне. Член родини Муціїв Quintus Mucius Scaevola дав систематичний виклад римського права у своєму творі: „De iure civili" який обіймає 16 книг.

г) Граматика

Як граматичні студії слід розуміти наукові досліди над старовиною і досліди над розвоєм мови, тобто студії літературно-історичні і мовні. До розвою граматичних студій причинилися в Римі відчити пергамського вченого Кратеса з Малльос[8] про грецьких письменників. Ці відчити виголошував він в Римі в часі свого побуту в цьому місті в р. 159. Першим римським філософом був Aelius Stilo Praeconius з Лянувіюм (Lanuvium). Народився в р. 150 і походив з лицарського стану. Розвивав частинно письменницьку, а частинно наукову діяльність. Найвизначнішими його учнями були Varro і Cicero. Stillo був основником наукових дослідів мови і старовини, обнімаючи своєю діяльністю коментування найстарших пам'ятників мови, як „carmina Salaria": право 12. таблиць.

---

[8] Кратес з Малльос — пергамський вчений з 2-ого ст. до Хр. Він зробив перший земний гльоб. На ньому старалися вчені представити суходіл, що лежить на захід від Европи, поміж нею, а Індіями.

д) Рільнича література

До розвою рільничої літератури причинився переклад на латинську мову твору, що його написав в 28 книгах картагінець Мадо. Цей переклад зладила з припоручення сенату спеціяльна комісія після здобуття Картагіни. Цеї ділянки торкнулися два письменники з роду Saserna, (батько і син), а також Като старший. Цей останній написав твір з ділянки рільництва на основі своїх власних приватних дослідів.

ДРУГА ЧАСТИНА

ЗОЛОТА (друга) ДОБА
(81 до Хр. — 14 після Хр.)

„Sub auspiciis superi Olympi".
На верхів'ях письменницької творчости.

РОЗДІЛ І

Історичний огляд

Від половини другого століття до Христа горіла в Римі завзята боротьба між двома противними політичними партіями, що змагалися між собою за вплив і владу: партією сенату, званою optimates і народньою партією званою populares. Партія оптиматів складалася з членів родової шляхти, тобто аристократії, великих землевласників і вищих урядовців, а партія популярів гуртувала у собі ремісників, дрібних рільників та міський пролетаріят. Державні уряди були доступні переважно лише членам впливових, заможних родів, а сенат, що зосереджував у своїх руках найвищу владу, доповнювався з поміж оптиматів. Згодом стали створювати в Римі нові уряди, які були доступні для нижчих суспільних верств, але це доводило до того, що боротьба між тими двома партіями ставала ще гостріша й завзятіша, бо нові урядовці, покликані з тих нижчих верств, намагалися захопити владу у свої руки, між тим, коли партія оптиматів боронила завзято дотеперішнього стану свого посідання. Такі непевні внутрішні відносини ставали причиною зовнішних воєн, бо вороги Риму, використовуючи внутрішню боротьбу, намагалися розбити римську державу і зробити її своєю добиччю. Все ж таки у грізних для держави хвилинах виринали в Римі провідні мужі, що силою своєї небуденної індивідуальности,

та своїм авторитетом вміли зосереджувати народні сили для оборони перед зовнішним ворогом, та втихомирювати хоч би тільки на критичний час, завзяту боротьбу противних таборів і перемагали всі труднощі та доводили війни до переможного кінця.

Та осягнені перемоги знову тільки побільшували внутрішні труднощі, бо ті, що причинилися до перемоги домагалися, щоби в нагороду за їхню жертву крови і майна, допустити їх до впливу на порішування державних справ. А що це було можливе лише при умові дальшого побільшування кількости урядових становищ — чого в безконечність не можна було переводити — то сповнювання таких домагань осіб, що верталися з переможних воєн, викликувало все тільки нові труднощі і було вогнищем нових конфліктів та причиною дальших загарбницьких воєн Риму.

Згодом зродилася ще друга причина внутрішньої боротьби. До Риму почали напливати нові люди, які одержували римське громадянство, а опісля вже як нові громадяни починали боротьбу за владу. А тому, що ці які були при кермі не хотіли тратити нічого зі своїх прав, то це ще більше підсилювало дальшу внутрішню боротьбу.

Так отже поширювання державної території Риму, що відбувалося на протязі двох останніх століть римської республики, створювало щораз то нові труднощі і ставало джерелом невдоволення та дальшої внутрішньої, нераз кривавої боротьби на життя й смерть поміж двома противними таборами, тобто партіями оптиматів і популярів. Визначні мужі жадні влади й впливів, що очолювали будь одну, будь другу партію (як Марій й Сулля, Помпей і Цезар, Антоній і Октавіян) користуючися внутрішніми заворушеннями і безсиллям уряду вели криваву боротьбу, щоби захопити для себе владу і впливи.

Цю боротьбу використовує спритно для своїх особистих цілей Юлій Цезар, стаючи у проводі демократів і це дає йому змогу осягнути перемогу над провідником противної партії (оптиматів) Помпеєм. Виконаний на особу Цезаря найближчими його приятелями Кассієм і Брутом атентат у сенаті перед статуєю Помпея в дні 15 березня 44 р. до Хр. — здержує здійснення честилюбивих плянів Цезаря тільки на короткий час, бо вже незабаром зосереджує Октавіян у сво-

їх руках виключну владу й стає єдиним володарем держави як перший римський „caesar“ то є цісар. Це поклало кінець внутрішнім заворушенням в Римі і в цілій державі запанував спокій і порядок.

Тодішня освіта і письменство остає дальше під непереможним грецьким впливом. Молоді римляни їдуть на студії до Атен, щоб там безпосередньо з самого джерела черпати животворний, благодійний нектар грецького знання, або теж вчаться у власній батьківщині з грецьких перекладів та грецьких книг, що їх привозили з Греції. А ті впливи є так сильні, що викликують небувалий досі розквіт римської літератури. Латинська мова доходить у своєму розвитку до вершин досконалости і здобуває таке значення, що навіть після упадку римської імперії впливає більше чим 1000 літ на освіту інших народів і стає панівною в цілому культурному світі Заходу.

Якщо йде про прозове письменство, то передовсім плекають реторику, бо вона має практичне примінення, при чому дбають про красу вислову й ритміку мови та жадібно і з захопленням студіюють теорію вимови. Але коли Октавіян стає єдиним володарем держави, а народні збори втратили своє дотеперішнє значення, бо не мали вже вони впливу на публичні справи, то і реторика тратить свій вплив, а обмежується до виголошування шкільних деклямацій і судових промов.

Політичні відносини впливають додатньо рівнож на розвиток історіографії, бо живе політичне життя стає для письменницьких талантів спонукою для спроби сил у цій літературній ділянці, щоб або піднести своє власне значення (як це робить Цезар) або виробити популярність симпатичним собі особам, чи теж навіть цілим групам.

Наука права тратить щоправда багато зі своєї самостійности, але починає звертатися на дорогу теоретичних студій, а це дає вже в найближчій добі почин науковим студіям права і впливає на величезний розвиток юридичних наук в майбутності.

В ділянці філософії бачимо тільки в письмах Ціцерона спорадичні проби засвоїти римлянам здобутки грецької філософічної думки, натомість філософічна література не роз-

винулася в Римі, бо римляни не мали замилування до цеї ділянки знання.

Дуже корисні умовини для свойого розвитку находить поезія. Щоправда, на початку цеї доби вона дещо мовкне, бо як тоді говорилося „inter arma silent Musae“,[1] (під брязкіт зброї мовкнуть музи), але згодом стає поетична творчість процвітати що раз буйнішим і кращим та щораз більше різноманітним квітом. Тільки одна драма обмежується до наслідування давніших взірців (atellan-ів і mimus-а). Інші натомість роди поезії осягають дуже високий ступінь мистецтва та досконалости форми, а що вже перший єдиноволодар Октавіян Август гаряче попирає розвиток поезії, то до Риму зїзджається з цілої Італії значна кількість поетичних талантів, любителів музи.

Найсильніше заясніла оригінальність цих поетичних талантів в сатирі, що була одиноким родом поезії, який створили самі римляни. Появилася — щоправда тільки спорадично в творах Вергілія і Овідія — високо-мистецька епіка, що не втратила нічого зі своєї оригінальности тим, що була навіяна піднебесним духом грецької мистецької старини Заясніла блискучим діядемом дидактична поезія, заграла райдужними красками лірика у своїх різноманітних формах, та розцвіла буйним квітом її ніжна вітка елегія. А всі ці роди поезії — крім одинокої сатири, тої рідної дочки самого Риму, — опромінював блискучим сяйвом золотий ореал творчого, невмірущого, вічно світлого духа соняшної Гелляди.

Побіч літературної творчости, так прозаїчної як рівно ж поетичної, розвинулося також римське мистецтво образотворче і плястичне, появилося мистецтво скульптурне, та зацвіло мистецтво архітектурне, що знайшло наглядний вияв

---

[1] Музи були дочками Зевеса та мешкали на Олімпі і своїм співом звеселяли богів. Підлягали вони богові сонця і музики Аполлонові, який був також богом поетичної творчости. Було 9 муз, а кожна опікувалася окремою ділянкою літератури, або мистецтва. Ось вони: 1) Кліо (історія), 2) Мельпомена (трагедія), 3) Талія (комедія), 4) Евтерпе (гра на флеті і лірична поезія), 5) Ерато (еротична поезія), 6) Уранія (астрономія), 7) Терпсихора (епічна поезія), 8) Полігімнія (реторика), 9) Калліопе (героїчна поезія). Початкові склади імен муз містить у собі слідуючий вірш:

«Кліо /метер/ таль/ евер/ур /покаль/»

у величавих будівлях Риму[2] здвигнених в часах Цезаря та Октавіяна Августа, який під кінець свого володіння міг з гордістю римського імператора сказати, що застав Рим з каміння, а залишив його марморним („urbem marmoream, relinquo, quam lateritiam accepi").

І створив Рим, хоча у первісних основах оперту на мистецьких незрівнаних грецьких первовзорах, всежтаки — свою одноцільну культуру, що так як деякі зразки його монументального будівництва[3] перетривала століття, що чужим народам: кельтам, ілірійцям та іншим накинула мову і звичаї, знання і мистецтво, що найсильніше закорінилася на італійській землі, та не уступила навіть перед новою животворчою силою, якої не побороло й найбільш брутальне насильство матеріялістичного світу — перед тим переможним усюди християнством. Тому, що в перших десятиліттях цеї доби розвивається головно прозова література, а в дальших — поетичне письменство, ділять учені цю добу на 2 періоди: перший від початку громадських воєн до битви під Акціюм (Actium) то є до утвердження єдиноволодіння Ок-

---

[2] За часів Августа збудували в Римі пишні блискучі святині та величаві будівлі. Недалеко давного „Forum" оснував Август нове „Forum Augusti" з величавими пишними будівлями і колюмнами. Також багаті римляни будували для себе прегарні палати, які внутрі сяяли марморними стінами, а підлога блестіла мозаїковими взірцями.

[3] Монументальні зразки римського будівництва:

а) Пантеон збудований цісарем Гадріяном, зглядно його зятем Агрипою в Римі на Марсовому полі, між р. 115 а 125 після Христа. Був він прикрашений колюмнами з коринтськими капітелями. Цей пантеон остав до сьогодні і замінений є на християнську церкву.

б) театр Флявіїв, збудований цісарем Веспазіяном і Титом з кінця І. ст. по Хр. Була це великанська будівля, яка ще й сьогодні, хоча у значній частині в румовищах, робить своїми розмірами потрясаюче враження.

в) колюмна Траяна, здвигнена на „Forum Romanum" прикрашена плоскорізьбами, що представляють бої Траяна з Даками. Ця пам'ятка старого римського будівництва стоїть до сьогодні й є визначною окрасою Риму та свідчить побіч інших пам'яток про колишню красу вічного міста.

г) мавзолей Гадріяна на правому березі Тибру, що одержав пізніше назву «замку Святого Ангела».

ґ) базиліка Максентія з 4 стол. по Хр., найбільша крита будівля старинного світу.

д) тріюмфальний лук цісаря Константина, що його побудував він у Римі, коло моста на Тибрі, на пам'ятку своєї перемоги над Максентієм. Цей лук є до сьогодні прикрасою Риму.

тавіяна Августа (81 до 31 р. до Христа), другий від перемоги Октавіяна під Акціюм до його смерти (31 р. до Христа — 14 р. після Христа).

Перший період (81-31 р. до Хр.) називається від імени найбільшого римського прозаїка Ціцерона, який в тому періоді розвиває свою літературну діяльність — періодом ціцеронським і є золотим періодом римської прози, другий від імени цісаря Октавіяна Августа — називається Августівським і є золотим періодом латинської поетичної літератури.

РОЗДІЛ II

ЦІЦЕРОНСЬКИЙ ПЕРІОД
(81-31 до Хр.)

ПІДРОЗДІЛ I

ПРОЗОВЕ ПИСЬМЕНСТВО

У першому періоді золотої доби розвивається головно прозове письменство (передовсім історичне і реторичне, а почасти теж наукове: філософічне і правниче) та осягає вершин формальної досконалости. Тому цей перший період золотої доби, названий від імени найбільшого римського прозаіка Ціцеронським — зветься також золотим періодом римської прози.

А) Наукове письменство

У цьому періоді розвиває свою письменницьку діяльність перший римський граматик і науковець:

Marcus Terentius Varro (116-27 до Хр.) Полігістор і багатосторонній письменник. Походив із сабінського міста (Reate). Побіч письменницької і наукової діяльности брав

активну участь у публичному житті. В 67 р. воював під командуванням Помпея з морськими розбійниками (піратами), опісля був легатом Помпея в Еспанії і в р. 49 мусів піддатися Цезарові. Поєднавшися з Цезарем, відрікся участи у публичному житті, а став працювати науково. Мав стати бібліотекарем плянованого Цезаром великого наукового збору творів грецьких і римських письменників, але ненадійна смерть Цезаря перешкодила зреалізувати той плян. Як довго жив Цезар, боронив Варра перед Антонієм, який після смерти Цезаря проскрибував Варра. Щоправда вдалося Варрові щасливо вирвавтися від смерти, все ж таки приватна бібліотека Варра зістала знищена. Опісля аж до смерти занимався Варро виключно тихою науковою діяльністю.

Літературна діяльність Варра

Своєрідним твором римської літератури були Варрові а) **„Saturae Menippeae“ у 150** книгах, що заховалися тільки у фрагментах. Назва їх походить від імени грецького поета і філософа — циніка Меніппа (біля р. 250) якого Варро бере за взірець. В цих „Satur“-ах опрацьовує Варро поважні теми в гумористичний спосіб, при чому переплітає прозу з поезією. Темою поодиноких сатир (як „Asias stramentitius“, „Caprinum proelium“, „Columna Herculis“), є філософічні питання, головно з ділянки моралі, дальше літературні питання та соціяльні відносини, а головно їх ціллю є усунути суспільні недостачі і прогріхи та довести до того, щоби запанували здорові суспільні відносини.

б) **Філософічно-історичні міркування** у 76 книгах. Ці міркування обосновує автор прикладами з мітології та історії, а про їхній зміст можна виносити з таких наголовків як: „Orestes de insania“, „Marcus de fortuna“ — „Sisenna de historia“.

в) **„Antiquitatum libri“ „antiquitates rerum humanarum et divinarum“** (старинности світського і релігійного змісту) в 41 книгах. Книги 1-25 мають спільний наголовок „rerum humanarum“ а книги 26-41 наголовок „rerum divinarum“. Є це історія римської старини, що стала головним джерелом відомостей про минуле Риму для праць пізніших істориків. У цьому творі змальовує автор після стислої схематичної

диспозиції всі ділянки римського духового життя. Перший розділ того твору поширив автор своїми монографічними працями, як: „annales de vita populi Romani“ — це історія римської культури; „de gente populi Romani“ — про походження римлян; „de familiis Troianis“ про римські роди, що виводили свій початок від Енеєвих товаришів.

г) **„Hebdomades“** або **„imaginum libri“** у 15 книгах, що містять у собі біографії славних мужів; Твір цей заосмотрив автор метричним вступом (elogium).

д) **„Disciplinarum libri 9“**.Є це найважніший твір Варра викінчений правдоподібно в р. 33 до Хр. У цьому творі, що є першою римською загальною енциклопедією вичисляє і з'ясовує автор 7 родів наук т. зв. „artes liberales“, а саме: граматику, діялектику, реторику, геометрію, аритметику, астрономію, і музику, до яких сам додає медицину та будівельне мистецтво. Всі ці „artes liberales“ (свобідні мистецтва були пізніше предметом навчання у школах і хто зложив з них іспит одержував титул „magister artium liberalium“.

Цей твір Варра високо цінили у середньовіччі учені і опирали свої наукові праці на цьому творі. Підставою цього твору були спеціяльні (монографічні) праці Варра, до яких належала між іншим його праця „de lingua latina“ (про латинську мову) у 25 книгах, з яких доховалися тільки книги 5-10. В ньому опрацьовує автор за грецькими взірцями латинську етимологію, флєксію і синтаксу, але цей твір написаний є без таланту і без систематики.

е) З його численних наукових творів збереглися **„rerum rusticarum libri 3“** (рільничі справи у 3 книгах). Перша книга трактує про управу ріллі і про городову управу, друга про годівлю худоби, а третя про годівлю домашньої птиці і риб. Твір цей написав в р. 36 у формі діялогу. Мова його є дещо старанніша чим попередних творів, але ще плястично невироблена; спосіб з'ясування старинний і педантичний та крім того видно тут досвід автора набутий довголітньою практикою.

Є це найважніші твори того многосторонного письменника і науковця. Загалом написав він понад 70 творів у більше чим 600 книгах. Нам відомі є наголовки 500 книг. У цих своїх творах опрацював різнородні ділянки знання і тим поклав основу для дальшої праці пізніших поколінь. Тому

багато пізніших письменників, як Quintiliannus, Plinius, Suetonius, Gollius, Martiannus, Capella (про яких буде мова дальше), а також Отці Церкви, як Augustinus користувалися творами Варра як джерелами для своїх праць.

Тому, що опрацьовує такий величезний матеріял, звертає небагато уваги на формальне викінчення. На всякий випадок був Варро найбільш універсальним з поміж римських учених, який зібрав цілість знання свойого народу так, як колись Арістотелес зібрав був цілість грецьких наук. Варро — це талановитий письменник, що розумів почування і стремління свого народу, а як людина чистий і наскрізь чесний характер.

Граматиками були дальше:

2) **Quintus Asconius Pedianus** (3-88 р. після Хр.), що є автором коментарів до промов Ціцерона.

3.) **Nigidius Figulus,** приятель Ціцерона і приклонник Помпея. Жив після 100-45 рр. до Хр. Цезар заслав його і він на засланні помер. Розвинув був многосторонну письменницьку і наукову діяльність. Занимався головно граматичними, природничими і сакральними науками, а також астрономією і магією. Письма його є здебільша неясні і незрозумілі.

Б) Реторика

У реториці занимав початково найвизначніше місце промовець:

1) **Quintus Hortensius Hortalus** (117-59 до Хр.), дуже талановитий промовець що визначався прямо феноменальною пам'яттю та незвичайно гарною вимовою. У своїх молодих літах віддавався з повною посвятою і запалом науці реторики, але згодом став вести розкішне життя, занедбався і дався перевищити молодшому своєму сучасникові Ціцеронові. Його промови визначаються пересадною тонкістю вислову, патосом та гарним і вичерпуючим способом з'ясування.

Горталюс репрезентує напрямок, який добачував справжнє ораторське мистецтво у тонкости вислову та у патосі. Противники цього напрямку в реториці були т. зв. аттики, що добачували ораторське мистецтво у простоті вислову, яка

була притаманністю грецьких аттицьких,[1] бесідників і брали собі за взірець грецького ретора Лізія.[2]

Представниками грецького напрямку були: M. Calidius, Licinius Calvus і Iunius Brutus, про яких точніше буде мова дальше.

2) **Marcus Tullius Cicero.** Народився в р. 106 до Хр. у місті Арпінум (Arpinum) в Ляціюм. Походив з лицарської родини. Вчився в Римі, куди привіз його батько разом з другим синком Квінтом. Тут студіював він науку права, поезії, філософії, а передовсім вимови (реторику, в яку ввели його Люціюс Крассус (Lucius Crassus) і Марко Антоній (Marcus Antonius).

Філософію студіював в епікурейця Файдроса, академіка Філона і стоїка Діодотоса. В р. 79 виїхав до Атен і Малої Азії, де перебував 2 роки, доповнюючи своє знання. В Атенах заприязнився з письменником і книгарем П. Аттиком (Titus Pomponnius Atticus). На острові Родос доповнював студії реторики у славного грецького реторика Апольонія Мольона. Там теж побирав науку в тодішнього великого науковця Посейдоніоса.

Коли вернувся з Греції до Риму розвинув широку публичну діяльність, та дуже часто виступав у судових процесах як оборонець і скоро здобув собі славу першорядного

---

[1] Грецькі аттицькі бесідники є: Антіфон, Андокідес, Лізіяс, Ізайос, Ізократес, Айсхінес, Демостенес, Гіперейдес, Лікургос і Дейнархос. Творять вони т. зв. декаду аттицьких бесідників. З поміж них Антіфон, Андокідес, Лізіяс, та Ізайос жили у 5-тому ст., а прочі у 4-тому ст. до Христа. **Айсхінес** був головним представником партії мира в Атенах і хотів щоб за всяку ціну покінчити війну з Филипом Македонським. Він спротивився внескові Ктезіфонта (приклонника Демостена), щоб дати Демостенові золотий вінок за його заслуги. Тоді виголосив Айсхінес промову проти Ктезіфонта, але ця промова не мала успіху. Крім цього сам Демостенес побив морально Айсхінеса своєю промовою про вінок «пері ту стефану». Тоді Айсхінес пішов добровільно на вигнання.

[2] Лізіяс, грецький бесідник з 5. ст. до Хр. Початкову освіту одержав в Атенах, опісля вчився у сицилійського ретора Тейзіяса, який є творцем реторичного мистецтва. Сам Лізіяс виголосив тільки одну промову, а то проти Ератостенеса, а потім писав судові промови для інших. Своїми промовами умів він з'єднувати прихильність суддів (captatio benevolentiae). Його промови накреслюють вірний образ тодішнього життя Атен. Мова його промов невибаглива, проста й ясна.

промовця. В р. 75 став квестором,[3] в Сицилії, де визначився справедливістю і безкорисністю так, що з'єднав собі повне довіря сицилійців, які довірили йому в р. 70 карну справу проти Верра (C. Verres), що як пропретор Сицилії допустився був там великих зловживань. В р. 69 став курульним едилем,[4] в р. 66 осягнув уряд претора,[5] і тоді виголосив першу державну промову, якою домігся того, що сенат доручив Помпеєві (Cneius Pompeius) начальну команду у війні з Мітридатом.[6] В р. 63 осягнув уряд конзуля.[7] У цьому часі відкрив змову Катиліни, чим врятував свободу републики і за це назвав його сенат почесним ім'ям „pater patriae" (батько батьківщини). Захоплених змовників покарав на основі ухвали сенату смертю.

Як добрий промовець мав Ціцеро вплив на політичні справи. Спершу належав до народньої партії (populares), але небаром зразився до неї і перейшов до партії сенату (optimates). Слава, яку собі Ціцеро здобув як знаменитий

---

[3] Квестор — це скарбовий урядник. Були два міські квестори (quaestores urbani), які завідували державним скарбом у святині Сатурна на „Forum Romanum", дальше (quaestor ostiensis), що мав дбати про доставу збіжжя для Риму, та чотири quaestores classiarii, що мали дбати про будову фльоти й охорону побережжя.

[4] Курульний едиль — це поліційний урядник. Були два курульні едилі (aediles curules), два народні едилі (aediles plebei). До едилів належав нагляд над публичними будівлями, водопроводами, торгами і публичними ігрищами (ludi).

[5] Претор (praetor) — високий судовий урядник. Були два претори: а) praetor urbanus (тобто міський), який порішував справи між римськими громадянами і б) praetor peregrinus (тобто заміський), який порішував справи, у котрих обі сторони були чужинцями ,або одна сторона була римським громадянином, а друга чужинцем (peregrinus).

[6] Мітридат (Mithridates) — король Понту, який оснував у Малій Азії велику державу і заняв навіть римські провінції, що були в Малій Азії. Cneius Pompeius іменований начальним вождем у другій війні Риму з Мітридатом, розбив його та його союзників у р. 65.. до Хр.

[7] Конзуль — найвищий урядник у Римі. Що року вибирали по двох конзулів. Це була т. зв. suprema potestas або honorum populi finis. Їхня влада охоплювала: 1) т. зв. imperium domi — то є право скликування і проводження сенаторськими засіданнями і т. зв. imperium militiae — начальне командування військом, яке кожного дня переходило по черзі з одного конзуля на другого. Мали вони право заключати договори і мир, які опісля ще затверджував сенат. До р. 154 обнимали свій уряд з днем 1 березня, а від р. 153 з днем 1 січня кожного року. Після імен конзулів означувано літочислення.

промовець стала причиною великої ворожнечі проти нього, але як довго був він консулем, не відважувалися вороги проти нього виступити. Коли одначе після створення першого тріюмвірату, що його членами були Цезар, Помпей і Крассус, втратив Ціцеро своє дотеперішнє значення, стали його вороги виступати проти нього з цілою завзятістю. Тоді теж найзавзятіший ворог Ціцерона Клодій (Publius Clodius) спричинив його вигнання в р. 58. Час вигнання провів Ціцеро в Тесальоніці (сьогодні Сальоніки), а частинно в Диррахіюм (сьогодні Дураццо). Його майно сконфісковано, а його віллі у Formiae і Tusculanum спалено. Заслання його не тривало одначе довго, бо вже в серпні 57 року відкликано його з заслання завдяки старанням його приятелів (Titus Aunius Milo і Publius Sestius). Коли вернувся до Риму, повернено йому сконфісковане майно, а крім того одержав більшу грошеву суму як відшкодування за спалені віллі.

В р. 51-50 заряджував як проконзуль провінцією Циліцією в Малій Азії, а повернувши з Циліції станув у громадянській війні (49-48) по стороні Помпея. Не брав одначе участи в битві під Farsalus, а з Диррахіюм, де перебував підчас цеї домашньої війни, виїхав до Брундізіюм і тут ждав на приїзд і помилування Цезаря. Опісля замешкав на селі, відокремившись зовсім від політичного життя, тимбільше, що в р. 45 померла його улюблена дочка Туллія, якої смерть відчув Ціцеро як невимовно болючий удар.

До Риму вернувся щойно після смерти Цезаря, надіючись, що тепер настануть кращі часи для републики. Рятуючи свободу републики виступає в огненних промовах проти Антонія, а попирає Октавіяна. Але коли Октавіян получився з Антонієм і Лепідом, заключуючи в р. 43. т. зв. другий тріюмвірат, побачив Ціцеро що всі його зусилля даремні.

За оборону свободи републики взяв Антоній Ціцерона на листу проскрибованих і тому Антонієві посіпаки напали на нього і вбили його дня 7 грудня 43 р. до Хр. у Форміянум, що було реальністю Ціцерона в Ляціюм.

Перша жінка Ціцерона називалася Теренція, а коли з нею розвівся, одружився з Публією. Мав двоє дітей, сина Марка і дочку Туллію, яку називав ніжно „Tulliola".

Перебіг подій вбивства Ціцерона описує римський історик августієвського періоду Лівій (Titus Livius) у збереженому

фрагменті зі 120 книги свого великого історичного твору „Ab urbe condita libri".

Опис цей у перекладі на нашу мову звучить ось як:

«Марко Ціцеро виїхав з міста перед прибуттям тріюмвірів, будучи певним, що не лекше зможе вирватися з рук Антонія[8] чим Кассій і Брут[9] з рук Цезаря. Наперід утік до Тускулянум,[10] звідки поспішив поперечними дорогами до Форміянум,[11] щоб у Каєті всісти на корабель. Відси відпливав кілька разів на повне море, а коли непригожі вітри його завертали, будьтеж сам не міг знести хитання корабля, яким на всі сторони кидали розбурхані хвилі, набрав вкінці відрази до втечі і до життя. Тому вернувшися до вище положеної віллі, віддаленої дещо більше як 1.000 кроків від моря, сказав: «хай загину в батьківщині, яку я тільки разів урятував». Є загально відоме, що вірні невільники були готові хоробро битися, але він сам сказав відложити лектику і спокійно ждати, що принесе зловіща доля. Коли вихилився з лектики і не здригнувшися наставив карк, відтяли йому голову. Але цього не вистарчало безумній жорстокості вояків; відтяли йому теж руки за це, що — мовляв — писали щось проти Антонія. Так відрубану голову віднесли Антоніеві і на його приказ умістили її між двома руками на мовниці, звідки люди чули його голос як конзуля, нераз також як бувшого конзуля, а навіть ще в цьому році, як промовляв проти Антонія, а слухали його з таким подивом, з яким ніколи не слухали ніякого людського голосу. Люди, підносячи заплакані очі, з трудом тільки могли глядіти на відрубані члени його тіла . . .

Як щоб одначе хтось порівняв його похибки з чеснотами, то був він великим і достойним пам'яти мужем, що до його звеличання потрібним бувби Ціцеро як звеличник. (Titus Livius Fragmenta 120).

---

[8] Marcus Antonius один з тріюмвірів.

[9] Cassius і Brutus вбивники Цезаря.

[10] Тускулянум — реальність Ціцерона під Тускулюм (північне передмістя старинного Риму).

[11] Форміянум — реальність Ціцерона в Ляціюм.

Літературна діяльність Ціцерона

Значення Ціцерона в історії римського письменства полягає в тому що устійнення стилістичних і синтактичних правил та красою вислову довів римську прозу до найвищої досконалости.

Зокрема ж на полі філософії лежить його заслуга в тому, що він засвоює здобутки грецької філософічної думки римській літературі, а тим самим посередньо цілій західній Европі. Завдяки йому є нам відомий зміст пропавших творів двох грецьких філософічних шкіл; епікурейців і стоїків. Ціцеро пропускає тяжкі і чисто теоретичні філософічні проблеми, а опрацьовує практичні і загально інтересуючі філософічні питання. Він наломлює латинську мову до опрацювання філософічних тем; він створює нові латинські вислвои для окреслення філософічних понять і тим ставить латинську мову на висоті світової мови побіч грецької. Цею теж обставиною пояснюється, що новіші філософи Декарт (Descartes)[12] Спіноца[13] і Ляйбніц[14] писали ла-

---

[12] Descartes (читається Декарт), званий з латинська Renatus Cartesius — визначний французький філософ, нар. 1596, помер 1650 р. У своєму філософічному системі принимає заложення, що абсолютну вартість має тільки людське думання; тому основою його філософії є сентенція „cogito ergo sum" (думаю, отже існую). Але людське думання має межі, яких воно не може переступити. Противенством цього є необмеженість думання у часі і просторі, яка є притаманністю Бога. Бог, як досконала істота має свійство абсолютної правди, а що наше думання є випливом (еманацією) Божого думання, тому теж і наше думання — якщо воно є правильне — мусить бути правдиве. Свою філософічну систему з'ясовує у творах: „Meditationes de prima philosophia" і principia philosophiae". — Крім цього був він славним математиком. Він поширив і поглибив науку про степенування і є основником аналітичної геометрії.

[13] Spinoza (читається Спіноза), званий з латинська Benedictus Despinosa оден з найбільших мислителів світу всіх часів. Народжений 1632 р., помер 1677 р. Походив з португальських жидів. Після його науки є тільки одна субстанція і її називає він Богом. Міжтим, коли Декарт принимає побіч Бога, як одної субстанції, ще другу, а то людського духа то є людське думання, то Спіноза відкидає цей дуалізм; тому його філософічна система має пантеїстичний характер. Від філософічної системи стоїків від епікурейців різниться його система тим, що він принимає, що щастя не є вислідом ані нагородою чесноти, тільки чеснота є сама собою щастям. Виклад його філософічної системи міститься у творі „tractatus theologico — politicus" в

тинською мовою. Є отже Ціцеро для свого народу і пізніших народів творцем мови, яка змогла віддати філософічні поняття і думки, творцем латинської філософічної прози. Римляни вважали його мову найчистішою, наслідували її та поклали її основою шкільного навчання. Хоча був юристом і мужем стану, то при цьому був теж многосторонним письменником, який у вільному часі занимався науковим письменством.

Літературна спадщина Ціцерона обіймає: а) промови, б) твори реторичні, в) твори філософічні, г) листи. Пробував він своїх сил також на полі поезії, правничих наук і історіографії, але ці його проби пропали зовсім.

а) Промови

З промов Ціцерона дійшло до нас 57.

З них найважніші є:

1) **pro Quictio** з р. 81, 2) **pro Sexto Roscio Amerino** — з р. 80, виголошена в обороні Росція Амеріна, якого обвинувачували за вбивство батька.

3) **in Gaium Verrem,** проти Верра, який поповнив великі зловживання і цілий ряд насильств як пропретор Сицилії,

4) **de imperio Cnei Pompei ad Quirites** з р. 66, перша його державна промова, яка визначається прозорістю і гарним

якому з'ясовує різниці між теологічними, та філософічними поглядами, головно на основі св. письма старого Завіта.

[11] Ляйбніц (Gottfried Leibnitz) — нар. 1646, — помер — 1716. Свої філософічні міркування нав'язує до філософії Спінози. Але Спіноза принимає як основу духового і матеріяльного світу одну абсолютну субстанцію, яку називає Богом, а Ляйбніц ділить цю субстанцію на величезну кількість окремих одиниць т. зв. монадів (від гр. слова монос — одинокий). Ці монади є неділимі, але між собою різні і все діяльні. Кожна монада являє собою цілість, але між ними є великі різниці що до ступня досконалости. Такими монадами є неорганічні істоти, дальше єства, що мають чуття, а не мають розуму, ще вищою є розумна монада, яка виступає у духовій діяльності чоловіка. Всі монади є підпорядковані найвищій монаді, яка має волю і розум у найвищому ступні досконалости, а нею є Бог. Свою філософічну систему з'ясував у творі „principia philosophiae ad Principem Eugenium", так названому, бо написав його на жадання князя Евгена Савойського. Крім цього був Ляйбніц істориком і вченим правником — теоретиком.

заокругленням. Цею промовою осягнув те, що Помпеєві доручено верховне командування у війні з Мітридатом.

5) **in Lucium Catilinam quattuor orationes** з р. 63. З того дві мови (першу і четверту) виголосив у сенаті, а дві (другу і третю) на народніх зборах — ad populum. Перебіг акції цих промов є такий: На основі ухвали сенату (senatus consultum) міг Ціцеро узнати Катиліну ворогом держави й укарати його смертю, тим більше, що мав явні докази його вини. Та не зробив того, бо не хотів входити у конфлікт з демократичною партією, яка вважала протизаконним ділом карати громадянина смертю без народнього присуду. Тому теж не оголосив його ворогом держави ані не засудив на смерть. Він розумів, що на ньому лежить відповідальність за судьбу держави, а як чесний чоловік не хотів перекидати зі себе на сенат відповідальности за виконання присуду, тимбільше, що знав, що багато сенаторів симпатизує з заговірниками. Тому обмежився до того, щоби прогнати Катиліну з міста, але це не тяжко йому приходило, бо знав від своїх тайних агентів, що Катиліна сам мав такий плян. Тому в своїй першій промові радить Катиліні вийти з міста до табору Манлія і розпочати явну війну з державою, а рахував на це, що римські легіони переможуть заговірників на полю бою, а він не буде мати потреби робити вжиток з цього „senatus consultum" і скидати зі себе відповідальність на сенат. Наступного дня після виголошення першої промови проти Катиліни (то є 9 листопада 63 року) скликав Ціцеро народні збори (contiones) і з'ясував народові хід подій. Але заговірники діяли дальше, а навіть звернулися до галійського племени альоброгів з проханням допомоги. Коли Ціцеро дістав у руки явні докази вини заговірників, казав схопити провідників заговору, та повідомив про це нарід третьою промовою, а 5-того грудня скликав сенат до святині, „Concordia", яка стояла у підніжжя Капітолю, щоб застановитися над тим, як покарати змовників. Це четверта бесіда проти Катиліни. В ній розглядав Ціцеро два внески, а саме внесок Сіляна (Decimus Iunius Silanus) який обстоював кару смерти для заговірників і внесок Цезаря (C. Iulius Caesar), який домагався, щоб майно заговірників сконфіскувати, а їх самих інтернувати у різних містах Італії. Заносилося на це, що перейде внесок Цезаря, але з промовою виступив Като молод-

ший (Marcus Portius Cato). Він доказував прикладами з історії Риму, що і менші провини каралися смертю, якщо вони були нарушенням наказу вищої влади; тому теж не слід застановлятися над тим, як покарати Катиліну, що є явним ворогом народу, та через якого держава найшлася у крайній небезпеці — треба отже всіх заговірників покарати смертю. Після цеї промови Катона зарядив Ціцеро голосування „per discessionem" (через розступлення). Більшість заявилася за внеском Сілянуса і Катона і сенат ухвалив на заговірників кару смерти.

6) **pro Lucio Murena** з 63 р., яка визначається здоровим дотепом.

7.) **pro Archia poëta** з 62 р., в обороні грецького поета Архія, якого неслушно обвинувачували за те, що він безправно присвоїв собі римське громадянство.

8) **pro Publio Sestio** з р. 56, який був обвинувачений за насильство. Цей Публій Сестій робив був старання про помилування Ціцерона, коли Ціцеро був на засланні.

9) **pro Tito Annio Milone** з р. 52, що був обвинувачений за вбивство Клодія. Є це найкраща промова Ціцерона, але успіху вона не мала.

10) **pro Quinto Ligario** з р. 46 — про помилування Квінта Лігарія Цезарем.

11) **pro rege Deiotaro** з р. 45 в обороні князя Галатії (в Малій Азії) Дейотара, обвинуваченого за намагання вбивства Цезаря. Цей Дейотар був одним з тетрархів (князів) в Галатії. Він був прихильником римлян і помагав їм у війні з Мітридатом, королем Понту, і за це надав йому римський сенат почесний титул „rex" (король). Власний внук Дейотара оскаржив його перед Цезарем немов би то Дейотар хотів замордувати Цезаря. Ціцеро боронив Дейотара з успіхом.

12) **in Marcum Antonium orationes Philippicae XIV** з років 44 і 43. Це промови проти Антонія як приватного чоловіка і як політика получені з закликом зверненим до сенату і народу, щоб Антонієві ставити спротив та охороняти і попирати його противників. Дуже багато промов Ціцерона пропало. Вже вчасно стали промови Ціцерона предметом наукового опрацювання. Занимався тим головно Quintus Asconius Pedianus у першому ст. по Христі.

б) Ораторські (реторичні) твори

Ораторських творів Ціцерона дійшло до нас сім. Ось вони:

1) **De „inventione libri“** — це праця з молодих років автора, невеликої вартости.

2) **„De oratore libri 3“** — це найліпший з його ораторських творів, написаний у формі діялогу, в якому теоретик Крассус веде спір з практиком М. Антонієм про вишкіл промовця, про упорядкування предмету та її виголошення.

3) **„Brutus de claris oratoribus“** р. 46. Цей твір — то найважніше джерело, щоб пізнати історію римської реторики. В ньому характеризує автор коло 200 римських промовців, але з поміж своїх сучасників узгляднює тільки деяких.

4) **„Orator ad Marcum Brutum“ sive de optimo genere dicendi“** з р. 45. Тут зясовує автор ідеал промовця і роди промов, та вияснює свої погляди прикладами, що їх дає на різні роди промов.

5) **„de optimo genere oratorum“.** Це вступ до перекладу промови Демостена[15] (про вінок «пері ту стефану») і перекладу промови Айсхінеса проти Ктезіфонта, як ідеальних зразків аттицького реторичного мистецтва.

6) **„partiones oratoriae“** з р. 45. — це рід катехізму у формі розмови автора зі сином про головні вимоги реторики.

7) **„topica ad Trebatium“** з р. 44. Цей реторичний твір написав Ціцеро підчас їзди з Велії (Velia) до Регіюм (Rhegium). В ньому списує він з пам'яти дещо з Аристотелевої науки.

в) Листи

Листи Ціцерона важні тим, що в них дає він вияв не тільки своїм особистим почуванням, але також насвітлює римські відносини в останніх десятиліттях републики. Деякі

---

[15] Демостен (Демостенос) — найбільший мистець — ретор Греції і цілого старинного світу. Найкращі його промови є: три промови проти Филипа, короля Македонії, і промова про вінок (пері ту стефану). Третю промову проти Филипа, яку виголосив в р. 338 до Хр. на коротко перед тим, як Греція втратила політичну незалежність, назвали вчені «лебединою піснею вмираючої Греції».

з них тяжко зрозуміти, бо вони є відповіддю на листи, що пропали, а деякі н. пр. до Антика є тяжко зрозумілі, бо містять у собі натяки на відносини, в яких оставав автор до Антика, а про які ми не маємо відомостей. Ці листи зібрано здебільша за життя автора, а видано їх після його смерти. Збереглося загалом 864 листів у таких чотирьох збірниках:

1) **„ad familiares“** з р. 62-43. Видав їх правдоподібно секретар і приятель Ціцерона, освободженець Тіро (libertinus Tiro).

2) **„ad Pomponium Atticum“** у 16 книгах з років 68-43. В них обговорює політичні і літературні питання та дає вислів своїм особистим, подекуди довірочним почуванням.

3) **„ad Quintum fratrem“** більше політичного чим приватного змісту, у двох книгах, з часу після смерти Цезаря.

4) **„ad Marcum Brutum“**, є це залишка збірника листів, що обіймав первісно 9 книг. Є там також оден лист Ціцерона до Октавіяна, але автентичність цього листа сумнівна.

г) Філософічні письма

Філософічним студіям присвятився Ціцеро в останніх роках свойого життя, коли під впливом політичних подій відсунувся від публичної діяльности. Коли іменно досвід пізніших років переконав Ціцерона, що самими письмами не можна осягнути ніяких політичних цілей, що того рода сподівання є тільки пустою оманою, віддався він всеціло філософічним студіям. Ця праця мала заступити йому публичну діяльність, але стала йому ще чимось много більшим. Його навістили родинні нещастя, а найбільш болюче відчув смерть улюбленої дочки Тулії. Тепер літературна праця на полі філософії дала йому не лише заняття, але також душевну пільгу.

Та він не творить жадної нової філософічної системи, не є справжнім філософічним умом, а трактує філософію зі становища життєвої користи, головно користи як промовця-оратора. Він трактує науку філософії тільки поверховно, тому теж в його працях, що мають характер репродукцій і перекладів, трапляються часто неясності і неточності. Все ж таки головною його заслугою є те, що він старається вне-

сти у римську літературу філософічні поняття і в тій цілі творить латинську філософічну термінологію. Його філософічні твори мають в більшості форму діялогів.

Найважніші філософічні твори Ціцерона є:

1) **„de republica“** в 6 книгах, який дійшов до нас тільки у фрагментах, між ними теж „Somnium Scipionis“. Твір цей розпочав Ціцеро в р. 54. Найкращою формою державного ладу вважає сполуку устрою монархічного, демократичного й аристократичного, що існував у римській републиці в часах Гракхів. З таким поглядом стрінувся Ціцеро у творі Плятона «пері тес політеяс» (держава), в якому цей грецький філософ цю проблему опрацьовує. Крім Плятона опрацьовує цю тему грецький філософ Арістотелес та грецький історик Полібіос (Polybios). Так отже в цій ділянці мав Ціцеро трьох вище згаданих попередників і оперся на висновках їхньої думки. Плятон був першим, якому вдалося накреслити цілість науки про державу. У спартанському устрою бачив він знамените получення трьох головних державних устроїв: монархічного, демократичного й аристократичного. У своєму творі «пері тес політеяс» (держава) подає він образець ідеальної держави, що є реалізацією справедливости на землі. Але держава в понятті Плятона — це ідеал, якого не можна зреалізувати, це нездійснима фантазія філософа мрійника. Доказом цього є між іншим це, що з'ясованої Плятоном ідеальної держави не вдалося нікому зреалізувати. Переведена біля р. 265 по Христі Пльотіном проба оснувати місто філософів під назвою Плятополіс не повелася.

Другий грецький філософ **Арістотелес**, незвичайно тверезий і геніяльно бистрий ум, аналізує у своєму творі «політея» (наука про державу) існуючі та йому знані державні устрої. У противенстві до Плятона оформлює Арістотелес науку про державу як окрему ділянку знання: стає творцем науки політики. Величні твори філософічної Аристотелевої школи як «номіна барбаріка», «дікайомата», а головно «політея», що обіймала опис 158 державних устроїв, дали Аристотелеві основу для побудови його державних теорій. Ці твори загинули, тільки частину твору «політея», а саме цілу «Атенайон політея» найдено в Египті в р. 1891. Так отже Арістотелес дав вперше виклад науки політики.

Грецький історик **Полібіос** (200-120 до Хр.), що як закладник дістався до Риму, та якого називають істориком римської слави, застановляється над тим, яка саме внутрішня сила дозволила Римові видержати такі страшні удари як погром над Тразименським озером в р. 217 і під Каннами в р. 216 та позволила вкінці Римові затріюмфувати і добачує суть тої сили в римському державному устрою, що сполучував у собі в рівному ступені елементи монархічні, аристократичні і демократичні. Ці три елементи — на думку Полібіоса — так рівномірно і доцільно були получені в Римі в організації влади, що ніхто з громадян не міг з глибини переконання сказати, чи цей устрій був по суті аристократичний, чи демократичний, чи теж монархічний. Бо повновласті, що ними наділені були конзулі, мали признаки монархічної влади, сенат був зорганізований на зразок аристократичний, а народні збори мали характер наскрізь демократичний. І саме в цій рівновазі всіх тих трьох елементів бачить грецький історик Полібіос, що був досвідченим державним діячем — стрижінь досконалости римського устрою.

Тому теж Ціцеро висказує погляд, що підставою могутности Риму була його знаменита конституція, яка обіймала в собі елементи трьох устроїв: монархічного, аристократичного і демократичного. Такі міркування і думки висловлює Ціцеро у творі **„de republica“**, що заховався тільки у фрагментах, а який до деякого ступеня є доповнений твором „de legibus“.

Твір Ціцерона „de republica“ став одним з головних джерел твору Августина (Augustinus) „De civitate Dei, libri 22“ з р. 428 після Хр. Про цього Отця західньої Церкви буде точніше мова в огляді римського письменства залізної доби.

Треба ще додати, що проблеми опрацьованої Ціцероном у творі „De republica“ доторкнувся в римській літературі вже перед ним Scipio Africanus Minor а саме у своєму творі **„Somnium“** (сон). Цей твір Сціпіона — як виходить з вище сказаного — став частиною Ціцеронового твору „De republica“, а частина ця називається „Somnium Scipionis“.

2) **„de legibus“** в 6 книгах, що є подекуди доповненням твору **„De republica“**. В ньому трактує Ціцеро про загальні правно-політичні основи держави, тобто про конституційне

право. Щоправда опирається він на творах грецьких філософів Плятона і Арістотеля та на міркуваннях Полібія. Але трактуючи про закони, як основу держави має Ціцеро на думці завжди тільки римське право і римську державу. Слід додати, що Арістотелєс доповнив був також (як пізніше зробив це Ціцеро) свій твір «політея» (держава) другим твором «гой номой» (закони). З шістьох книг, з яких складається твір Ціцерона остали тільки три (і то неповні), а саме про право природи, про сакральне право і про державне право. Цей твір як рівнож твір „De republica" є творами політично-філософічними.

3) **„Paradoxa"** з р. 46. Це трактат про головні стоїцькі і наукові тези з наведенням прикладів з історії та власного життя автора.

4) **„De finibus bonorum et malorum"** (межі добра і зла) у п'ятьох книгах, найліпший з його філософічних творів. В цьому творі є зібрані погляди і науки різних грецьких філософічних шкіл про найвище добро і найбільше лихо. Твір цей написаний в р. 45. Перша і друга книга обіймає погляди епікурейців,[16] третя і четверта погляди стоїків,[17] а п'ята ака-

---

[16] Епікурейці — основником тої філософічної школи є Епікурос з Самос, що жив біля р. 300 до Хр. в Атенах. Епікурейці жадають (так як друга філософічна школа — стоїки) чесноти, бо вона є джерелом щастя, але у першу чергу жадають щастя, а щойно опісля чесноти. Після науки епікурейців є тільки одне добро, а це радість і одне зло — терпіння, засобом до осягнення приємного життя є чеснота і тільки тому треба дбати, щоб її осягнути. Своїми виводами зближається Епікур до стоїків. Тільки мудрець — твердить Епікур — опановує свої пристрасті. Мудрець знає, що умірковaність робить чоловіка щасливішим, чим надмір достатків. Мудрець погорджує смертю, панує над терпіннями, заховує рівновагу ума і живе як бог серед людей. Щоб заховати рівновагу ума, держиться мудрець здалека від публичного життя.

[17] Стоїки. — Основником тої філософічної школи є Зенон з Кітіон на Кипрі, що жив біля р. 300 до Хр. Його учні збиралися у «стоа пойкіле» і відси пішла назва стоїки. Після науки стоїків осягається щастя (евдаймонія) чеснотою, а чесноту тим, що остається вірним і чесним з самим собою, а після пізнішої їх науки тим, що остається вірним з природою (фізіс) „naturae convenienter vivere". Тільки чесна поведінка людини має абсолютну вартість. Тому, що чеснота не є можлива без самопізнання (Гноті сеавтон), мусить чесний бути заразом мудрим. Чесноту можна вивчити, бо вона не є даром Бога, тільки осягом свобідної волі. Мудрець, свобідний від усякої пристрасти, є ідеалом і взірцем справедливости, а нерозумний — си-

деміків[18] і періпатетиків.[19] (Про науку цих філософічних шкіл сказано буде в поясненнях до цього розділу).

5) **„Academica“** з р. 45. — твір первісно написаний у двох книгах. З цеї первісної праці званої **„Academica priora“** доховалася тільки друга книга **„Lucullus“** (про науку пізнання). Опісля поширив Ціцеро той свій твір до чотирьох книг. З того поширеного твору **„Academica posteriora“** доховалася частина, що трактує про розвиток науки філософії від Сократа до Зенона з Кітіон й Аркезіляя. Зенон з Кітіон жив біля р. 300 до Хр. у Кітіон на острові Кипр і був основником школи стоїків.

6) **Timaeus** — це переклад філософічного твору Плятона, що має такий самий наголовок.

7) **„Tusculanorum disputationum libri 5“** — містить у собі науку стоїків про щастя. Назва твору походить від Ціцеронової посілости Тускулянум. В цьому творі переказує автор розмови, що мали відбутися протягом 5 днів 44 року в Тускулянум. Автор застановляється над проблемами терпіння, журби, жаху перед смертю, горя і т. п. як причинами порушення духової рівноваги та доказує, що тільки філософія є відповідним протизасобом. В останній частині доводить, що джерелом правдивого щастя є чеснота. Зміст поодиноких книг подає сам Ціцеро у другій книзі свого твору, що має наголовок **„de divinatione“**, а саме: 1) **„de morte contemnenda“** (про погорду смерти), 2) **„de tolerando dolore“** (про зношення

нонімом зла і нещастя. Всі люди є дітьми одного і того самого Бога, тому треба шанувати бідних і невільників і треба бути поблажливим і зглядним також для ворогів. Стоїки занималися також граматичними студіями, яких осяги є теж важні для нашої сучасної науки.

[18] Академіки — це філософічна школа основана Плятоном. Він зібрав був біля себе групи учнів в академії (гімназіон) поза Атенами. Після науки Плятона всяке знання основується на ідеї, яка існує в нашій уяві. Ідеї, які даються обняти тільки умом, є вічні і незмінні, а конкретні річи, які підпадають під змисли, не є тривкими, а підлягають постійним змінам; вони є тільки відзеркаленням ідей. Основою всякого знання є ідеї, а все що занимається річами підпадаючими під змисли, є тільки осудом (докса), який може бути правдивий або фальшивий. Наука про ідеї є для Плятона також основою науки про безсмертність душі.

[19] Періпатетики. — Основником школи періпатетиків є Аристотелєс, а назва цеї школи походить з того, що підчас викладів любив він з учнями проходжуватися (по грецьки — періпатейн) по кружганках і алеях.

терпіння), 3) **„de aegritudine lenienda“** (про полегшення горя), 4) **„de reliquis animi perturbationibus“** (про порушення духової рівноваги), 5) **„ad beate vivendum se ipse esse contentum“** (про чесноту як одиноку умову життєвого щастя). Твір цей писаний у формі діялогу є твором еклектичним (тобто містить у собі винятки з творів грецьких філософів).

Для пояснення додаю, що Тускулянум — це передмістя старинного Риму, де були гарні віллі. Там теж Ціцеро мав свою віллю. Сьогодні це Тускулянум у румовищах. Зараз вживається назви Тускулянум на означення місця тихої наукової праці. У нашому письменстві присвятив спомин цьому старинному Ціцеронському Тускулянум поет Петро Карманський у своєму вірші «На руїнах Тускулянум», зложеному поетом з нагоди і під враженням його побуту на руїнах колишньої віллі Ціцерона, якого називає філософом.

Ось останні рядки цього вірша:

«В руїнах все лягло; розкішнії палати,
Фонтани, гіподром і луки тріюмфальні,
Забуті там стоять тераси театральні,
Сумують по кутах ображені пенати.
І ти, філософе, тут з ласки пана мріяв,
Дивився з сугорбів у безвісти віків
«І думав, якби рай потомности здобути...
В руїні все лягло і вітер все розвіяв».

8) **„De natura deorum libri 3“** — містить філософічні погляди епікурейців, стоїків й академіків про суть богів. Твір цей подекуди неясний та поверховний.

Арістотелєс (384-322 до Хр.) учитель Олександра Великого, учень Плятона, основник філософічної школи періпатетиків, універсальний учений старинного світу. Плятонові ідеї вважає він простими і нездійснимими схемами, тому на його думку — нереальним є робити розділ між матерією і формою. Ціла природа — каже він — це постійна зміна форм матерії. Ступені цих форм є різні, від найнижчих до найвищих, а завершує їх Боже єство, що само собою є совершенною інтелігенцією, розумом над розумами.

Залишив много творів з різних ділянок знання як філософії, природи, математики, астрономії, політики і поезії та поклав своїми творами основи для створення науки політики як окремої ділянки знання.

9) **„Cato maior de senectute"** це вкладена в уста Катона старшого (Marcus Porcius Cato Censorius) похвала старости.

10) **„De divinatione libri 2"** з р. 44. містить у собі погляди стоїків (у першій книзі) і погляди епікурейців (у другій книзі) — про ворожби, передчуття і візії майбутності на яві і у сні, як вияв божої істоти в душі людини. При тому сам Ціцеро опрацьовує у ролі віщуна народні повіря скептично, а подекуди і глумливо. Твір цей є доповненням твору „De natura deorum".

11) **„Laelius de amicitia"** з р. 44. Це діялог між молодшим Лелієм (Laelius) а його зятями Фаннієм і Сцеволею (Faunius et Mucius Scaevola) про істоту, вартість і права та обов'язки приязни побудованої на основах моралі. Розмова нав'язана до недавної смерти Лелієвого приятеля Сціпіона, званого Сціпіо Африканус Мінор, якого славну приязнь з Лелієм звеличували у старині. Твір визначається живим і цікавим способом оповідання.

12) **„De fato"** з р. 44. містить виклад науки стоїків про призначення в насвітленні і зі становища школи академіків.

13) **„De officiis libri 3"** — з р. 44. — це останній і найцікавіший твір Ціцерона, що побудований на основах стоїцької філософії. Твором тим хотів автор дати своїй суспільності підручник громадянської етики. Задумом Ціцерона було іменно написанням цього твору воскресити давні обичаї і пригадати своїм землякам обов'язки (officia) доброго громадянина. Твір цей містить міркування про 1) honestum (це, що чесне), 2) utile (про це, що корисне), 3) про суперечність між чесним і корисним. Цей твір написаний у формі поучення для сина Марка. Доповненням цього твору був твір „de virtutibus" який пропав.

Інші писання Ціцерона та переклади з грецької мови пропали. До них належать: 1) „Hortensius" (виправдання філософічних студій). Твір цей мав становити вступ до намічених філософічних творів. 2) „de gloria" 3) „de consolatio" — це потішування себе самого після втрати дочки Тулії.

B) Історіографія

Представниками історіографії в цьому періоді є:

1) **Cornelius Nepos.**

Народився коло року 90 до Хр. у північній Італії (Gallia cisalpina або citerior) що стала римською провінцією біля р. 190 до Хр. Перебував постійно у Римі, де занимався літературною працею, а головно історіографією. Удержував товариські зв'язки зі славним промовцем М. Т. Ціцероном і Т. Помпонієм Антиком, в якого хаті сходилися найвизначніші римські мужі того часу. Участи в публичному житті не брав. Помер в р. 24 до Хр.

Написав кілька творів історичного змісту, які здебільша пропали. До таких належить твір **„Chronica“**, що містив у собі нарис римської історії і твір **„Exempla“** що обіймав у собі збірку прикладів староримської суворости обичаїв.

Збереглися:

а) частина твору **„De viris illustribus“**, який складався найменше з 16 книг. Цей твір містить у собі життєписи славних мужів, упорядковані після рода їх діяльности (нпр. de poetis, de philosophis, de oratoribus. Збережена майже в цілости **третя книга цього твору** обіймає 23 життєписи славних вождів чужинецьких народів під наголовком: **„de excellentibus ducibus exterarum gentium“.**

б) З другого твору **„de historicis Latinis“** збереглися тільки два життєписи, а саме Катона Старшого (Marcus Portius Cato Censorius), автора першої римської історії п. н. **„Origines“** і життєпис Помпонія Аттика.

в) **винятки з листів Корнелії матері Гая і Тиберія Гракхів,** дочки Публія Корнелія Сціпіона, переможця Картагінців під Замою в р. 202 до Хр. Ця Корнелія лучить у свойому характері ознаки материнської сили духа з жіночою ніжністю.

Непос не заслуговує на назву історика, бо це, що пише, бере з інших творів, а не досліджує історичної об'єктивної правди з самих джерел і тому робить чимало помилок. Та хотів він створити не стисло науковий, тільки популярний твір і це йому вповні повелося. Життєписи поодиноких осіб

накреслює зовсім поєдинчо, ясними, зрозумілими рисами. Спосіб його писання ясний і безпретенсійний.

2) **Gaius Iulius Caesar.**

Народився в р. 100 до Хр. Походив зі старої родини патриціїв та одержав старанне виховання. У часі його молодости горіла в Римі завзята боротьба між двома партіями аристократичною (optimates) і народньою (populares). Цезар як сестрінок провідника народньої партії, Гая Марія, станув по боці цеї партії. Тому теж, коли перемогли оптимати, а їхній провідник Сулля осягнув в р. 82 диктатуру, втягнено Цезаря на листу проскрибованих (засуджених на заслання) і він мусів залишити Рим та виїхати на схід. Там віддався науці і сповнював в Азії військову службу в легіонах, де відзначився великою хоробрістю. Після смерти Суллі в р. 78 до Хр. вернувся до Риму і брав живу участь у працях народньої партії. Рятуючися перед ненавистю оптиматів мусів ще раз в р. 76 залишити Рим і виїхати на острів Родос, де вчився реторики у славного грецького реторика Апольонія Мольона.

Після повороту до Риму розпочав Цезар політичну карієру. Був у р. 65 курульним едилем, в р. 62 претором, а в р. 61 як пропретор заряджував Еспанією. В р. 61 старався про уряд конзуля, а що сенат був йому противний, об'єднався він з найвизначнішими у цьому часі діячами в Римі — Ґнеєм Помпеєм і Марком Крассом (Gneius Pompeius et Marcus Crassus) і оснував разом з ними союз, знаний в історії як «перший тріюмвірат».

Таким чином, маючи за собою нарід і попертя Помпея та Красса, осягнув у р. 59 конзулят, а в наступному році як проконзуль одержав на основі народньої ухвали заряд Ґалії передальпейської (Gallia cisalpina) на 5 літ, що потвердив рівно ж і сенат та додав йому ще заряд Ґалії заальпейської (Galia Narbonensis). Як намісник (proprеator) Ґалії покорив під владу Риму ґалійські племена, що мешкали в нинішній Франції, Бельгії і південній Голляндії так, що вже з кінцем 56 р. ціла Ґалія підлягала Римові. Через ці перемоги зросло значення Цезара так, що навіть Помпей і Крассус почали боятися зросту його авторитету.

Тому, що Цезар не хотів, щоби тріюмвірат розбився, спричинив він з'їзд тріюмвірів у зимі 56 р. у місті Люка (Luca)

де відновлено тріюмвірат і постановлено, що Помпей і Крассус мають стати конзулями в наступному 55 році, а опісля обняти зараз провінції, а Цезар мав після упливу 5 літ, на які одержав заряд Ґалії, стати конзулем в р. 48. Сенат бачучи велике значення Цезаря, почав побоюватися, щоб Цезар, маючи за собою військо та ставши конзулем, не повалив влади сенату. Тому ввійшов у порозуміння з Помпеєм, який постійно перебував у Римі, а вдалося це сенатові досить легко, тому що тріюмвірат формально перестав існувати, бо ще в р. 53. згинув Крассус у боротьбі з Партами. Коли сенат мав вже за собою Помпея, постановив, що про уряд можна старатися тільки особисто в Римі, а крім того приказав Цезарові, щоб він, заки буде старатися про уряд конзуля, віддав команду над військами особі, що її визначить сенат як Цезарового наслідника. Цезар довідавшися про це і знаючи, що в Римі панує безладдя, перейшов з початком р. 49 річку Рубікон, яка відділяла передальпейську Ґалію від Італії та розпочав домашню війну з Помпеєм і оптиматами, які стояли по його боці. Тоді то сказав пам'ятні слова що стали пословицею: „Alea iacta est". (жереб кинений). Помпея побив в р. 48 під Фарзальос у Тессалії, а його прихильників наперід в Африці під Тапсос в р. 46, а відтак в Еспанії під Мундою в р. 45. Ці перемоги Цезаря зробили його майже необмеженим володарем Риму. Іменовано його досмертним диктатором, найвищим жрецем, надано йому імператорське достоїнство, названо батьком батьківщини (pater patriae) місяць Quinctilis[20] то є липень, в якому Цезар народився перейме-

---

[20] Первісний римський рік, що його за стародавнім римським переказом установив Ромулюс, начислював 304 дні і обіймав 10 місяців. Був це місячний рік. Тому, що він значно різнився від соняшного року то вже наслідник Ромулюса, Нума Помпіліюс, перевів біля р. 717 до Хр. таку зміну, що додав два місяці (січень і лютий), які обнимали біля 50 днів, а що і це не вистарчало, щоб виповнити довготу соняшного року, тому вставляли що два роки після 23 лютого ще один місяць, що мав напереміну 22 і 23 дні. З цього первісного часу (коли римляни мали місячний рік) походять інші назви місяців, починаючи від березня (Martius) аж до грудня (December) як останнього місяця року. Тому липень як п'ятий місяць називався Quinctilis вересень як сьомий — September і т. д., а грудень як десятий December. Опісля щойно в р. 46 перевів Гаюс Юліюс Цезар реформу календаря, вводячи соняшний рік, що мав 365 днів. Цей календар, званий від свого основника Юліянським, задержався без

новано його ім'ям на Iulius, а вкінці віддавано йому божеську почесть і ставлено у його честь святині.

Мрія і задушевне бажання Цезаря стати першою особою в Римі сповнилася, стала дійсністю. Форми республиканського устрою остали й дальше, але уряди не були вже тим, чим вони були в давньому Римі. Ціла влада зосередилася у руках Цезаря як невідповідального імператора, що мав не лише найвищу військову, але також найвищу судейську й адміністраційну владу. Цезар стремів тепер до заведення ладу в Римі і в короткому часі зробив дуже багато. Переорганізував державу і скріпив світове панування Риму перемогою над Партами на східній границі держави. Широким наділенням права громадянства та переведенням на широкі розміри кольонізації, златинізував державу.

Великоміський пролетаріят, що був постійною загрозою для багатої держави, поселив в кольоніях, безземельних наділив земельними приділами: десятки тисячів римських легіонерів (жовнірів) одержали землю в італійських кольоніях, а тисячі громадян одержали в західніх і східніх провінціях земельні посілости, будь теж заняття або уряди. Видав нову, в поступовому дусі зложену громадську ординацію. Задумував теж осушити помпеянські багна (на південний схід від Риму), поглибити пристань в Остіюм і прикрасити Рим величними будівлями. Та ці пляни довелося перевести Цезарові тільки частинно, бо доля зарядила, що вже почислені були дні його життя.

Невтомима і присвячена загальному добру діяльність імператора не змогла усунути прихильників республиканського устрою, та їхнього жалю за втраченою свободою і привілеями. До людей, що напевно не руководилися користолюбивістю та з яких не один носив у свойому сер-

---

змін у цілому культурному світі до кінця 16 століття. Реформу календаря зложеного Цезарем перевів щойно в р. 1582 папа Григорій XIII, впроваджуючи переступний день як 29-тий день лютого, а 366-тий день року що 4 роки. Є це календар григоріянський.

Мабуть залишком і ремінісценцією того, що первісно римський рік зачинався з днем 1 березня, було це, що найвищі римські урядовці (конзулі) обнимали свій уряд (аж до р. 154 до Хр.) з днем першого березня, а щойно від р. 153 до Хр. з днем 1. січня кожного року. Місяць серпень, що давніше (як шостий) називався sextilis переміщено в р. 9 по Хр. на Augustus в честь цісаря Октавіяна Августа.

ці високі державні ідеали, приєдналося досить велике число тих, що постановили рятувати свободу республіки коштом Цезарового життя. У проводі заговору станули Брутус і Кассіюс (Marcus Brutus et Gaius Cassius). Деякі з заговірників належали до партії оптиматів, деякі знову до партії популярів, при чому були і такі, що втішалися приязню і довірям імператора.

Плян вбиття Цезаря не вдержався у строгій тайні. Віщун Спурінна (Spurinna) маючи мабуть відомість про заговір предсказав Цезарові кривавий кінець. Жінка Цезаря, занепокоєна тривожним сном, заклинала його, щоб не йшов на засідання сенату, що мало відбутися дня 15 березня 44 р., але Цезар не звертав уваги на віщування Спурінни, ані не послухав перестороги жінки.

Коли прийшов до сенату, напали на нього змовники та вбили його кинджалами перед статуєю Помпея дня 15 березня 44 р. Останні слова Цезаря були: „Ista quidem vis est" (це є справжнє насильство). Атентат з 15 березня не був спрямований проти особи Цезаря як такого, але мав на меті рятувати республіку перед єдиноволодінням Цезаря.

Цезар був безперечно найвизначнішим римським мужем стану останніх десятиліть республіки. Був він визначним організатором, здібним вождем та добрим політиком, а також визначним письменником. Велике значення для цілого ряду майбутніх поколінь, а в тому і для наших часів має переведена Цезарем реформа календаря. Він опер календар на стійкій астрономічній основі так, що той календар з незначними змінами задержався до сьогодні й то у цілому культурному світі. Більшість культурних народів означує теж назви місяців старинними римськими назвами. Важним ділом Цезаря є теж оснування в р. 59 до Хр. першого й одинокого у старині чсопису „acta diurna"[21] який мав характер римського урядового часопису.

---

[21] Від слова „diurnalis" пішло французьке слово „journal" (журналь) на означення часопису. Перший часопис у новіших часах вийшов в Італії (у Венеції), в р. 1500, а перший щоденний часопис вийшов з кінцем 18 ст. у Франції.

Літературна діяльність Цезаря

Цезар написав чимало творів з ділянки астрономії, реторики, історії і поезії, але майже всі вони пропали. До тих що пропали, належать:

1) поетичні проби, як поема — **„Iter“** і трагедія **„Oedipus“**
2) праці над реформою календаря,
3) праці над граматичними дослідами (як „de analogia“),
4) листи,
5) промови, про які навіть Ціцерон похвально висказується.

Доховалися тільки:

1) **„Commentarii de bello Gallico“** в сімох книгах. Обіймають вони опис подій з часу від 58 до 52 р. до Хр., а скомпоновані так, що кожна книга обіймає період одного року. Диспозиція того твору така:

I-ша книга: прогнання гельветів і поразка Аріовіста,

II-га книга: битва у Бельгії і у Бретанії,

III-тя книга: поборення Сервієм Гальбою деяких альпейських племен, поборення Цезарем ареморійських племен, головно венетів; прогнання морінів і менапіїв, та здобуття Крассом Аквітанії,

IV-та: розбиття усіпетів і тенків, будова моста на ріці Рен, виправа до Бретанії та ліквідація бунту бельгійських племен,

V-та: друга виправа до Бретанії, опис краю і здобуття північної його частини,

VI-та: підкорення північно-галійських племен та битви у північно-західній Галії,

VII-ма: бунт цілої Галії під проводом Верцінгеторикса та кінцева перемога Цезаря над Верцінгеториксом.

Продовженням цього твору є твір Цезарового легата Гірція (Aulus Hirtius) який включено як 8-му книгу до Цезарового твору. Ця восьма книга описує події з р. 51 і 50.

2) **„Commentarii de bello civili“** — в 3 книгах. У цьому творі описує Цезар свої воєнні діла у війні з Помпеєм з років 49 і 48 аж до втечі Помпея до Египту після Фарзальського погрому.

Доповненням цього твору є:

а) **„Bellum Alexandrinum“** що описує події в Египті і осягнену Цезарем перемогу над понтійським королем Фарнацесом (Pharnaces).[22]

б) **„Bellum Africum“** описує перемогу над помпеянами під Тапсос в р. 46.

в) **„Bellum Hispaniense“** описує перемогу над помпеянами під Мундою в Еспанії в р. 45.

Твір „Bellum Alexandrinum“ походить правдоподібно від Цезарового легата Гірція, а хто є автором творів „Bellum Africum“ і „Bellum Hispaniense“ невідомо. Мова їх досить проста і недбала. Натомість твори Цезаря визначаються чистою і гарною, поправною, мовою, ясним і ядерним з'ясуванням справи і гарним стилем, при чому спеціяльно мистецькі є географічні нариси так, що його твори належать до найкращих пам'яток римської літератури. У своїх творах представляє Цезар події об'єктивно, згідно з правдою, але видвигає на перший плян свою особу, щоб таким чином піднести своє значення у Римі; мають отже закраску тенденційну.

3) Gaius Sallustius Crispus.

Народився в р. 86 до Хр. в Амітернум. У році 59 став квестором, а в році 52 народнім трибуном (tribunus plebis). В р. 50 усунено його з сенату на внесок цензора Аппія Кльодія, подаючи як причину, немовби вів згіршаюче життя. Дійсною одначе причиною було те, що Саллюстій станув по стороні Цезаря, який теж пізніше постарався, що в р. 47. покликано Саллюстія знову до сенату. З кінцем 47 р. вибрано Саллюстія претором і вислано до Кампанії в південній Італії, щоб втихомирив там заворушення у війську, що однак йому не вдалося. Після битви під Тапсос (в р. 46) став намісником провінції „Africa Nova“ (давніше Нумідія, сьогодні Альжир у північній Африці, на схід від Картагіни). Після смер-

[22] Pharnaces, син Мітридата, король Понту в Малій Азії. Помпей узнав його незалежним володарем і заприязненим з римлянами. Але опісля виступив Фарнацес ворожо проти римлян, заняв Кападокію і Вірменію та побив римлян. Однак в р. 47 розгромив його Цезар без великого труду. Фарнацес утік до своєї держави і тут убив його один з його невільників.

ти Цезаря замкнувся Саллюстій в домашньому затишші, де віддавався письменницькій праці і помер в р. 35 до Хр.

Написав:

1) **„Bellum Catilinae“** або „Bellum Catilinarium“. Твір цей походить з р. 43, або 42. Є це опис змови Катиліни, не всюди згідний з історичною правдою. Написаний з симпатією для Цезаря, головно в тій цілі, щоб виказати безпідставність поголосок про участь Цезаря у змові Катиліни.

2) **Bellum Iugurthinum“** або „Iugurtha“. Твір написаний гладшою і поправнішою мовою чим „Bellum Catilinae“. Описує в ньому війну римлян з нумідійським королем Югуртою (в р. 111-105 до Хр.), а пише в тій цілі, щоб виказати, що причиною неповодження римлян було зіпсуття шляхти. Твір цей дає вірний образ морального упадку тодішньої римської аристократії, а події представлені історично вірніше, чим у творі **„Bellum Catilinae“.**

3.) **„Historiarum libri V“** де описує події в Римі від часу смерти Суллі (78 р.) до захоплення влади Помпеєм (67 до Хр.). Це останній і найліпший твір Саллюстія. З цього твору збереглися тільки деякі мови і кілька фрагментів.

Саллюстій є першим римським істориком, який звертає увагу не тільки на зміст, але представляє події у взаїмному зв'язку поміж собою, тобто прагматично, беручи за взірець грецького історика Тукидіда.[23] У мовах, що їх вплітає у зміст, дає влучну характеристику відносин і дійових осіб. За взірцем Тукидіда старається представити справу дуже коротко так, що інколи тяжко його зрозуміти. Уживає багато провінціялізмів та архаїзмів, а тому, що такий стиль відповідав уподобанням і літературному смакові пізніших часів, то опісля, а головно у другому столітті по Христі, читали його твори дуже радо, а в середньовіччі належав Саллюстій до найбільш улюблених римських письменників.

---

[23] Тукидідес грецький історик, що жив у 5-тому ст. до Хр. Він є першим істориком — прагматиком. Написав історію пельопонеської війни, допроваджуючи її до р. 411. У творі пробиває любов правди і намагання прослідити причини подій. Стиль Тукидіда поважний і річевий. Причини подій оцінює дуже критично і старається пояснити їх на основі характерів діючих осіб.

4) **Titus Pomponius Atticus.**

Народився в р. 109, помер у р. 32 до Хр. Був приятелем Ціцерона і Непоса. Написав **„Liber amalis“**. Є це нарис римської історії, при чому узгляднює теж історію інших народів. Час історичних подій, які описує у своїй історії подає після років урядування конзулів і інших урядовців.

Г) Інші прозові письменники

Сюди належать:

1) **Orbilius Pupilius** з Беневенту, граматик, учитель Горація. Відзначався великою суворістю так, що назвали його „plagosus“ прикрий.

2) **Antonius Gnipho,** домашній учитель Цезаря, автор реторичних творів, які студіював Ціцеро.

3) **Ateius Praetextatus,** з Атен, який прибрав собі прізвище (cognomen) „Philologus“ — приятель Саллюстія.

4) **Quintus Cicero** брат письменника Марка Туллія Ціцерона. Розвинув письменницьку діяльність у різних ділянках. Між іншим написав: **„Annales“**, кілька трагедій і кілька листів (до брата Марка Туллія і освободженця Тірона (Tiro) а крім того „Commentariorum petitionis“ у формі листа до брата Марка про засоби, що їх Марко Туллій повинен ужити при стараннях про уряд конзуля.

Для розвитку **науки права** заслужилися:

1) **Servius Sulpicius Rufus,** що написав кілька творів з ділянки права та вишколював в юріспруденції (науці права) численних учнів як Офілія (Ofilius), Варуса (Altenus Varus) та інших.

2) **Trebatius Testa,** учитель Лябеа (Antistius Labeo) що розвинув правничу літературну діяльність в августівському періоді (гляди нижче).

Перший урядовий часопис оснував Цезар в році свойого конзуляту (59 до Хр.). Служив він до оголошування ухвал сенату і називався **„acta senatus“**. Але вже Октавіян Август заборонив оголошувати ці ухвали.

Другим часописом основаним рівнож Цезарем були **„acta diurna“** звані теж **„acta urbana“**. Був це часопис, що містив

урядові і приватні звідомлення. Видавала його урядова редакційна колегія, а приватні підприємці переписували і розсилали по всій державі. Оригінали тих часописів переховували в державному архіві.

ПІДРОЗДІЛ II

ПОЕЗІЯ

А) Епічна й лірична поезія

Римська поезія почалася наслідуванням поетичних творів великого розміру: драми й епосу. Згодом витворюється щораз більше родів поезії, та щораз більше видно вплив післяклясичної вчаснішої і тогочасної грецької, тобто гелленістичної поезії. Різниться вся вона від клясичної грецької поезії предметом і мовою. Предметом її є твори дрібних розмірів, а мовою є мова гелленістична, тобто грецька, яка виказує впливи і примішки чужих мов.

Тимто у ділянці епічної і ліричної поезії появляються у цьому періоді здебільша поетичні твори менших розмірів. В епосі опрацьовують поети дрібні теми: мітологічні оповідання, казки, еротичні теми, перекази, переміни і айтіологічні оповідання.[1] Побіч епічних творів появляється описова елегія, головно епіграми,[2] і пісні різної форми.

Представниками епічної і ліричної поезії в Ціцероновому періоді є:

1) **Cneius Matius**, автор свобідного перекладу Ілія-

---

[1] Айтіологічні оповідання. — Назва ця походить від грецького слова «айтія». Є це оповідання, в якому автор старається пояснити всякі звичаї, головно сакрального і релігійного характеру відповідними казковими і легендарними подіями і переказами.

[2] Про епіграм буде мова в огляді III-тої доби письменства.

ди та жартівливих віршів, писаних за взірцем грецького поета Герондаса (Herondas).[3]

2) **Laevius** автор твору **„erotopaegnia“** любовних жартівливих віршів та поезій мітологічного змісту.

3) **Titus Lucretius Carus** — (біля р. 97-53), творець великої дидактично-описової поеми в 6 книгах **„de rerum natura“** в якій проявляє себе прихильником науки грецького філософа Епікура,[4] якого звеличує як того, що визволив людство від насильства богів і страху перед смертю. Сухому предметові надає поетичного полету вплетенням числених епізодів і виявів ніжних почувань серця. Твір його заслуговує на згадку головно як джерело науки Епікура. Від часів гуманізму твір цей мав великий вплив на світову літературу. При його писанні приходилося поетові поборювати великі труднощі, які випливали з того, що мусів творити філософічні латинські терміни, бо латинська мова не мала ще вироблених висловів для віддання філософічних думок. Ці браки латинської мови старається Карус доповнити творенням потрібних нових висловів і в цілому напрямі є його діяльність творчою, та є він неначе предтечею Ціцерона. Твору цього поет не докінчив, бо у розквіті життя попав в умову недугу і скінчив самовбивством.

4) **Valerius Catulus** (біля 87-54 до Хр.). Походив з Верони і в молодому віці прибув до Риму, де заприязнився з такими визначними мужами як Hortensius, Cicero, Licinius Calvus (про якого буде мова дальше) та Cornelius Nepos, що йому присвятив навіть збірку своїх поезій. В р. 57 був у почоті пропретора Меммія (Memmius) в Бітинії, подорожував по Малій Азії та відвідав гріб свого брата у Трої, опісля вернувся до Риму і жив на своєму невеликому господарстві в Сірміо (Sirmio) аж до смерти. Подією, що вплину-

---

[3] Герондас — ліричний грецький поет, що жив у половині 3-ого стол. до Хр., творець веселих віршів що їх тема взята зі щоденного життя.

[4] Епікурос з Самос, жив і учив при кінці 4-ого і з початком 3-ого століття до Христа в Атенах. Після його науки є тільки одне добро — радість, та одне лихо — терпіння. Засобом, щоб осягнути життєву радість є чеснота і тому треба до неї стреміти. Хто це зрозумів, є справжнім мудрцем. Мудрець опановує свої пристрасті, він гордить смертю, панує над своїм терпінням, не тратить рівноваги ума і живе неначе Бог серед людей.

ла на напрям і зміст поетичної творчости Катулля була його любов до Клодії, сестри трибуна Клодія, а жінки Квінта Метелля (Quintus Metellus Celer) яку поет оспівував у своїх творах як Лесбію (Lesbia). Це любовне чувство принесло поетові після короткого захоплення дуже прикре розчарування. По Катуллеві остала збірка ліричних віршів. Обіймає вона 116 дрібних поезій. Початкові поезії, що є наслідуванням гелленістичної, александрійської поезії, а вкінці епіграми. Між тими більшими поезіями є весільна пісня у формі хорового співу, чоловічого і жіночого, який напереміну повторюється, дальше є малий епічний твір про весілля Пелея і Тетиди (батьків героя троянської війни Ахилля), тема про любов Аріядни,[5] яку зраджує Тезей та яку находить Бакхус, відтак переклад поезії Каллімаха[6] про волос Береніки; елегія до Аллія, в якій дає поет вияв своїм почуванням з приводу двох подій, що його найбільше зворушили: любові до Клодії та розпуці після втрати брата. Дрібні поезії й епіграми, звучать усіми тонами серця потрясеного до глибини радісним щастям любови, трагедією розчарування, жалем за братом, веселістю хвилини, що їх прожив у крузі приятелів, та глумом і ненавистю проти особистих ворогів та політичних і літературних противників, між тим і проти Ґая Юлія Цезара.

Поезії Катулля виявляють таку велику силу чувства, що якщо вартість лірики прийшлося б міряти силою самого тільки чувства, то Катулля треба би вважати найбільшим римським ліриком. На всякий випадок визначається Катуллюс великою зручністю у будові вірша та здібністю засвоєння грецької віршованої міри невиробленій ще, а то й шорсткій латинській мові. Ці прикмети з'єднали Катуллеві у римлян славу дуже визначного ліричного поета.

---

[5] Аріядна — дочка короля Крети Міноса, яка дала Тезеєві клубок, що при його помочі зайшов він до лябіринту де забив страшну потвору, Мінотавра. Коли опісля Тезей вертався до Атен з Аріядною, зрабував йому по дорозі його милу бог вина Діонізос (званий у Римлян Бакхус).

[6] Калімахос з Кирени (275-195) — географ, математик, філолог та багатосторонний письменник. Головно його елегії мали у старині великий вплив на творчість пізніших поетів.

5) **Publius Terentius Varro Atacinus** з Атаке, в передальпейській Галії (Gallia cisalpina) біля р. 82-40 до Хр.

Є він творцем:

а) історичного епосу **„bellum Sequanicum“** написаного за взірцем Еннія, в якому описує війну Цезаря з Верцінгеториксом.

б) елегійних поезій написаних за взірцем Апольонія з Родос,[7]

в) твору **„Argonautica“** написаного за взірцем Апольонія з Родос, який у старині високо цінили,

г) дидактичних поем **„Chronographia“** (опис землі) і **„Ephemesis“** (відомості з метеорології).

6) **Valerius Cato** з Галії цісальпійської. Під час внутрішньої боротьби за часів Суллі втратив він ціле своє майно і жив у нужденних відносинах як учитель і критик. Є творцем любовних і мітологічних поезій (н. пр. **„Diana“**. Йому приписують теж, але мабуть неслушно, авторство двох поем: **„Dirae“** і **„Lydia“**. Перша з них містить у собі лихословлення за конфіскату майна, що його відібрали одному власникові на Сицилії підчас поділу грунтів в р. 41, а **„Lydia“** — це жалі після втрати коханої.

7) **Helvius Cinna**, приятель Катулля, автор а) епіграмів,

б) малого епічного твору **„Zmyrna“** (так назване місто Смирна в Малій Азії). Твір цей оспівує любов Мирги (Myrrha) а працював над ним автор 9 літ,

в) твору **„propempticon“** що його написав для Азінія Поллійо, як він їхав до Греції. Оба останні твори були так неясні, що вже зразу потребували коментарів.

8) **Licinius Calvus** — (82-48), приятель Катулля і прихильник Цезаря, промовець і поет, автор епіграмів, любовних віршів і малого епосу «10». Був він гарячим прихильником нового напрямку в поезії. Хоча в його поезіях пробиває пристрасний тон, то все ж таки видно, що панує він добре над формою.

---

[7] Апольоніос з Родос, поет в Олександрії біля р. 240 до Христа, автор поеми про виправу Аргонавтів. Помер як бібліотекар музею в Олександрії.

9) **Marcus Furius Bibaculus** — нар. біля р. 83 до Хр. автор тужливих поезій, в яких гостро атакує Цезаря й Октавіяна.

Б) Драма

В ділянці драми удержувалися дальше трагедії Акція (Accius) а з комедій прийнялися „Atellanae“ і „Mimus“. „Atellana“ одержала тепер літературне оформлення, а виводили її (так як давніше „saturae“ яко закінчення вистав трагедій (тобто як т. зв. „exodia“).

Витворений греками у південній Італії „Mimus“ одержує мистецьке оформлення. Первісно був це мімічний танок, що його танцювали в антрактах театральних вистав (як т. зв. embolium), опісля перетворився у п'єсу, що складалася зі співу, танку і діялогу, та мала на меті розвеселити глядачів. Предметом „Mimusa“ були сцени з життя нижчих станів, а їх ціллю було забавити широку публику комічністю ситуацій. Вживали в них прози змішаної з поезією. Часто мали вони моралізуючий змисл і тому нерідко стрічаємо у них досадні й ядерні вислови. Так само як „Atellanae“ відбувалися пізніше вистави „mimusa“ на закінчення драматичних вистав, тобто як „exodia“. У мімусі не вживали актори маски ані театрального черевика (planipes) а побіч головного актора (archimimus) виступали теж кльовни (stupidi). Мімус задержався на сцені дуже довго як вистава, що все публиці подобалася. У часах Августа витворився як дуже улюблений рід вистави, головно для вищих станів т. зв. „pantomimus“.

Була це вистава якоїсь драматичної штуки, яку виводив один танцюрист танком і відповідними рухами (гестикуляцією).

Головними представниками мімуса у тому періоді були:

1) **Decimus Laberius.** Походив з лицарського роду. За його вільнодумство приневолив його Цезар у р. 45, щоб він, хоча був членом лицарського стану — всупереч прийнятим звичаям — виступив особисто на сцені у ролі актора разом зі своїм суперником Публієм Сиром. Наслідком цього виступу втратив поет достоїнство лицарського стану, але відтак Цезар повернув йому це достоїнство. Пролог до вис-

тави, в якій Ляберій виступав як актор є одною з найкращих пам'яток римської драматичної штуки і свідчить про великий талант поета.

Знаємо понад 40 наголовків Ляберієвих мімусів. З деяких із них заховалися фрагменти. Доховані наголовки мімусів вказують, що їх темою були події з життя різних станів і груп. (до таких належать Fullo, Restio, Piscator, Hataera, Cretensis, Cretes, Gaetuli) або змальовування різних характерів (до цеї групи належать: Cacommemon Colax), будьтеж родинні і народні торжества (як: nuptiae, Saturnalia) або вкінці поодинокі мітологічні перекази (як Anna Perenna[8]).

2) Publius Syrus, — сучасник і суперник Ляберія. У його мімусах є багато висказів (сентенцій, афоризмів), якими є схоплені життєві правила. Ці афоризми виказують бистроумні спостереження та життєвий досвід автора. Пізніше уложено збірку афоризмів Сируса, яка містить у собі біля 700 правил, зложених в ямбічних сенарах. Сирус був освободженцем (libertinus) і походив правдоподібно з Антіохії (в Малій Азії).

РОЗДІЛ III

ПЕРІОД АВГУСТА
(31 до Хр. до 14 р. після Хр.)

ПІДРОЗДІЛ I

Загальний огляд

На початку золотої доби замітні є в поезії два літературні напрямки: давніший і новіший.

Прихильником давнішого напрямку є Ціцеро, а напрямок

---

[8] Anna Perenna — одна з первісних римських богинь. Її свято обходжено серед загальної втіхи і радости з пробудженням весни, в дні 15 березня. Згідно з пізнішим переказом мала вона бути сестрою картагінської королеви Дідони та опісля приїхала до Італії і тут пізнавши Енея, запалала до нього любов'ю та з зависти за нього кинулася у филі річки Нумікус — стала німфою і як таку почитали її. — Нумікус — це річка, що пливе у надморській полосі в Ляціюм, на південь від ріки Тибру.

цей репрезентують (по думці Ціцерона) Ennius, Pacuvius і Accius як теж Plautus, Cecilius і Terentius.

Цей напрямок нав'язує до традиції попередніх століть з її великими формами і національним змістом. Новіший літературний напрям кладе вагу на удосконалення віршової міри і граматичне вироблення мови та узгляднює психологічні моменти. З'єдинення обох цих літературних напрямків довершується у класичній поезії Августівського періоду, а завершенням цього з'єднання є поетична творчість Вергілія і Горація.

Десятки літ громадянських воєн викликали гаряче бажання спокою, яке найшло свій вияв у поезії. Внутрішній спокій, що запанував за Августа та зусилля імператора воскресити давні звичаї і чистоту релігії, звернули увагу суспільства на велике минуле і привернули почуття історичного післанництва Риму. Цей національно-романтичний настрій та почуття давньої величі викликали у поезії відповідний зворот, а саме звеличування давніх римських обичаїв і славного минулого Риму: його великих досягнень і діл. Цей напрямок попирав імператор, виявляючи великий інтерес для літературної праці, а зокрема попираючи поетів в цей спосіб, що давав їм спромогу безжурної творчої діяльности.

У цих стремліннях спомагав гаряче Августа його вірний приятель і співробітник Цільній Меценас (Cilnius Maecenas) який зосередив довкола себе цілий ряд поетів як: Горація, Вергілія, Проперція, Руфуса та інших. Також сучасний історик Лівій стояв у близьких зносинах з тим кругом поетів, які групувалися довкола Мецената.

Друге коло поетів групувалося довкола Мессалі (Valerius Messala Corvinus), що був співробітником Октавіяна Августа у військовій ділянці, а крім цього брав визначну участь у літературному житті. Найвизначнішим членом цього кола поетів був Тібуль (Albius Tibullus).

Октавіян Август (нар. в р. 63 до Хр. помер у р. 14 після Хр.) закладав бібліотеки, попирав поетичні таланти і сам теж пробував своїх сил на літературному полі. Він написав **автобіографічний твір у 13 книгах,** в якому накреслив молодечий період свого життя, (а саме до 24 року), епічну поезію **„Sicilia“** і дотепні епіграми **„versus Fescennini“** на якогось

ближче невідомого Поллія (Pollio). Всі ці письменницькі проби Октавіяна Августа пропали. Загинула рівнож зладжена на приказ Августа у 31 році його володіння статистика римської держави (**„breviarium totius imperii“**). Про цю статистику згадує святе Письмо у зв'язку з народженням Ісуса Христа, що «цісар звелів списати всю вселенну». Саме тоді, коли цю статистику переводили, народився Ісус Христос.

Зберігся тільки відпис політичного завіщання Августа (**„index rerum a se gestarum“**) у латинській мові і грецький переклад його завіщання, який находиться на марморних стінах храму в Анцирі (сьогодні Ангора, місто у Малій Азії) т. зв. **„monumentum** Ancyranum“. Доховалися теж з часу Августа у фрагментах **„fasci triumphales“** і **„fasci consulares“**, що містять у собі список конзулів і найвищих урядовців від початку римської републики до р. 13 після Христа.

До круга співробітників Октавіяна Августа належали:

1) M. Vipsanius Agrippa. — Народився в р. 63, помер в р. 12 до Хр., зять Октавіяна Августа та його права рука у воєнних починах, промовець і письменник. Написав автобіографію та **„commentarii“** для пояснення географічної карти світа (orbis terrarum), яку сам накреслив. Цю карту казав Октавіян вивісити в „porticus Vipsania“. Як доповнення тої карти накреслено в 4 стол. по Христі карту шляхів знаного тоді Римові світу. Карта ця одержала назву „tabula Pentingeriana“ від імени славного гуманіста Певтінгера, який віднайшов її і видав з початком 16 століття.

2) C. Cilnius Maecenas. Народився в р. 70, до Христа. Походив з княжого етруського роду Лярумонів. В р. 40 був творцем Брундізійського мира, в р. 36 був начальником (praefectus) Італії, а в р. 31 praefectus Риму. Мав дім і город на Есквілінському горбку. За Августа займав найвищі становища та був його посередником у різних дипломатичних місіях, держався одначе осторонь від політичного життя. Жив дуже вибагливо. Гаряче попирав поетичні таланти; між іншими був протектором Горація, Вергілія, Проперція та інших поетів. Сам також пробував своїх сил на полі поезії і прози, але його твори надто бомбастичні і напушисті не мають літературної вартости. Помер в р. 8 після Хр. і похоронений на північному узбіччі Есквілінського горбка.

3) **C. Asinius Pollio** — (76 до Хр. — до 5 р. після Хр.).

Стояв спершу по стороні Цезаря, опісля перейшов на сторону Антонія і був легатом у транспаданській Галлії, де пізнав Вергілія. Як конзуль в р. 40 воював переможно з ілірійцями у Дальмації. Опісля відступив від Антонія і жив здалека від політичного життя, бо як прихильник республиканської традиції не міг станути безпосередньо на услуги Октавіяна. З того часу жив у своїй віллі в Тускулюм, віддаючися мистецтву і літературній праці. Написав кілька трагедій та історію другої громадянської війни в 17 книгах, що накреслює події від р. 60 до Хр. Мова його творів досить проста. Заслуга Поллія лежить у тому, що він оснував в р. 39 першу публичну бібліотеку в Римі і уряджував систематичні пробні відчити (recitationes).

4) **Valerius Messala Corvinus,** — (64 р. до Хр. — до 9 р. після Христа.) Був він сином Валерія Мессалі, промовця і автора історії громадянських воєн, писаної грецькою мовою. Воював по боці републиканців під Філіппі, опісля пристав до Антонія, але небаром відступив від нього і в р. 38 приєднався до Октавіяна, під якого проводом брав участь у воєнних діях, а відтак і в державних справах. В. р. 3 до Хр. був конзулем. Як промовець звертав велику увагу на поправність форми. Занимався граматичними студіями і перекладами з грецької мови. Написав прозовий твір **„commentarii“** і **дрібні поезії.** Оставав у дружніх зносинах з Горацієм, Овідієм, Тібуллем і іншими поетами.

ПІДРОЗДІЛ II

А) Поезія

У золотому періоді римської поезії то є у періоді Августа живуть і розвивають свою літературну діяльність найбільші римські поети: Вергілій, Горацій, Овідій, Проперцій та цілий ряд менших поетів.

1) **Publius Vergilius Maro.**

Народився в тому самому році, коли його пізніший протектор Цільній Меценас то є в р. 70 до Хр. в селі Андес

(Andes) недалеко містечка Mantua, де його батько мав земельну посілість. Учився спершу у Кремоні, опісля в Медіоляні, а в р. 53 прибув до Риму, щоб там дальше студіювати. Реторики вчився в ретора Епідіюса, а філософії в епікурейського філософа Сірона. Після покінчення наук повернувся у своє рідне село, щоб віддатися праці на батьківській земельній посілості, а при цьому теж науковим студіям і поезії, бо слабе здоров'я не дозволило йому посвятитися карієрі. В р. 41 стрінув його прикрий випадок, що болюче відбився на його здоров'ї. У цьому році переведено поділ грунтів між ветеранів тріюмвірату. Більшу кількість міст, що стояли по боці Брута і Касія проти тріюмвірів, віддано разом з їх округами ветеранам. Ці ветерани загарбали тоді насильно й дальші, непризнані їм терени, міжтим і Мантуу. В наслідок цього відібрали ветерани також Вергілієвому батькові його маєток. У цьому часі заряджував западанською Галлією легат тріюмвіра Антонія Азініюс Полліо, якого ласку і признання здобув собі був молодий Публій Вергілій своїми першими поезіями. Завдяки старанням цього Поллія і Вергілієвого приятеля, поета Корнелія Галля (Cornelius Gallus) повернув Октавіян Август Вергілієвому батькові його посілість. Але небаром опісля заняли ветерани знову Вергілієву посілість. Сам Вергілій рятуючись утечею, подався до Риму, де його пізнав протектор поетичних талантів, дуже впливовий на дворі Октавіяна, Цільній Меценас і в наслідок його старань повернув Октавіян вдруге Вергілієві втрачений маєток. Дальший час свого життя провів Вергілій у Кампанії, переважно в Неаполі на самоті і відси їздив декілька разів до Риму, де мав свою віллю побіч городів Мецената. В р. 19 виїхав до Греції, щоб там і в Азії, куди хотів дальше їхати, докінчити свій найбільший твір Енеїду. Та на жаль всесильна доля і невмолиме призначення що їх зве Вергілій у своїй Енеїді (кн. VIII, 334) „fortuna omnipotens et ineluctabile fatum“ зарядили інакше, бо саме в Атенах захворів поет і тому залишив у своєму монументальному творі Енеїді деякі недотягнення, остільки, що деякі поодинокі вірші остали недокінченими. В Атенах стрінув його Октавіян, який якраз вертався зі своєї подорожі до Азії та намовив його їхати з ним до Риму. В часі їзди морем погіршився стан Вергілієвого здоров'я до того ступеня, що після причалення до Брунді-

зіюм помер він дня 21 вересня 19 року до Христа. Кажуть, що коли Вергілій чувся близьким смерти, хотів спалити невикінчену до подробиць свою поему, але до того не допустили його приятелі Plotius Tusca і L. Varius. Тлінні останки поета перевезено до Неаполю, та після тодішнього звичаю похоронено при дорозі, яка веде з Риму до Путеолі.

На пам'ятнику що стояв на Вергілієвому гробі, мав находитися двовірш, що ним охоплені головні місцевости зв'язані з життям поета та головні роди його поетичної творчости. Цей двовірш, що його мав зложити сам Вергілій, звучить:

„Mántua mé genuít, Calabrí rapuére, tenét nunc
Párthenopé, ceciní páscua, rúra, ducés".

(Parthenope — це давня назва Неаполю).

У перекладі на українську мову цей двовірш значить:

«Зродила мене Мантуа, схопила Калятрія, тепер держить Партенопе; я оспівував пасовиська, села і героїв».

(Назначені в латинському двовірші наголоси вказують, як читати метрично цей двовірш).

Літературна творчість Вергілія

а) **„Bucolica"** — це 10 еклог, які написав у роках 42-39. До написання цього твору спонукав Вергілія його приятель Азіній Полліо. Написані вони за зразком гелленістичної поезії, якої головним представником був Теокрит.[1] Цим твором засвоїв Вергілій римській літературі ідилічну поезію. Так, як велика частина Теокритових ідиль, обнимають Вергілієві буколіки — картини з життя пастухів, а крім того містять у собі опис деяких подій з життя поета та похвали для приятелів і протекторів (як Cornelius Gallus і Octavianus.) Є в них гарні описи італійських краєвидів і народніх звичаїв. Містять вони у собі теж натяки на особу поета та на відно-

[1] Теокрит (Teocritos), з Сиракуз на Сицилії, жив у 3. стол. до Христа. Перебував довший час в Олександрії, на дворі Птолемея Філядельфоса. Теокрит був головним представником буколічної поезії, якої темами були в тому часі картини вже не лише з життя пастухів (букольой), але й інших осіб. Його поезії називаються «ейдилія», під якими слід розуміти дрібні малюнки з життя.

сини у сучасній йому добі і ці натяки вкладає поет в уста пастухів.

Таким чином стає Вергілій творцем римської алегоричної пастушої поезії. Найгарніші з поміж цих буколіків (еклог) є: перша, в якій висказує поет подяку Октавіянові за повернене майно, — п'ята, що містить у собі діялогічний спів двох пастухів — восьма, що є діялогічним співом про зраду коханої — вкінці десята буколіка, яка містить у собі опис горя і смутку поета Корнелія Галля (Cornelius Gallus) з приводу невірности його любки Лікоріс (Lycoris).

Четверта еклога має в деяких виданнях назву „Pollio" від імени Азінія Полліона, якому вона була присвячена. Основою цеї еклоги є поширений в тодішних часах погляд начебто мають незабаром зорі скластися в цю саму констеляцію, яка була на початку світу, а всі попередні епохи розвитку землі мають повторитися наново, має отже повернутися «золота доба» людства — щасливий вік бога Сатурна. Вістуном тих часів має бути дивний хлопчина, якого народження повитає земля і небо. На думку одних дослідників — це син Полліона, Ассіній Галлюс, — на думку інших — це сподіваний син цісаря Августа. Християнські письменники IV і V-ого століття зрозуміли цю еклогу як Вергілієве пророцтво про народження Ісуса Христа, тимбільше, що Вергілій говорить, що матері того хлопчика доведеться перетерпіти багато болю і прикрих страждань. Тому то середні віки поставили Вергілія поруч із старозавітними пророками.

б) **„Georgicorum libri 4"** звані з грецька „georgicon libri" — книги про рільництво. Перша книга трактує про управу ріллі, друга про плекання овочевих дерев, а головно винограду, третя про годівлю худоби а четверта про годівлю бджіл. Цей твір написав він за намовою Цільнія Мецената в роках 37-30 перед Христом. Опісля на домагання Октавіяна Августа переробив його, пропускаючи з першого тексту похвалу Корнелієві Галлеві, який попав був у міжчасі в неласку Октавіяна, та заступив цю похвалу епізодом „Aristaeus". Як первовзір послужив Вергілієві твір грецького поета Гезіода,[2]

---

[2] Гезіод (Hesiodos). У доповненні того, що про цього поета вже попередно сказано, слід відмітити, що є він батьком дидактичної поезії. Твір його «ерга кай гемерай» (заняття й дні) містить загальні

«Ерга кай гемерай», з ділянки сільсько-дидактичної поезії. Формою наслідує геленістичних поетів «Нікандроса,[3] Аратоса[4] та римського Люкреція, але подекуди слідно теж вплив Гомерової поезії. Твір цей є епічним твором, але на зразок Люкреція вплітає поет у сухий зміст описової поезії лірично закрашені епізоди і таким чином надає оповіданню більше життя, та робить його інтереснішим. Джерелами при писанні цього твору були крім власного досвіду поета, що його набув при веденні господарства, такі твори римської літератури як: „de republica" Катона старшого і „rerum rusticarum libri 3" —Теренція Варра. У цьому творі пробиває тепле патріотичне чувство: похвалу сільського господарства трактує поет як похвалу основи староримської тугости і похвалу первісного джерела староримської сили. Тому могла в цьому творі задзвеніти рівночасно похвала Італії і особиста гідність Вергілія як римського поета:

„Sálve mágna paréns frugúm Satúrnia téllus,
mágna virúm; tibi rés antíquae láudis et ártis
ingrediór sanctós ausús reclúdere fóntis
Ascraeúmque canó Romá per óppida cármen"
(Georgicorum II, 173-176)

(Ascraeum carmen[5] — це дидактична поема про сільське господарство в роді Гезіодових «Ерга кай гемерай» (діла й дні). Аскра — місто в Беотії (в Греції), місце народження грецького поета Гезіода).

Вище наведений цитат з другої книги (вірші 173-176) Вер-

життєві правила, а опісля описує праці рільника у такому порядку, у якому вони протягом року по собі наступають, тобто чергуються. Другий його твір «теогонія» трактує про походження богів.

[3] Нікандрос з Кольофон, учений і поет, що жив у пергамській державі в Малій Азії в 2-ому столітті до Хр. Є він між іншим автором мітографічних поезій, які використав Овідій для своїх метаморфоз, та автором поезій дидактичного змісту, як «Георгіка», які послужили Вергілієві як первовзір для його твору „Georgicon libri".

[4] Аратос з Солі з Кілікії (Cilicia) в Малій Азії, гелленістичний поет, автор твору «файномена» (явища), яким здобув собі велику славу і пошану в греків і римлян.

[5] Ascraeum carmen дидактична поема про сільське господарство у роді Гезіодових «ерга кай гамерай» — Аскра — місто в Беотії у Греції, місце народження грецького поета Гезіода.

гілієвого твору „Georgicorum libri“ в перекладі на українську мову значить:

«Витай, велика мати землеплодів,
земле бога Сатурна,
велика мати героїв; для тебе
входжу у справи давньої слави і величі
відважившися відчинити святі джерела
і співаю аскрейську пісню по всім
усюдам римських міст».

г) Останній і найбільший твір Вергілія є:

„Aeneis“ велика епічна поема в 12 книгах. Є це героїчна поема про троянця Енея, прабатька Риму й основника юлійського роду, який в особі Октавіяна Августа дійшов до володіння над старинним світом. В перших шістьох книгах оспівує поет блуканину Енея аж до хвилі, як Еней причалив до Італії. В других шістьох книгах — бої Енея, які мусів він звести, щоб на постійне осісти в призначеній йому країні. При цьому старається поет прославити давні звичаї й величні вчинки римського народу, та особу свого протектора, цісаря Октавіяна Августа.

Зміст Вергілієвої Енеїди

I. Книга

У вступі говорить поет загально про особу героя своєї поеми, після чого слідує інвокація до Музи. Відтак подає причини гніву, яким загоріла Юнона проти Енея, і починає своє оповідання.

В дорозі з Сицилії до Італії навіщає Енея нагальна, страшна буря, що її викликує бог вітрів Еоль на домагання Юнони. Нептун втихомирює бурю, а Еней рятується з частиною своїх кораблів, причалюючи до затоки на північному березі Африки. Коли наступного дня вибрався він в товаристві Ахата, щоб прослідити околицю, виходить йому назустріч його мати Венера в одязі картагінського ловця. Вона

дає синові пояснення про край, в якому він найшовся, та про його мешканців. Еней іде до міста Картагіни, де стрічається з іншими своїми товаришами, яких уважав уже пропавшими, які одначе причалили в іншому місці африканського побережжа. Енея та його товаришів приймає гостинно королева Картагіни Дідона. На честь своїх гостей уряджує вона в своїй палаті величавий пир. Венера побоюючися про Енеєвого сина Асканія, забирає його в одно з своїх любимих місць, а на місце Асканія саджає при столі свого сина Амора, який являється Дідоні як Асканій та настроює її прихильно до Енея. На прохання Дідони розказує Еней про упадок Трої та про свої пригоди аж до хвилі свого причалення до картагінського берега.

II. Книга

Греки збудували величезного дерев'яного коня та в його нутрі скрили найхоробріших своїх вождів, а самі відступили позірно від облоги Трої та від'їхали в напрямі свого краю на острів Тенедос. Коли троянці нараджувалися над тим, що може значити цей кінь, спроваджено грека Сінона. Своєю підступною промовою доводить він до того, що троянці рішаються ввести коня до міста. До того причинюється і те, що на Ляокоона, який остерігає троянців перед підступним кроком греків і радить знищити коня, нападають два величезні вужі, що виходять з моря й на очах усіх зібраних людей вбивають Ляокоона з його двома синами. Укриті греки виходять в ночі крізь таємні двері з нутра коня, відкривають брами міста і впускають до нього своїх товаришів, яких в міжчасі прикликав Сінон, даючи їм умовлений вогневий сигнал. Енеєві являється в сні Гектор і повідомляє його про те, що сталося. Еней збирає людей, щоб боронити замку Пріяма, але всяка оборона являється безуспішною. Еней бачить як греки вдираються до замку Пріяма, а сам Пріям паде скривавлений коло вівтаря. Повідомлений Венерою про небезпеку, яка грозить його родині, спішить Еней до своєї хати, бере на плечі свого немічного, старенького батька Анхіза, забирає теж сина Асканія, якого веде за руку, та свою жінку Креузу й щасливо виходить серед темряви з міста. Але тут завважує зі страхом, що Креузи нема. Вертається

отже до міста, щоб її відшукати. Креуза являється йому в надлюдській подобі, повідомляє його, що мати богів Цибеля (Рея) приняла її до свого почоту та вказує йому рухом руки нову батьківщину, яку він має шукати на заході.

III. Книга

Найближчої весни відпливає Еней з товаришами на кількох кораблях до нової батьківщини. Шукаючи її, приїзджає до Тракії, опісля на острів Дельос, до короля Аніюса, потім на острів Крету, а згодом до островів німф Гарпиїв[6] та до Епіру, де стрічає Пріямового сина Гелянуса[7] і вдову по Гекторі Андромаху. Від віщуна Гелянуса одержує вказівки про дальшу подорож і пливе здовж східнього берега італійського півострова. Оминає потвори Сциллю й Харибду, що були в сицилійській протоці та причалює коло Етни на Сицилії, недалеко великанів Цикльопів. Тут стрічає одного з Одисеєвих товаришів, що зветься Ахеменідес, і той оповідає йому про цикльопа Поліфема й Одиссея. Опісля пливе Еней здовж південного побережжя острова аж до Дрепанум,[8] де вмирає його батько Анхізес. Коли Еней прямує відси до західнього побережжя Італії, зривається буря, яка заганяє його до Картагіни.

IV. Книга

Симпатія Енея до Дідони замінюється в гарячу, палку, взаїмну любов. Юнона старається ще збільшити цю любов щоб сильніше зв'язати Енея з Дідоною. І справді, Еней

---

[6] Гарпиї — богині бурі. Були це крилаті богині з буйним волоссям. Вони схоплювали людей, що безслідно пропадали. Їхнє число та імена подавали різно. Останню згадку про них подибуємо у Вергілія. Їх то находить Еней на островах Строфадах, що названі в Енеїді островами Гарпіїв.

[7] Гелєнус, син троянського царя Пріяма і Гекуби, який — так як Пріямова дочка Кассандра — мав дар віщунства. Після смерти Париса, тому що не дістав Гелєни, перейшов Гелєнус на сторону Греків і порадив їм збудувати дерев'яного коня, що при його допомозі греки здобули Трою.

[8] Дрепанум — місто на західньому побережжі Сицилії, сьогодні Трапані (Trapani).

забуває, що йому суджено оснувати в Італії нову державу, залишається в Дідони й веде вигідне безжурне життя. Та Юпітер взиває його через свого післанця Меркурія, щоб їхав дальше в країну, яка йому суджена. З болем серця виїзджає Еней, а покинена ним Дідона сама на себе накладає руку серед голосних проклонів.

V. Книга

Знову зривається буря й заганяє Енея до короля Ацестеса на Сицилії (недалеко гори Єрикс). На честь свого батька Анхіза, який помер в попередньому році, уряджує Еней торжество з ігрищами. В часі цих ігрищ запалюють троянські жінки кораблі за те, що він їх не запросив на торжество. До такого вчинку підштовхнула ці жінки богиня незгоди Ірида за намовою Юнони. Але вогонь знищив тільки 4 кораблі, бо на Енеєве прохання післав Юпітер зливний дощ, який погасив пожежу. Еней залишає у короля Ацестеса частину своїх товаришів, які основують місто Сегесту, а з іншими відпливає до Італії. Підчас їзди тратить він свого керманича Палінуруса, якого бог сну кидає в море в жертву Нептунові. Під охороною Нептуна переїзджає Еней щасливо побіч островів німф Сирен, які своїм чарівним співом приманювали подорожніх і їх вбивали. Вкінці прибуває до Італії, причалюючи коло міста Куме (Cumae) в Кампанії.

VI. Книга

За вказівками Геленуса й Анхіза находить тут Еней віщунку Сибіллю, яка має відкрити йому майбутнє й завести до підземелля, до якого вхід був недалеко. Сибілля віщує йому криваву війну в країні Ляціюм. За вказівкою пари голубів, присланих Венерою, находить Еней в гаю богині чарів Гекати золоту галузку і з нею входить в товаристві Сибіллі до підземелля. Тут стрічає свого бувшого керманича Палінуруса й Дідону. Оглядає місце муки осуджених, так званий тартар та входить до раю, тобто до т. зв. елізіюм. Тут стрічає свого батька Анхіза, який показує йому душі, що

мають колись знов жити на землі в славі й могутності, як наслідники Енея і його народу. Батько Анхіз віщує Енеєві славу й велич народу, якого він стане основником. Вкінці виходить Еней з підземелля воротами сну, та відпливає до Ляціюм.

VII. Книга

Після короткої плавби впливає Еней в гирло ріки Тибру та пливе якийсь час рікою. У сні являється йому Гарпія Целено (Celaeno) і сповіщає його, що він є вже в країні, де суджено йому осісти. Наступного дня посилає Еней послів до короля Латина в місто Лаврентум (Laurentum). Цей попереджений віщункою про Енеєве прибуття, приймає дуже щиро й щедро троянців та хоче дати Енеєві свою дочку Лавінію за жінку. Але Юнона ударемнює мирну сполуку двох народів, то є троянців і латинців. Вона прикликує з підземелля фурію Аллекто,[9] яка підюджує жінку Латина (Latinus) Амату проти Енея, а також рутульського князя з Ардеї Турнуса, що хоче одружитися з Лавінією, проти троянців і доводить вкінці до кривавого зудару між троянцями й латинцями. Ціле Лаціюм та сусідні італьці піднімаються проти троянців.

VIII. Книга

Еней, ідучи за вказівками бога ріки Тибру, який являється йому в сні, шукає помочі в Евандра, короля міста Паллянтеум, що лежить над Тибром. Цей обіцює Енеєві помогти й радить йому, просити ще допомоги від етрусків, які якраз зібрали коло Церe (Caere)[10] в Етрурії велике військо, щоб перемогти свого бувшого жорстокого короля Мезентія, якого приняв Турнус. Етруски — казав Евандер, ждуть на чужинецького вождя, бо віщунка предсказала їм перемогу під про-

---

[9] Аллекто — одна з трьох фурій, що їх з грецька називали еринії або евменіди. Були це богині, яким було доручено виконувати месть за злочини. Були вони на услугах бога підземелля Плютона (по грецьки Гадес). Старинні уявляли їх собі як крилаті дівиці зі смолоскипом у руці та гадюками на голові.

[10] Церe (Caere) — місто в Етрурії — сьогодні Церветарі (Cervetari).

водом вождя, що має прийти з далекого краю. Еней удається в товаристві Евандрового сина Палляса, та почоту лицарів, до Етрусків і обіймає провід над військом, а Енеєва мати Венера дає йому нову зброю, що на її прохання викував для нього сам бог вогню Вулькан для рішального змагання.

IX. Книга

Турнус підступає зі своїм військом під табір трояців та, бажаючи виманити їх з табору, каже підпалити Енеєві кораблі, але Юпітер, рятуючи загрожені кораблі, перемінює їх у німфи. Турнус оточує троянців з усіх боків, а другого дня робить наступ на троянський табір і, хоч троянці хоробро бороняться, вдирається в їхній табір. Та троянці оточують його довкола. Тому що Юнона на приказ Юпітера перестає попомагати Турнусові, він утікає з троянського табору, кидається в Тибр і перепливає до головної частини свого війська.

X. Книга

Слідуючого дня знову наскакує Турнус на троянців. Якраз надпливає з Церe Еней з фльотою й після завзятої боротьби, в якій гине син Евандра Палляс, звільняє троянський табір з облоги. Турнуса рятує Юнона, яка надає йому подобу Енея, садовить його на Енеїв корабель і пускає його на море. День кінчиться повною поразкою латинців після того, як Еней вбиває Мезентієвого сина Лявза, а опісля у двобою самого Мезентія.

XI. Книга

Еней виготовляє знам'я перемоги та хоронить з почестями Палляса. Надходить вістка, що король Діомедес[11] відказався помагати латинцям проти троянців, яким помагають боги. Тому Латин пропонує троянцям мир і заявляє, що го-

---

[11] Діомедес — грецький герой з троянської війни, король міста Аргос (в Арголіді на Пельопонезі). Коли вернувся з війни, був приневолений виїхати з батьківщини до Італії, а саме до Апулії.

товий є приняти їх до своєї держави як співволодарів. Але Турнус обстоює дальше ведення війни і спонукує нерішучих латинців до дальшої боротьби з троянцями, які підступили під місто Лаврентум. Турнус довіряє оборону міста іншим, а сам спішить проти Енея, який зближається з іншої сторони та робить на нього засідку. В міжчасі латинці програють бій, а Турнус, довідавшися про те, опускає засідку.

XII. Книга

Турнус бачить, що Латинці з приводу воєнної невдачі впали зовсім на дусі і пропонує Енеєві двобій. Та двобій не відбувається тому, що Юнона, побоюючися про долю Турнуса, підбадьорює ще раз латинців до боротьби з троянцями. У бою ранять Енея, але Венера негайно виліковує його, і він вертається на поле бою. Та Турнусова сетра Ютурна приймає подобу свого брата і допомагає йому скритися перед Енеєм. Тоді за порадою Венери Еней сам наступає на місто Лаврентум. Турнус, одержавши вістку про критичне положення міста, стає особисто перед Енеєм і починає з ним двобій. Юнона перестає помагати Турнусові, та залишає його власній його долі. Тому Еней перемагає його та вбиває.

Взірцем для скомпонування Енеїди послужили Вергілієві грецькі поети Гомер і Апольоніос з Родос. У висловах і техніці укладу Енеїди видно великий вплив Гомерових творів. Як вже вище загально сказано, описує Вергілій в першій частині своєї поеми, то є в перших шістьох книгах упадок Трої і блуканину Енея, беручи як первовзір Одисею, а в другій частині свого твору, яка обіймає книги 7-12, описує за взірцем другої старогрецької епопеї Іліяди, боротьбу троянців, щоб заволодіти країною Ляціюм. З-поміж місць, що виказують вплив Гомерових творів на зміст Енеїди слід підкреслити ось які: 1.) зустріч Енея з Венерою (I кн. 305-417) є наслідуванням опису зустрічі Одиссея з Атеною (Одиссея кн. VII); 2.) Пир в Картагіні на честь троянських гостей (I. кн.) нагадує пир улаштований в Алькіноя на честь Одиссея і його товаришів. 3.) Для опису побуту Енея в підземеллі (VI кн.) послужила Вергілієві за взірець сцена з XI книги Гомерової Одиссеї. 4.) В другій і третій книзі Вергілієвого твору

оповідає Еней про здобуття Трої, та свою блуканину аж до хвилі причалення до Картагіни — так само в Одиссеї описує Одиссей Феакам свої дивовижні пригоди від хвилі свого приїзду з Трої, аж до часу прибуття до їхнього краю. 5.) В кінцевих рядках VII Книги Енеїди говориться, як Енеєва мати дала синові нову зброю, яку на її просьбу зробив бог вогню Вулькан. Цей епізод пригадує живо оповідання в 18 книзі Іліяди про те, як Ахіллеві вручає його мати богиня Тетида нову зброю, яку на її просьбу викував Ахіллеві бог вогню Гефайст для рішальної боротьби з Гектором. 6.) Ігрища (V Кн. Енеїди), що їх Еней влаштував у честь свого помершого батька Анхіза, пригадують опис ігрищ у честь погибшого Ахіллевого друга Патрокля, поданий в 23 Кн. Іліяди. 7.) В VII Кн. Енеїди перечислює автор італійські збройні сили, що готуються до бою з троянцями, а в X. Кн. того твору перечислює етруські кораблі, що їх супроводить Еней — є це наслідування опису, що його знаходимо при кінці 2-ої книги Іліяди.

Енеїда є вислідом довголітньої праці, є осягом основних та совісних студій над мітами й переказами старини, є поемою з яркою національно-релігійною закраскою.

Хоча Вергілій наслідує укладом і композицією старогрецькі народні епопеї Іліяду й Одиссею, все ж таки опрацьовує самостійно старо-італьські передання про Енея. Вплітаючи чисто національні римські перекази та використовуючи при цьому висліди власних студій, головно в ділянці староітальських передань і в ділянці сакрального права, створює поему, що є великим мистецьким римським епічним твором, а заразом першою штучною епопеєю у світовій літературі.

Та, не зважаючи на це, не дорівнює поемам Гомера ані оригінальністю, ані ядерністю характеристики своїх героїв, ані теж майстерністю та красою висловів. Поетична креація Енея є слабшою від креації Гомерових героїв. Так само слабшою є ціла композиція Вергілієвого твору.

Народні грецькі епопеї «Іліяда» й «Одиссея» є не лише наскрізь оригінальні поеми, але також високомистецькі твори. В «Іліяді» характери всіх головних героїв оформлені точно, включно до подробиць і послідовно з'ясовані. Твір скла-

дений пляново. Хронологічна нитка подій, що відбувається протягом 51 днів останнього року троянської війни, одноцільно спрядена. Ще більше по-мистецьки є побудована Одиссея. Акція в Одиссеї відбувається на протязі 40 днів, але твір цей описує історію 10-літньої блуканини Одиссея. Крізь цілий твір віє духом любови Пенельопи до Одиссея, та його любови до рідної землі. Є це велика пісня супружої вірности й любови до батьківщини. Щоб обгрунтувати довгу, 10-літню неприявність Одиссея не вистарчає короткий його побут і інші короткотривалі пригоди, але треба було ще вплести в основу твору 8-літній побут Одиссея у німфи Каліпсо. Цей саме довший побут у Каліпсо використовує поет на це, щоб виказати супружу вірність Одиссея. Німфа Каліпсо старалася задержати Одиссея назавжди в себе, як свого чоловіка, а навіть хотіла зробити його безсмертним. Чудовий острів німфи не був одначе для Одиссея нічим у порівнанні з його вбогою, скалистою Ітакою. Одиссей, глухий на обітниці й намови богині, пересиджував самітньо в задумі на побережжі, спрямовуючи свій тужливий зір у сторону рідної землі, бажаючи з цілого серця побачити хочби тільки дим, що підноситься з вогнищ на Ітаці, яка для нього найдорожча над усі краї, бо ж це його люба батьківщина!

Ціле оповідання є по-мистецьки упорядковане, бо події й пригоди героя не є описані в хронологічному порядку, але оповідання зачинаються кінцевим етапом блуканини Одиссея, а про всі попередні пригоди розказує Одиссей щойно підчас свого гостювання в короля Алькіноя. Такий спосіб оповідання, що його називають „in medias res“ наслідували опісля часто поети інших народів. Аналогічно теж робить Вергілій в Енеїді. — Автор не починає оповідати пригод Енея в хронологічному порядку. Він починає від одного з дальших етапів блукання Енея тобто від „medias res“ а щойно підчас гостювання в Дідони описує Еней на єї прохання, здобуття Трої та інші попередні події.

Цим твором хотів Вергілій звеличити велике римське минуле, а крім того виказати походження Октавіяна Августа та його роду від троянського героя, а тимсамим від богів, бо Енеєва мати Венера була богинею. Тому Юпітер дає Венері запевнення, що єї син Еней стане колись в далекій майбут-

ності основником славного й могучого роду. Рід цей буде називатися юлійським від імени Енеєвого сина Асканія, якому Юпітер дає рівночасно прізвище (cognomen) „Iulius“, що його виводить від грецької назви міста Трої, Іліон (Ilium), яке є батьківщиною Асканія — Юля.

Цей Юлюс — Асканій заснує — по словам Юпітера — опісля місто Альбу Льонгу, до якого перенесе столицю держави з міста Лявініюм, якого основником стане Еней.
Ось Юпітерові слова:

„át puer Áscaniús, cui núnc cognómen Iúlo
ádditur (Iúlus erát, dum rés stetit Ília régno
trígintá magnós vaolvéndis ménsibus órbis
ímperio éxlebit regnúmqu(e) ab séde Lavíni
tránsferet ét longám multá vi múniet Álbam“
(Aeneis I, 267-271)

А дальше вкладає поет в уста Енеєвого батька Анхіза віщування, що з цього славного юлійського роду вийде Октавіян Август, який приверне золоту добу, що була колись в Лявініюм за бога Сатурна, заведе лад внутрі держави та поширить межі римського володіння на край світа, заволодівши далекими краями в Африці й Азії.

З'ясувавши Енеєві в своєму віщуванні найвизначніших мужів, що її має видати римський нарід, переходить Еней з черги на Октавіяна Августа та говорить про нього:

„híc vir, hic ést, quém promítti saépins aúdis
Áugustús Caesár, divi génus, aúrea cóndet
saécula, qui rursús Latió regnáta per árva
Sáturnó quondám; super et garamántas[12] et Índos
próferet ímperiúm...“
(Aeneis VI, 791-795)

Віщує дальше Енеєві Анхіз, що й цілому римському народові, який вийде від Енеєвих потомків, суджено схопити панування над світом, стати володарем над всіми іншими народами:

---

[12] Garamantes (acc. Garamantas) нарід, який мешкав в Африці, на південь від Великої Сирти.

„tú reger(e) imperió populós, Románe, meménto,
(haé tib(i) erúnt artés) pacísqu(e) impónere mórem
párcere súbiectís et débelláre supérbos“

(Aeneis VI, 851-853)

Не диво отже, що Октавіянові Августові так дуже залежало на тому, щоб опублікувати цей твір. Сам Октавіян піддав Вергілієві думку оспівати велич Риму в поемі, якої темою був би легендарний переказ про Енея, як основника юлійського роду.

Енеїда визначається прекрасною милозвучністю мови, гарними поетичними описами, мистецьким схопленням душевних настроїв і тому тоді найшла серед римського суспільства велике признання. Вона була для римської поезії тим, чим для латинської прози був Ціцеро, тобто взірцем для всіх інших письменників. Вже сучасники Вергілія, як Проперцій, Горацій та Овідій цитували автора Енеїди з великою почестю. Його твори служили побіч Гомерових поем як шкільний підручник і вже в старині найшли вчених інтерпретаторів і коментаторів, а останньою з наукових римських праць про творчість Вергілія, а зокрема про Енеїду, є коментар Сервія Мавра Гонората (Servius Maurus Honoratus). Також у товариському житті вживали часто цитатів з Вергілєвих творів, а з їх винятків складали нові поеми. В середньовіччі, коли Гомера мало знали, вважали Вергілія найбільшим поетом усіх часів. Особа його ставала щораз більше постаттю натхненого поета, а то й віщуна, що помагає людям і їх рятує, а культ поета ширився головно в околиці Неаполя. Вкінці вже дуже вчасно найшлися в німецькій і французькій літературі письменники, що опрацьовували переказ про Енея у Вергілієвій креації, а Данте у своїй епопеї «Божественна Комедія» **(La divina Commedia)** оспівує Вергілія як свого провідника по пеклі (inferno). Цю Дантову «Божественну Комедію» переклав на українську мову поет Володимир Самійленко.

Німецький середньовічний поет Екергарт наслідує Вергілія віршовою мірою і стилем. Німецький письменник Гайнріх фон Вельдеке (Heinrich von Veldecke) родом з Фляндії, дав між р. 1180, а 1185 у своєму творі „Die Eneit“ пере-

клад свобідного французького опрацювання Енеїди в дусі лицарської поезії середньовіччя, а Гайнріх Фос (Heinrich Voß) — зладив переклад Вергілієвої Енеїди, яким користувався великий німецький поет Шіллер. Енеїда була теж в різних літературах предметом перерібок на гумористичний лад. Таке перелицювання теми в гумористичному дусі зветься травестією. Авторами травестії староримської епопеї є між іншими у французькій літературі Скаррон, у німецькій Блюмавер, а в російській Осіпов.

Ця справжня перлина староримської поезії найшла теж голосний відгомін в українській літературі, відгомін тим замітніший, що наслідування, а радше травестія цього твору стала почином відродження українського письменства, тобто єї поява започаткувала тріюмф рідного слова в нашому письменстві. Ця травестія — то «Енеїда» Івана Котляревського. Наш поет використовує для свого твору переказ про блуканину Енея і про його бої, зведені в Ляціюм, щоб здобути місце постійного осідку й оснувати нову державу. На цій канві змальовує суспільно-політичні відносини в Україні в сучасній йому добі.

В поемі Котляревського виступають ці ж самі олімпійські боги, що в творі Вергілія: Юпітер (Зевес), його злюща жінка Юнона (Гера), бог вітрів Еол, богиня краси й кохання Венера, Енеєва мати; богиня Ірида (Ірися), післанець богів Меркурій, бог вогню Вулькан (Гефайст). Такі ж самі імена мають герої Енеїди Котляревського, як герої староримської епопеї. Головний герой — це Еней, дальше йдуть: батько Енея, старенький Анхіз, цар острова Сицилії Ацест, цар Ляціюм Латин, його жінка Амата й дочка Лавися (Лявінія); рутульський цар (князь) Тури; аркадський король Евандер, його син Паллант (Палляс), королева Картагіни Дідона і ворожка Сивілля (Сибілля).

Місце, де відбуваються події, що їх змальовує Котляревський, є більш-менш ці ж краї й місцевості, в яких відбувається акція поеми Вергілія: Троя, Картагіна, Сицилія, Лявініюм, Куми.

Деякі епізоди взяті теж із Вергілієвого твору. Сюди належать: гостювання Енея в Дідони, єї любовні почування до Енея, получені з взаїмністю; поминки, що їх влаштовує Еней по своєму батькові Анхізові підчас перебування в сицилій-

ського короля Ацеста; підпалення Енеєвих човнів троянськими жінками; вхід Енея з ворожкою Сибіллею до пекла й раю (підземелля), Енеєва зустріч у підземеллі з Анхізом і Дідоною, яка з розпуки за від'їзджаючим Енеєм сама собі зробила була смерть; виготовлення богом Вульканом (Гефайстом) на прохання Венери нової зброї для Енея; переміна Енеєвих кораблів на річці Тибрі в мавки (німфи); смерть Палланта, а вкінці двобій Енея з Турном і смерть Турна з Енеєвих рук.

Та хоч Котляревський і перейняв від Вергілія тему своєї поеми виключно з дійовими особами, богами й місцевостями, то саму дію переніс на український грунт і дав живі, точні картини побуту та суспільно-політичного ладу в Україні у 18 столітті. Вдача Енея і троянців, їхня мова, звичаї, ноша, зброя, їхня поведінка — це все українське, запорізьке. Енея і його товаришів змальовує як козаків-бурлак, що після зруйнування Січі їдуть у світ шукати нової батьківщини. Троянці — козаки, пливучи морем з Сицилії (в дальшу дорогу) до Кумської землі в Ляціюм, відкладають весла та покозацькому звичаю співають пісень козацьких, запорізьких, про Сагайдачного, про Січ, про Полтавську битву... Олімпійські боги в Енеїді Котляревського — це питомі пани — поміщики з їхніми прикметами, хибами, химерами норовами й з їх гулящою вдачею. Описуючи бенкет олімпійських богів, вичислює поет цілу низку українських страв.

Звеличив Котляревський минуле України згадками повними туги й захоплення, згадками про колишні світлі часи, коли Україна жила своїм самостійним життям:

«Так вічной пам'яти бувало
У нас в Гетьманщині колись...
Не знавши «стій! не шевелись!»
Так славні полки козацькі
Лубенський, гадяцький, полтавський
В шапках було, як мак цвітуть».

Автор закликає до любови рідного краю, до посвяти для загального добра словами:

«Любов к' отчизні, де героїть,
Там вража сила не остоїть,
Там грудь сильніша од гармат.»

У третій частині поеми, при нагоді побуту Енея в пеклі, робить поет перегляд душ та їх провин, за які вони там караються. Використовуючи прегарні народні перекази, апокрифи та народний гумор, перечислює поет усі верстви і стани сучасного йому суспільства, та наводить їхні гріхи і провини, за які караються в пеклі. Для переслідуваних і гноблених призначує місце в раю. Картини опису пекла є голосним протестом поета проти сучасного йому суспільно-політичного ладу і становлять чи не найкращу частину поеми.

Деякі частини, хоч взяті з Вергілія, то інакше скомпоновані: віщування про майбутнє вкладає наш поет не, як Вергілій, в уста Енеєвого батька Анхіза, а в уста ворожки Сивілли. — Між іншим, з'ясовує теж інакше ніж Вергілій генезу конфлікту царя Турна з Енеєм. Причиною конфлікту є сон Турна, якому приснилося, що Латинова дочка Лавися (Лявінія) яку, він любив, покохала Енея, та пригода з цуциком старої Аматиної няньки, якого в часі ловів загризли пси троянців. Довівши оповідання до того місця, як цар Турн збирає союзників і готується до війни з троянцями, залишає автор знову поважний тон Вергілієвого оповідання, а описує з великим гумором воєнні приготування латинців і глумливо перечислює погано підготовані ряди Турнової армії та висміває єї зброю.

Котляревський пишучи свою Енеїду, має на меті ідею відродження української літератури і цій ідеї дає він вислів в ось яких словах своєї поеми:

«Я кличу Музу не такую,
Веселу, гарну, молодую. —
Старих нехай брика Пегаз.»

(Пісня V.)

У своїй поемі змальовує Котляревський українською народньою мовою не тільки гумористичні картини, але також дає вияв високо патріотичним почуванням, та звеличив славне й велике минуле українського народу. Таким чином доказав він сучасникам, що українська народня мова є мовою придатною до високомистецької літературної творчости та зрівняв її з усіми мовами культурного світу. І ось в цьому

саме лежить епохальне значення «перелицьованої Енеїди» Котляревського для обновлення і дальшого розвитку нашого письменства — значення того твору — що його наш поет змережав на канві старинної римської епопеї, надаючи йому одначе наскрізь національний зміст і характер.

Тому й не диво, що цей невмірущий твір, поклавши крицеві основи для відродження української літератури в національному дусі, промостив шлях, що ним пішли великі наші письменницькі таланти, між іншими теж велетень поетичного слова Тарас Шевченко, який звеличив до апотеози наше велике славне минуле і поставив жертвенну любов до батьківщини найвищим законом та найсвятішим обов'язком одиниці і загалу, а етнічну українську масу перетворив у національно свідомий народ.

Все те, що сказано про Енеїду, доказує ще раз, що творча людська думка в'ється шляхами тисячеліть до сьогодні неперерваною ниткою та що початків тої тривалої еманації творчого духа треба шукати у старинній Гелляді.

Тому теж, парафразуючи відому латинську пословицю про Юпітера („ab Iove omne principium, Iovis omnia plena"), можемо сміло сказати: „a Graecia omne principium, litterarum Graecarum omnia plena". У свобідному перекладі на українську мову значить це: «Греція — джерелом творчої думки — єї духові надбання основою і змістом усієї культури».

Деякі частини Енеїди і деякі еклоги і георгіки Вергілія переклав на українську мову віршем цього століття поет Микола Зеров.

Крім тих трьох головних творів доховалися під іменем Вергілія цілий ряд дрібніших поезій. Деякі з них, — як це виказали наукові досліди — походять з пізнішого часу, а деякі, хоча походять з Вергілієвої доби, то все ж таки є мало правдоподібним, щоб їх автором був творець Енеїди. До таких поезій належать:

а.) **„Culex"** — елегія на смерть мухи. Твір щодо форми поправний, але щодо змісту слабий,

б.) **„Ciris"** — поезія про переміну Нізусової дочки, Сциллі у морського птаха. (Нізус — це казковий король міста Мегари на острові Сицилія).

в.) **„Moretum“** — про страву, що її приготовляє собі селянин Сімилюс (Simylus) для денного прохарчування. Є це жанровий вірш написаний за взірцем поета Партенія.

г.) **„Copa“** (Копа) — вірш веселого змісту, написаний елегійним дистихом (двовіршом), названий так від імени шинкарки, яка запрошує гостей, щоб зайшли до її шинку.

д.) **„Catalecta“** — це збірка 14 епіграмів, написаних різною віршованою мірою. Деякі з тих епіграмів є наслідуванням Валерія Катулля.

2. **Quintus Horatius Flaccus.**

Народився в р. 65 до Хр. у Венузії (Venusia) на границі Апулії й Люканії. Був сином освободженця (libertinus), який як малий банкир, придбав собі досить велике майно. Батько його хотів дати синові відповідну освіту, тому перенісся до Риму, де молодий Квінт учився під керівництвом граматика й учителя Орбілія, якого прозвали „plagosus“ за його суворість. В р. 45 поїхав до Атен, де здобув собі широку освіту, студіюючи головно філософію. Там стрінувся з Марком Бруттом, який іменував його військовим трибуном (tribunus militum). В цьому характері брав участь в боротьбі під Філіппі, а після некорисного висліду цього бою для оптиматів вернувся до Риму і працював як канцелярійний урядовець квестора (scriba quaestorius). На цей час припадають перші його поетичні проби і завдяки тим першим своїм поезіям увійшов через Вергілія і Варія Руфуса в ближчі зносини з Меценатом. Перші його поезії (еподи і сатири) були гострими атаками проти визначних осіб у Римі і пануючих там відносин. В році 38 подарував Горацієві Меценат малу посілість у Ляціюм, недалеко міста Тібур (Tibur) — (сьогодні Tivoli) і запізнав його з Октавіяном Августом, який хотів втягнути Горація до своєї служби, від чого Горацій зручно викрутився. Жив здебільша на селі, часами перебував у Римі, віддаючися в цілості поезії. Помер в р. 8 після Хр. в Римі, небаром після смерти Мецената, побіч якого його й похоронили на північно-західному узбіччі есквілінського горбка.

Літературна творчість Горація

У творчості Горація можна вирізнити три періоди:

1.) перший молодечий — в якому написав еподи й сатири, зложені в роках 40 до 30,

2.) до другого періоду творчости належать „carmina“ а до

3.) третього періоду „epistularum libri“ або „carmen saeculare“.

Чимало Горацієвих поезій переклав на українську мову поет Микола Зеров.

а.) **„Epodon liber“** які Горацій називає „iambi“. Наслідує в них грецького поета Архільоха.[1] Містять вони в собі гострі особисті виступи так, що пробивається в них сильно молодеча безоглядність і пристрасність.

б.) **„Satirarum libri 2“**, що їх поет у відрізненні від carmina називає „sermones“ (розмови). Є вони спорідненні з сатирами предтечі Горація, сатирика першої доби Люцілія, бо в в них заторкує автор також свої особисті відносини, щоб у них дати приклади на поставлені тези. Але на загал є в сатирах Горацій зовсім оригінальним. У сатирах не видно вже особистих атак, натомість видвигає поет загальні типові недомагання і хиби й тому дають ці сатири влучний образ людських похибок і прогріхів Горацієвих часів. Відносини змальовані з деякою примішкою гумору, але автор не відступає від правди, щоб — як говорить — „ridendo dicere verum“ (насміханням висказати правду). Написані вони гексаметром, а темою їх є анекдоти, власні переживання та моралізаторські спостереження. На українську мову переробив деякі з Горацієвих сатир на гумористичний лад поет Артемовський Гулак.

в.) **„carminum libri 4“**, що їх пізніші письменники називають **„odae“**. Вартість їх полягає втому, що в них засвоїв

---

[1] Архільохос з Парос — грецький поет, що жив біля 650 р. до Хр., творець ямбічної поезії. Він громив у гострий і дотепний спосіб людські хиби і прогріхи. Крім того писав він елегії та гимни і створив нові форми лірики, між ними еподи (були це діяметри, що слідували на переміну після довших ямбічних віршів).

Горацій римській поетичній літературі високі форми лірики грецьких мистців: Алькайоса,[2] Сапфо,[3] Анакреонта,[4] і Піндара.[5] А що Алькайос і Сапфо походили з Еолії в Греції, тому міг Горацій про себе сказати, що він перший ввів еольську віршову стопу в римську поезію:

„Dícar...
prínceps Aéoliúm cármen ad Ítalós
déduxísse modós"...

(Carminum III, 30.)

У поетичному перекладі поета Миколи Зерова на українську мову значить це:

«Скрізь говоритимуть, що простих син батьків,
Я перший положив на італійську міру Гелляди давній спів

Горацій не наслідує грецьких взірців невільничим способом.

Він бере від грецьких мистців тільки форму мистецької будови строф і ліричного стилю та деякі мотиви, але теми його од є зовсім оригінальні. Бо взяті є вони з його сучасности і з власних його переживань. Темами його од є любов, веселе товариство, політика, релігія та сила пісні і ця оригінальність та мистецьке панування над формою дають оспіваному предметові та його творцеві безсмертну славу.

---

[2] Алькайос з Митілени на острові Лесбос. Жив коло р. 600 до Хр. Був творцем пристрасних полемічних пісень, любовних віршів, та віршів, в яких звеличував бенкети.

[3] Сапфо з острова Лесбос, грецька поетка, сучасниця Алькайоса, авторка любовних і весільних пісень. З її творів мало збереглося, а ці, що остали визначаються великою ніжністю почувань. Алькайос і Сапфо були еольцями.

[4] Анакреон, родом з Йонії, жив в 6. ст. до Хр. Якийсь час перебував на дворі тирана Полікрата на острові Самос та на дворі Гіпарха в Атенах. Був творцем любовних пісень і пісень, що в них оспівує бенкети. З його поезій збереглися тільки фрагменти. Збереглася теж збірка пізніших наслідувань його поезій т. зв. „anacreontea". Вони стали для новіших поетів взірцем до наслідування анакреонтської поезії.

[5] Піндарос з Теб, ліричний грецький поет, сучасник перзьких воєн, автор пісень «епінікія», в яких звеличував переможців народніх грецьких ігрищ (олімпійських, питійських, немейських та істмійських).

Сам поет, свідомий того, що говорить у кінцевій оді третьої книги:

„éxegí, monuménт(um) aére perénniús,
régalíque sitú píramid(um) áltiús
quód non ímber edáx, nón Aquil(o) ímporténs
pótest díruer(e) aút innumerábilí,
ánnorúm seriés ét fuga témporúm“

(carminum III, 30.)

У перекладі Зерова на українську мову звучить цей вірш ось як:

«Мій пам'ятник стоїть триваліший від міді,
Піднісся він чолом над царські піраміди,
Його не сточить дощ уїдливий, гризький,
Не звалить налітний, північний буревій,
Ні років довгий ряд, ні часу лет невпинний.»

А дальше в тій самій пісні говорить поет, що й після його смерти буде ще гомоніти слава його імени:

„nón omnís moriár, múltaque párs meí
vitibít libitín(am)[6]...

У поетичному перекладі Зерова на українську мову звучить це:

«Я не умру цілком; єства мого частина
Переживе мене...»

У четвертій книзі опрацьовує поет поважні теми, як: похвала поезії (нпр. пісня 3.), звеличування Августа (пісня 5, 15) та звеличування воєнних подвигів Друзуса,[7] (пісня 13).

г.) **„epistularum libri 2“** — поетичні листи.

Вони є звернені до поіменно названих осіб. Листи першої книги є справжніми оригінальними листами. Мають вони, щоправда, суб'єктивну закраску, але опрацьовують питання

---

[6] Libitina — богиня похоронів. У цьому вірші Горація значить «смерть».

[7] Drusus Claudius — полководець у римських воєнних походах до Германії, де дійшов на північ дальше, чим який небудь його попередник. Він старався забезпечити для римлян тривале посідання занятих теренів Германії уладжуванням відповідних військових укріплень. Помер в р. 9 до Хр. До його то смерти довів історик Лівій (Titus Livius) свою велику історичну працю: „ab urbe condita libri“.

загального значення. Автор опирається на філософічних поглядах епікурейців, але згодом зближається до поглядів стоїків. Літературні поеми опрацьовує друга книга листів, а головно третій лист до Пізонів (писаний мабуть до Люція Кальпурнія Пізона, що був конзулем в р. 15 до Хр. та до його синів.) Цей лист окреслив славний римський учитель реторики Квінтиліян (Marcus Fabius Quintilianus) як „ars poetica“ (поетичне мистецтво). В тій другій книзі листів обговорює поет цілу низку питань про естетику в літературі, а головно у драмі, та хоч бере за взірець грецьких теоретиків, то висказує свій самостійний осуд. „Epistulae“ є писані так, як „satirae“ гексаметром.

д.) **„carmen saeculare“** — столітня пісня-поема, яку написав в р. 17 до Хр. на бажання Августа, щоб звеличити влаштовані в цьому році тим цісарем ігрища „ludi saeculares“.

Горацій засвоїв римському поетичному письменству віршові міри мистецької грецької лірики куди краще, чим Тібуль.

Та ще вище ніж під оглядом форми стоять його поезії щодо змісту. В них пробиває незамрячена, весела життєва радість, коли оспівує веселий настрій при бенкетах і пирах.

„Nunc, ést bibéndum, núnc pede líberó
pulsánda téllus, núnc Saliáribus
Ornáre pulvinár deórúm
témpus erát dapibús sodalés“

(carminum I, 27.)

У перекладі на українську мову значить це:
«сьогодні треба пити, сьогодні вдаряти об землю свобідною ногою, сьогодні на салійському святі прикрасити святиню богів, бо час на пир, товариші.»

У своїх поезіях дає дальше вияв почуванням приязні й любови, в них оспівує безжурне, незакаламучене, щасливе життя хлібороба:

„beátus ílle, qui procúl negótiís,
ut prísca géns mortálium,
patérna rúra bóbus exércet suís
Solútus ómni fénoré“

(epodon liber II.)

В перекладі на українську мову значить це:

«Щасливий той, хто здалека від занять так, як первісний людський рід, оре своїми волами батьківські ниви, свобідний від всякої журби.»

Та, що найголовніше, пробиває у поезіях Горація практична життєва мудрість, яка каже тішитися та використовувати його в цілій повноті так, щоб чутися щасливим:

...Dúm loquimúr, fúgerit ínvidá
aétas: carpe diém quám minimúm
crédula póstero."

В поетичному перекладі Зерова звучить це ось так:

«Минає хутко час. Лови, лови хвилини,
Не вір прийдешньому, що нам назустріч лине».

При чому одначе велить задержати справедливі межі у використовуванні життєвих радощів, зберігаючи чесноту та добрі звичаї й обичаї предків:

„dós est mágna paréntiúm vírtus
quid legés sine móribús
vánae próficiúnt."
(carmina III, 24)

В перекладі значить це:

«Чеснота — це велике віно предків».
Що-ж значать закони без обичаїв».

Схиляючись до філософічної науки епікурейців, ставить перед очі своїм сучасним землякам і майбутнім поколінням як основу радости і справжнього вдоволення — життєву мудрість, яка полягає на захованні непохитної рівноваги духа:

„aequám meménto rébus in árdurís
serváre méntem, nón secus ín bonís

ab ínsolénti témperátam
laétitiá, moritúre Délli"[8]
(carmina II, 3.)

В поетичному перекладі Зерова на українську мову звучить цей вірш:

— «В годині розпачу умій себе стримати
І в хвилі радости заховуй супокій.
І знай: однаково прийдеться умирати,
О, Деллію, коханий мій».

Хоч Горацій як поет не визначався буйною уявою ані високопарністю думки, але за це поезії виказують слушність і трафність осуду, який є осягом всесторонньої освіти, та виявляють життєвий досвід і второпність автора, як рівно ж ясність і бистроту думки. На його погляд той тільки потрафив відповідно уложити свої життєві відносини, хто получив корисне з приємним:

„ómne tulít punctúm, qui míscuit
útile dúlci"
(satirarum liber.)

В українському перекладі значить це:

«повне вдоволення осягнув цей, хто получив корисне з приємним».

Наслідування Горація в пізнішому письменстві

Біля р. 940 після Христа написав віршем один льотаринський монах (про що ширша згадка понизче при Федрусі) звіринний епос:
„ecbasis cuiusdam captivi" вихід якогось бранця, а будова віршів цього твору опирається на Горацієвих поезіях.

Католицька Церква примінила віршову міру Горацієвих поезій в численних своїх гимнах.

Горацієві віршові міри наслідує в Німеччині Конрад Цельтес (Konrad Celtes) який жив на переломі 15 і 16-го

[8] Quintus Dellius — був спершу прихильником Кассія, опісля Антонія, а вкінці Октавіяна.

століття. Німецькі поети від Опіца (Opitz) до Ґотшеда (Gottsched) і Брайтіґама (Breitigam) брали для своїх віршів взірець з Горацієвих поезій.

Також у новішій німецькій літературі маємо чимало наслідувань Горацієвого вірша. Головно наслідували Горація в будові вірша: Вілянд, Кльопшток, і Ґайбель (Gaibel).

Інші елегійні поети

В Августівському періоді починає сходити римська поезія на шлях гелленістичної творчости.[1] Плекають її головно на дворах діядохів[2] у тісному крузі двірських товариств або у кругах однаково думаючих літературних працівників. Предметом гелленістичної творчости є твори дрібних розмірів, а єї темою є переважно давні, мряковинням забуття овіяні мітологічні перекази, будь теж любовні мотиви. Мова цих творів є т. зв. гелленістична то є грецька з великою примішкою чужих мов. Цю гелленістичну олександрійську поезію наслідує чимало римських елегійних поетів Августівського періоду, які придержуються гелленістичних взірців. Під впливом тої творчости створюється новий рід ліричної поезії: любовна елегія. Основоположником цього нового роду елегії є в Римі Cornelis Gallus, а головними єї представниками є Albius Tibullus і Sextus Propertius.

Cornelius Gallus — (70-26 до Хр.) родом з Форум Юлії (Forum Iulii) заприязнений з Горацієм і Азінієм Полліо, був зразу у великих ласках в Августа, який іменував його

---

[1] Гелленізм — це грецька культура в тій формі, в якій вона поширилася після смерти Олександра Великого в тих державах, що повстали з поділу універсальної монархії Олександра Великого, то є з домішкою елементів чужих культур, а саме культур чужих народів, які замешкували дотичну державу. Гелленістична мова — є це грецька мова зі значною примішкою слів взятих з чужих мов.

[2] Діядохи — грецьке слово значить наслідники. Це наслідники Олександра Великого, здебільша його генерали і високі достойники, які після смерти Олександра Великого поділили між себе по довгій, взаємній боротьбі велику монархію Олександра. В наслідок цього розпалася вона на кілька самостійних держав. Македонія і Греція дісталися Кассандрові, Тракія — Лізімахові, Египет — Птолемеєві, а Сирія з Вавилонією і Індіями Селевкові. Від них теж походять династії, що панували опісля в цих державах.

намісником Египту. Опісля попав у неласку цісаря і скінчив самогубством. У своїх віршах оспівує свою любку драматичну (мімову) акторку Цитерію (Cytheris) яку називає Лікорою (Lycoris). Його заслуга лежить в тому, що він засвоїв римській літературі еротичну, олександрійську елегію, опираючись на взірцях гелленістичного поета Евфоріона.

Albius Tibullus — (54-19 р. до Хр.). Походив з лицарського роду. Своє майно втратив тому, що Октавіян між іншим також його посілість поділив між ветеранів. Під командою Корвіна Мессалі[3] відбув воєнний похід до Аквітанії. Опісля жив у домашньому затиші на своїй малій посілості в Тібурі. Жив у приязні з Горацієм і Овідієм і оба ці поети присвятили йому згадку у своїх поезіях. Старинні вважали його першорядним елегійним поетом.

Ім'я Тібулля носять чотири книги елегій, але його авторство є безсумнівне тільки щодо перших двох книг. У першій книзі оспівує свою любку Делію (Плянію), згадуючи про різні фази свого відношення до неї. У цих елегіях виявляє щире, гаряче почування. Дещо слабші є елегії поміщені у другій книзі, що їх темою є відношення до другої любки Немезіс. Третя книга елегій, що їх приписують Тібуллеві, походить правдоподібно від дещо молодшого і менше талановитого поета Лігдама (Lygdamus) який наслідує Тібулля. Четверта книга, а властиво більша частина поміщених у ній елегій походить від визначної римлянки Сульпіції (Sulpicia), дочки Сервія Сульпіція, а сестрінки Мессалі. Тільки початкові елегії, поміщені у тій останній книзі, в яких поет оспівує свою любов до Сульпіції, походять правдоподібно від Тібулля.

Головним тоном Тібуллевих елегій — це туга за сільським затишшам, тому в сільську тишину переносить він свої мрії про любовне щастя.

З відразою говорить про брязкіт оружжя, а звуками розчарування гомонять його елегії на згадку, що його любка ставить багацтво вище від тихого сільського щастя. Брак

---

[3] Corvinus Messala — конзуль в р. 31 до Хр. протектор Овідія і Тібулля, автор історії громадянських воєн у Римі, написаної грецькою мовою. Спершу прихильник Брута і Кассія, опісля Антонія, а вкінці Августа. В р. 25 до Хр. був римським „praefectus urbi".

мітологічної закраски та ідилічний тон надають його елегіям справжнього римського характеру. Одну зі своїх найкращих елегій присвятив описові амбарвалійського торжества.[4]

Sextus Propertius — (біля 50-15 р. до Хр.).

Народився в Умбрії, мабуть в Asissium. При поділі грунтів поміж ветеранів втратила своє майно також поетова рідня. Проперцій перенісся замолоду до Риму і прилучився до гуртка Мецената та був у дружніх зносинах з Овідієм. У своїх піснях оспівує він змінливе, але пристрасне своє почування до гарної і принадної Цинтії, якої правдиве ім'я було Гостія, після якої смерти і він сам недовго вже жив. Про неї довідуємося ближче з Проперцієвих елегій. Була вона на вигляд приємна й симпатична, високо освічена, наділена поетичним талантом і вела життя визначної дами.

Головним твором Проперція є **„elegiarum libri IV“**. Перша книга тих елегій (в яких оспівує свою Цинтію) появилася в р. 28 і зробила голосним ім'я Проперція та промостила йому шлях до гуртка Мецената. Відтоді теж став він одним з найвизначніших членів цього гуртка. В елегіях поміщених у дальших книгах дає Проперцій рівно ж вияв своїм любовним почуванням для Цинтії, яка одначе не задержала йому вірности і тому при кінці третьої книги поет із нею прощається. Зміст елегій перших трьох книг є здебільша еротичний. Темою переважної кількости поезій IV книги є римські перекази і римська історія, тобто мотиви, що їх опісля опрацьовує Овідій у своєму творі „Fasti“. У четвертій книзі своїх елегій дає Проперцій вияв патріотичним почуванням, описує фрагменти з римської історії (як нпр. битву під Акціюм) й опрацьовує римські перекази на взірець Айтіологічної елегії Каллімаха.[5]

З поміж усіх елегій IV Книги є безперечно найкращою 11-та елегія що має заголовок: „Cornelia“. Цю елегію справедливо назвали „regina elegiarum“ (цариця елегій). У цій

---

[4] Ambarvalia — свято обходжене римлянами в травні на честь богів землеплодів. На тому святі жерці (fratres arvales) відправляли торжественні молитви в імені зібраного народу. Святочний обхід кінчився веселим бенкетом.

[5] Каллімахос з Кирени (310-240 до Хр.) великий вчений і багатосторонний письменник. Славний головно як творець елегій, що мали в старині вплив на творчість пізніших письменників.

елегії вкладає поет в уста передвчасно помершої дочки Сципіона, Корнелії, слова, якими вона з того світу потішає чутливо і ніжно свого чоловіка, зажурену свою матір і всіх, що були для неї дорогими на цьому світі.

Пристрасть, яка ціхує елегії Проперція надає мові його писань багато поетичного полету. Від Тібулля різниться Проперцій тим, що формою наслідує Олександрійську поезію, головно Каллімаха, і Філемона та свою творчість нав'язує до навіяних мряковинням забуття мітологічних переказів. Є він тому справжнім представником гелленістичної поезії у римській літературі.

Деякі поезії Проперція переклав віршом на українську мову поет Микола Зеров.*

Publius Ovidius Naso.

У цьому самому році, коли богині Парки, в яких руках спочивала доля кожної людини, перетяли ненадійно нитку життя найбільшого римського прозаїка Марка Туллія Ціцерона і коли згинули трагічно оба тодішні римські конзулі Гірціюс і Панза (43 р. до Хр.), прийшов на світ у містечку Сульмо, віддаленому 90 римських миль від столиці старинного світу, вічного Риму, в багатій лицарській родині Публій Овідій Назо (Publius Ovidius Naso), пізніший корифей римського поетичного письменства.

Видно таким чином невмолиме „fatum" хотіло неначе винагородити римському письменству цю велику втрату, яку воно понесло в наслідок смерти основника мистецької прози, що промостив шлях пізнішим працівникам пера.

В батьківській хаті одержав Публій Овідій старанне виховання. Опісля вчився зі своїм старшим братом у Римі, щоб згідно з бажанням батька посвятитися урядничій карієрі. Але молодого Публія Овідія не цікавило право і реторика, не манили його державні достоїнства, бо дух його, повний піднебесного лету, рвався до поезії і мистецтва та линув

* Ці переклади Проперцієвих елегій, як теж переспівані Зеровим переклади Горацієвих поезій і деяких частин Овідієвих метаморфоз „amores" і „trictium" (жалів) находяться в збірках М. Зерова «Антологія римської поезії», «Камена» і «Римляни».

Ці поетичні переклади зладив Зеров у першій четвертині 20-ого століття.

ген-далеко на гори Гелікону,[6] де царював неподільно світлий Аполльо, бог сонця, музики й поезії та всього, що благородне зі своїми невміруцими Музами. Щоб доповнити своє знання, відбув подорож до Атен і Малої Азії та довший час перебував на Сицилії. Вернувшися до Риму, розпочав за намовами батька урядову карієру, але сповнював тільки два нижчі фінансові уряди. Після неціли́х двох літ залишив урядове становище, щоб віддатися всеціло поезії, бо — як сам каже — муза тягнула його непереможною силою до свого діла. Мабуть і батько не противився вже тому, бо втративши старшого сина не хотів йти в розріз з волею Публія і впливати на вибір його звання.

Наділений музами поетичним талантом, надзвичайною легкістю в будові вірша, великою силою чувства й уяви, здобув собі Овідій вже скоро симпатію і розголос. Своє поетичне наставлення окреслює в автобіографічній поезії, що міститься у „tristium liber“ (книга жалів) словами:

„spónte suá carmén numerós veniébat ad áptos
ét, quod témptabám scribére, vérsus erát“

В українській мові значить це:

«Пісня самочинно укладалася у відповідну віршову міру (ритм)

І що небудь я намагався писати, ставало віршем».

Вже у заранні молодости прошив поетове серце своїми стрілами збиточний бог кохання Амор. Овідій закохався у молоду дівчину, яку оспівує у перших своїх поетичних пробах як Корінну. (Це псевдонім, а правдиве її ім'я невідоме). Завдяки тим першим своїм поезіям дався пізнати ширшим кругам і ввійшов у зв'язки з поетами Емілієм Мацером, Проперцієм і іншими. Та саме тоді, коли був на верхів'ях поетичної творчости і слави, зависні боги не дозволили йому потішитися овочами поетичної праці і послали йому незаслужений удар. На приказ цісаря Октавіяна Августа був засланий в р. 8 до Хр. до Томі над Чорним Морем (сьогодні Анадаль Кеї), недалеко Констанци. Не було це заслання з утратою прав і майна, а тільки т. зв. видалення (relegatio). При-

[6] Гелікон — гори в Беотії, осідок муз.

чини цеї кари не подає Овідій, згадує тільки, що згубили його „carmen et error“ (пісня й ошибка). Здається отже, що був замішаний в якусь справу, яка болюче діткнула самого Октавіяна та що у цій справі пісні його відіграли немалу ролю, коли кара впала на нього зовсім нечайно і нагло. Поет, описуючи своє враження, якого дізнав під впливом цього удару, каже, що на вістку про наложення цеї кари остовпів неначе той, хто вдарений Юпітеровими вогнями (тобто громом) живе, але сам є несвідомий свого життя:

„Nón alitér stupuí, quam quí Iovis ígnibus íctus
vívit et ést vitaé néscium ípse suaé“

Всякі теж прохання про помилування Овідія так у Октавіяна як і в його наслідника Тиберія остали без успіху, а до того приказав Октавіян усунути всі твори Овідія з публичних бібліотек.

Сумне було життя Овідія на засланні. Брак вигоди, до якої був звик, брак приятелів, суворий клімат, чуже окруження, туга за рідним краєм і своїми найближчими — давили його тяжкою зморою. Одинокою потіхою його на чужині була для нього улюблена поезія. Тому складає подяку музі за те, що вона дає йому потіху в журбі та стає цілющим ліком для зболілої душі. Ось поетові слова:

„grátia Músa, tibí: nam tú solátia praébes
tú curae réquiés, tú medicína venís
(Tristium IV, 10.)

У поетичному перекладі Зерова звучить ця строфа до музи ось як:

«Дяка, о Музо, тобі, що живу і страждання я зношу,
І що це трудне життя не надломило мене,
Ти бо потіху даєш, ти приходиш до мене як ліки
І заспокоюєш ти серце турботне моє.»

Але навіть поезія не була в силі зрівноважити морального терпіння поета-засланця. Для того благав він своїх знакомих і приятелів у Римі щоб вставилися в Октавіяна про його звільнення ,або хоч би про перенесення його з цієї варварської, дикої околиці в яке інше місце. Але і тепер

показалася, доля для нього мачухою. Бо, коли вже здавалося, що імператор дається переблагати та що його гнів минає, перервали боги Еребу (тобто підземелля) нитку імператорового життя, а з його смертю пропала для Овідія всяка надія на поправу долі. Щойно смерть — ця спільна доля усіх („communis omnium fortuna") — звільнила поета від кари заслання. Виснажений фізично і зломаний морально помер Овідій в 17 або 18 році після Христа в Томі, де й похоронили його серед загального жалю довколичного населення, яке пізнало в ньому наскрізь благородну вдачу і щиру душу. Спогади про нього переходили з одного покоління на друге, а пам'ять про нього передавали з роду в рід, аж вкінці особа його стала якоюсь легендарною постаттю, про яку з подивом і пошаною говорили старші своїм дітям і внукам.

Не диво тому, що наприкінці XIX століття здвигнув йому румунський уряд державним коштом великий пам'ятник на ринку в Констанці, подаючи як мотив, що Овідій був першим румунським народнім поетом. Гімназія в нинішньому Сульмо, де поет прийшов на світ, називається гімназією Овідія.

В українському письменстві звеличив Овідія поет Микола Зеров у своїм вірші «Безсмертність». Ось ця вірша:

«Вінець Овідія во віки не зов'яне:
Безсмертний «плач» його гіркий і незрівняний,
Душні елегії мов цвіт весняних лоз,
І чари сонячні його «Метаморфоз»,
І мудрі тонкощі ученого кохання.
Хай Цезар злобствує і хай літа вигнання
Зігнуть високий стан і сивину вплетуть,
І хай гуде сармат і гети* смерть несуть,
А гнівний Понт** реве і горами вергає,
Народи і віки нераз іще згадають
Дзвінких його пісень легкий свавольний лад,
Стогнанням ніжних альб і дзвоном серенад,***

---

* Гети — скитське плем'я, що мешкало над гирлом Дунаю і в сучасній Бесарабії.

** Понт — країна на північному сході Малої Азії.

*** Альби і серенади — рання і вечірня пісня середновічних провансальських трубадурів (звана „alba" і „sirena"). Ці пісні були основані на елегіях Овідія.

Як вище згадано, поет М. Зеров переклав на українську мову багато Овідієвих поезій з його творів „amorum“, „tristium“ і „metamorphoseon libri“.

Поетична творчість Овідія

У поетичній творчості Овідія можна вирізнити три періоди: в першому, молодечому періоді появляються поезії переважно змислово-любовного змісту, на другий, припадають поезії, яких темою є грецькі і рідні мітологічні перекази, а на третій — поезії переповнені жалем і наріканням та проханням про рятунок.

До **першого періоду** Овідієвої творчости належать такі твори:

1.) **Heroides (epistulae).** Це 21 видуманих листів, які нібито пишуть жінки героїчної доби до своїх чоловіків і милих, що є далеко від них н. пр. під Троєю. Ці листи є витвором поетової фантазії, видумані відповідно до різних ситуацій. Є майже певним, що останні листи (від 16-21), які мають також відповіді, творами Овідія не є.

2.) **„Amorum libri 2“.** — Це еротичні любовні вірші, яких темою є частинно особисті переживання поета, головно, що походять з його відношення до Корінни, прикрашені витворами буйної уяви. Вони дають вірний образ життя деяких римських кругів. Мали дуже багато читачів, але впливали від'ємно на мораль. Писані є так як („Heroides“) елегійним дистихом, який є сполукою гексаметру з пентаметром.

Форму дидактичної поезії мають **три твори,** що належать до першого періоду Овідієвої творчости і є писані теж елегійним дистихом. Є це твори: „Medicamenta faciei“, „Ars amatoria“, і „Remedia amoris“.

3.) **„Medicamenta faciei“** — про засоби, яких треба вживати, щоби задержати тілесну красу.

4.) **„Ars amatoria libri 3“.** Перша і друга книга подає засоби, які можуть служити мужчинам, щоб з'єднати собі жінок і здобути їхню любов, третя книга подає засоби, що можуть служити дівчатам, щоб здобути симпатію мужчин і зв'язати їх з собою тривкою любов'ю. Цілий твір трактує про змислову любов, але написаний зі знанням любовних

почувань і психологічним підходом. Це мабуть найбільше вдатний твір Овідія.

5.) **„Remedia amoris“**, — про способи й засоби, що при їх помочі можна звільнитися від прикрої любовної пристрасти. Твір цей виказує бистроту думки автора та влучність його спостережень і осуду. До другого періоду Овідієвої творчости належать:

1.) **„Metamorphoseon libri 15“** — Твір, що є основою невмірущої слави Овідія. Твір цей назвали найпринаднішою лектурою старини. Написаний є в гексаметрах за взірцем гелленістичних поетів Нікандра і Партенія, але зовсім самостійно. Це цикл мітологічних переказів, починаючи, з доби хаосу тобто початку світу, а кінчаючи переказом про переміну цезаря у комету. Назва «метаморфози», тобто переміни походить від того, що кожне оповідання кінчиться переміною героїв у дерева, звірята, рослини, зірки і т. п. Зміст твору подає автор на вступі в перших чотирьох віршах ось як:

„Ín nova fért animús mutatas dícere fórmas
córpora, dí coeptís nam vós mutástis et íllas
ádspiráte meís primáqu(e) ab orígine múndi
ád mea pérpetuúm dedúcite témpora cármen“

В перекладі на українську мову значить це:

«Маю бажання оспівати змінені форми (переміни) у нові організми; боги будьте сприятливі моїм намірам, бо і ви змінили ці форми та доведіть пісню від самого початку світу без перерви до моїх часів». Оповідання не наступають по собі у хронологічному порядку, але в'яжуться зі собою тематикою. Мова легка, ситуації змальовані ефектовно і з життям. Їдучи з Риму на заслання, спалив він рукопис твору, але тоді було вже багато відписів і тому цей твір зберігся.

2.) **„Fastorum libri 6“** — Це календар римських народніх і релігійних торжеств. По пляні поета мав твір складатися з 12 книг, з яких кожна мала обнимати один місяць. По причині заслання не докінчив поет цього твору, а написав тільки 6 книг, які містять у собі опис торжеств перших шістьох місяців року. Твір цей важний як джерело, щоб пізнати римську мітологію та римський культ і обряди народніх та релігійних торжеств. Початково присвятив Овідій „fasti“ Ок-

тавіяновіАвгустові. Після його смерти хотів присвятити їх Германікові[7] і в цьому намірі почав їх переробляти, але не вийшов поза першу книгу. Джерелом, з якого Овідій черпав матеріял до цього твору був Теренцій Варро.

До третього періоду поетичної творчости Овідія належать:

1.) **„Tristium libri 5“** — вірші повні жалю і смутку, писані елегійним дистихом. Першу книгу написав поет в дорозі до місця заслання ще заки прибув до Томі і вислав її до Риму. В піснях обнятих цею книгою містяться чудові описи їзди морем. Друга книга «жалів» — це вірші звернені до Августа. У них старається поет виправдати себе і просить Августа, щоб призначив йому якесь догідніше місце перебування. Три дальші книги це елегії звернені до неназваних поіменно приятелів та до жінки і дочки. Всі вони звучать тим самим тоном, а саме жалем і наріканням на сумне життя в Томі. Головно елегії звернені до жінки мають дуже зворушаючий тон.

Продовженням цього твору є **„epistulae ex ponto“** — в 4 книгах. Написані коло р. 12 по Хр. до поіменно названих осіб. У них намагається поет проханнями та підлещуванням Августові, а опісля Тиберієві осягнути дозвіл вернутися до Риму.

2.) **„Ibis“** — поема написана на засланні в елегійних дистихах, повна проклонів на якогось незнаного ворога. Наголовок цього твору взятий з поеми Каллімаха з Кирени, яку він написав був проти Аполлонія з Родос.

3.) **„Helieutica“** — дидактична поема про риби Чорного моря. Є вона написана у фрагментах і в такій формі збереглася.

Овідій є на всякий випадок найбільше талановитим, поетично наставленим любимцем муз з поміж римських поетів усіх часів. Щоправда, Вергілій є більшим мистцем від Овідія, якщо йде про змальовування психічних настроїв, але Овідій перевищує значно Вергілія легкістю і зручністю в будові вірша, хоч ця надзвичайна легкість в будові вірша спричинює в нього часом деяку поверховність. Найвище

---

[7] Germanicus — брат цісаря Тиберія, римський полководець, що відбув похід до Германії. Помер в Антіохії в Малій Азії.

стоїть Овідій як елегійний поет і в ліричній поезії старинного Риму займає він таке місце як Вергілій у римській епічній поезії.

Овідій був з природи наділений великим поетичним талантом: мав буйну уяву, велику композиційну здібність, легкість слова і віршування, квітистість у висказуванні думок і малюванні ситуацій. Ці прикмети запевнюють йому по всі часи одне з перших місць серед мистців поетичного слова, якими гордиться давнє, високе місто Квірина,[8] „quos urbs habet alta Quirini).

Інші поети

1.) **Varius Rufus** (біля 74 р. до 14 р. до Хр.) приятель Августа Мецената, Вергілія і Горація. Був епічним, елегійним і драматичним поетом. Як епіка згадує його Вергілій.

Найважніші його твори є:

а.) епічний **„de morte“**

б.) трагедія **„Thyestes“**, в якій звеличує перемогу Октавіяна Августа під Акціюм. За цю трагедію одержав від Октавіяна нагороду в сумі одного міліона сестерців (сьогодні біля 40.000 долярів).

2.) **C. Melissus** (Gaius Melissus), бібліотекар Октавіяна Августа. Намагався створити новий рід поезій т. зв. **„trabeata“** темою яких було життя лицарського стану. Але ці „trabeata“ не принялися і разом з Меллісом зійшли з літературного форум.

3.) **Aemilius Macer**, родом з Верони, приятель Вергілія й Овідія. Наслідував природописні дидактичні поеми Нікандра. З його творів дійшли до нас тільки деякі фрагменти.

4.) **Vulgius Rufus**, конзуль з р. 12 до Хр., приятель Горація, автор твору з ділянки ботаніки, епіграмів і граматичих розправ, написаних елегійним віршем.

5.) **Domitius Marsus**, приятель Вергілія і Тібулля, автор епосу, **„Amazonis“**, елегій та гострих епіграмів, що є обняті збіркою „Cicuta“.

---

[8] Quirinus. — Мітичного основника Риму назвали Римляни по смерти богом Квірином. Тому Овідій в одній своїй поезії назвав Рим „urbs alta Quirini“ (високе місто Квірина).

6.) **Rabirius**, приятель Овідія. Оспівував події сучасної йому доби. Є він мабуть теж автором поеми: **„bellum Actiacum“**.

7.) **Cornelius Severus**, приятель Овідія, автор твору „Res Romanae“ в якому оспівує події і сцени з громадянських воєн Риму, в тому теж смерть Ціцерона та війну в Сицилії.

8.) **Gaius Albinovanus Pedo**, приятель Овідія, автор епічних поезій, між іншими поеми **„Theseis“** та поеми, що в ній описує знищення фльоти Германіка буревієм на північному морі в р. 16 по Хр.

9.) **Grattius** — написав у поправній, але сухій і не дуже поетичній формі поему **„Cynegetica“**, з якої збереглися тільки фрагменти (коло 540 гексаметрів).

10.) **Germanicus**, прирідний внук Августа. Зладив гарний поетичний переклад гелленістичного поета Аратоса,[9] що має наголовок «Файномена».

До періоду Августа належать ще такі поетичні твори невідомих авторів:

а.) **„Astronomica“** — твір астрономічного змісту. Як автора цього твору подають звичайно якогось Maniliusa. Під оглядом змісту є цей твір контрастом філософічно-дидактичного твору Люкреція Кара (Lucretius Carus), „De rerum natura libri 6“, бо автор твору „astronomica“ є заборонений і глибоко пройнятий вірою в астрологію.

б.) **„Priapea“** — це збірник 80 епіграмів різної віршової міри. Епіграми ці визначаються гарною формою, але є у великій мірі неморальні.

Б. ПРОЗА

I. Історіографія

1.) **Titus Livius** — народився в р. 59 до Хр. то є в році конзуляту Цезаря в місті Патавіюм (Patavium — нинішня Падуа).

Походив з дуже шанованої родини. Замолоду прибув до Риму, де ввійшов у близькі зносини з родиною Августа. Дер-

---

[9] Аратос з Солі (в Малій Азії), автор твору «файномена» про рух зірок, де подає теж правила про зміну стану погоди. Цим твором здобув собі велику славу серед греків і римлян.

жався здалека від політичного життя і після видання кількох малих реторичних та історично-філософічних творів почав у 27 році до Хр. працю над своїм великим історичним твором. Про його дальше життя не маємо ніяких відомостей. Знаємо, тільки, що помер в р. 17. після Христа в Патавіюм.

Його великий історичний твір **„ab urbe condita libri“**, обіймаючий 142 книги, містить у собі історію Риму від його мітичних початків до смерти і похорону римського вождя Друзуса (9 р. після Хр.). З цього твору збереглися тільки книги 1-10 і 21-45. З інших маємо лише точні змісти, звані „periochae“, що походять з IV-ого ст. по Христі. Книги 1-10 обіймають період від прибуття Енея до Італії до року 293 до Хр. Книги 21-45 обіймають період від другої пунійської війни (218 до Хр.) до тріюмфу Емілія Павлюса над Перзеєм (167 до Хр.). Найгарнішою частиною твору є історія другої пунійської війни. Автор є перейнятий етично-патріотичним духом, він намагається відвернути свою увагу від горя сучасности, а звернути її на давні часи слави і виказати причини зросту римської держави до значення світової могучости. Основою величі свого народу вважає він чесноту й особисту хоробрість та добрі обичаї, а свій великий історичний твір хоче зробити для сучасного і майбутнього світу свідком величних досягнень Риму. У його творі пробивається глибоке шляхотне чувство та бажання висвітлити об'єктивну правду. Все ж таки не є він зовсім об'єктивним при оцінюванні ворогів свого народу і не є свобідний від особистих симпатій та антипатій. А коли порівнює сучасність з великим римським минулим, попадає часто в резигнацію і в тон огірчення та у сумний настрій. Політично схиляється більше на сторону аристократичного напрямку, а як спокійного і духово зрівноваженого громадянина вражає його всяка самоволя і насильство. Тому теж не криється зі своїми симпатіями для переможених н. пр. для Помпея і Брута. Щодо релігійних переконань, то держиться середної дороги. Він приймає, що людською долею кермують два чинники: призначення (fatum) і воля богів (numen). Тому теж вважає корисним звертати увагу на знаки, що з них можна пізнати волю богів, але у ці знаки сліпо не вірить. Що до його методи історичних дослідів, то слід підкреслити, що не ставиться

він зовсім критично до вартости історичних джерел, з яких черпає матеріяли для свого твору. А саме не опирається він на оригінальних, первісних джерелах, але часто бере відомості з творів пізніших письменників, не провіривши як слід, чи ці відомості є непохитні. Так н. пр. опирається він на історії Антіяса (Valerius Antias), аж вкінці сам приходить до переконання, що Антіяс деякі події перецінює або недоцінює. Накреслюючи історію пунійських воєн, опирається на творі грецького історика Полібійоса «гісторіяй», що визначається знаменитою характеристикою дійових осіб, але невідомо, чи Лівій сам студіював цього історика, чи тільки Антіпатра (Caelius Antipater), який використовує твір Полібійоса для своєї праці. Крім цього бракує йому в поодиноких ділянках основного знання і тому деякі його описи боїв є витвором фантазії. Все ж таки твір Лівія виказує великий письменницький талант автора, що панує над величезним матеріялом. Мова твору жива і поправна, хоча подибується деякі провінціялізми, перестарілі форми і грецизми. Оповідання переплітає промовами дійових осіб, що є важним доповненням їхньої характеристики.

Вже за свого життя найшов Лівій признання у свого суспільства. Пізніші історіографи використовували для своїх праць дуже часто його твір, а деякі запозичали з нього цілі уступи.

2.) **Dionysius** з Галікарнасу.

Був з походження греком. Прибув до Риму біля р. 30, після остаточної перемоги Августа над Антонієм і був тут до своєї смерти в р. 8 до Хр. Був визначним істориком і мабуть теж учителем реторики в Римі. Написав великий історичний твір п. н. **„Archeologia Romana“** — в 20 книгах. У цьому творі накреслює історію Риму від оснування міста, починаючи з давних переказів про початок Риму, і доводить свою працю до початку першої пунійської війни. На основі переказів про початки Риму виводить походження римлян від гелленів і намагається виказати неслушність погляду своїх земляків, немов би римляни були варварами, бо вони своєю хоробрістю і мудрою політикою здобули великі осяги. Автор з'ясовує устрій римської держави, публичне життя й обичаї римлян та взагалі цілість римської культури. Тому

теж твір його має велику вартість як цінне історичне джерело.

3.) **Pompeius Trogus** — розвивав свою письменницьку діяльність більше менше в тому часі, як Лівій. Написав декілька творів науково-природничого змісту про звірята і ростини та історичний твір. **„historiarum Philippicarum libri 44“**. Є це всесвітня історія. Беручи за взірець грецького історика Геродота починає історію кожного народу від самих початків. Основніше опрацьовує історію македонців. Історію Греції допроваджує до р. 350, а від 7-ої книги починає римську історію і доводить її до р. 9 після Христа. Пише невибагливо, без реторичних прикрас. Всі майже його твори пропали. З його природничих творів маємо деякі дрібні фрагмети, а з твору **„historiarum Philippicarum“** — досить вірний зміст, опрацьований Юстином в другому столітті після Христа.

II. Наукові досліди

1.) **Fenestella** (51 до Хр. — 19 р. після Хр.), автор твору **„Annales“** в якому опрацьовує історію культури Риму, дає нарис римських звичаїв, державного права і літератури, при чому старанно використовує джерела.

2.) **Gaius Iulius Hyginus** — (60 р. до Хр. — 15 після Хр.) приятель Вергілія і Овідія, начальник палятинської бібліотеки, основаної в р. 28 до Хр. Був багатосторонним письменником, що працював у різних ділянках творчости. Є він автором коментаря до поезій Вергілія й Овідія, творів історичних (як „de vita rebusque illustrium virorum“), географічних („de situ urbium Italicarum“), теологічних („de proprietatibus deorum“) та творів сільсько-господарського змісту („de agricultura“ — „de apibus“).

Крім цього приписують йому ще авторство двох шкільних підручників (бо вийшли були під його ім'ям), а саме: а.) „fabulae“ і б.) „de astronomia“. Перший з них — це мітологічна хрестоматія, оперта на творах грецьких трагіків, яка містить у собі виклад про генеалогію богів і героїв та 277 мітологічних переказів. Твір цей важний для пізнання мітології та історії грецько-римської драми. Твір „de astrono-

mia", що обіймає 4 книги, трактує про основи астрології і про констеляції зір, при чому наводить міти, що мають пояснити повстання тих констеляцій. Твір цей опертий на грецькому творі Ератостенеса.[1] Чи Гигінус є справді автором тих двох останніх творів — є сумнівним.

3.) **Quintus Caecilius Epirota,** — з Тускулюм, коментатор творів Вергілія.

4.) **Marcus Verrius Flaccus,** граматик, учитель внуків Августа, помер у глибокій старості за панування Тиберія. Написав енциклопедичний твір „de verborum significatu" в 20 книгах. Твір цей містив у собі вартісні нотатки і замітки з історії старини та з ділянки граматики, уложені в поазбучному порядку. Той твір пропав, але збереглася частина витягу, зробленого з того твору в 2-ому стол. по Хр. правдоподібно Помпеєм Фестом (Pompeius Festus), а саме витяг з дев'ятьох книг Веррієвого твору, починаючи від букви «М». З того витягу зладив дальший витяг Павло Діякон (Paulus Diaconus),[2] в часах Карла Великого. Цей останній витяг зберігся у цілості і є вартісною збіркою антикваричних і граматичних нотаток.

III. Реторика

1.) **Annacus Seneca** — (біля 54 до Хр. — 38 після Христа). Походив з лицарської родини з Кордуби. У молодому віці прибув до Риму і тут слухав найвизначніших реторів-промовців. На прохання своїх трьох синів (між ними

---

[1] Ератостенес з Кирени (275-195 до Хр.) географ, математик і філолог. Він доказав, що є можливе об'їхати земну кулю довкола, створив основи поділу і поміру земної кулі та означив її обвід. В ділянці науки математики є він автором твору про методу шукання т. зв. «первих чисел», то є чисел, які є подільні тільки через один і себе самих. Як філолог був діяльним у ділянці граматичних студій.

[2] Paulus Diaconus — лонгобардський історик, що жив у 8. ст. після Хр. Є він автором творів „historia Romana" та „historia Longobardorum" в 6 книгах, якої одначе не докінчив. Був монахом у монастирі в Monte Cassino. Опісля виступив з монастиря і жив довший час на дворі Карла Великого. Твори його не виказують глибокого знання, але визначаються легкою мовою, безпретенсіональністю та намаганням висвітлити об'єктивну правду.

філософа Сенеки) написав збірку шкільних поем, які в часі його молодості опрацювали промовці. Твір має наголовок: **„oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores“.** Він складається з двох частин, а саме з одної книги „suasoriae“ (це промова на тему поетичних та історичних питань) і 10 книг „controversiae“, що обговорюють видумані правничі питання. Твір „oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores“ доховався тільки у фрагментах, які частинно доповнено в 4 або 5-ому столітті витягом, що називається „excepta ex controversiarum libris“. Цей витяг містить у собі багато відомостей з історії реторики в добі Августа і Тіберія. Сенека є гарячим приклонником Ціцерона, визначається здоровим осудом і чесним способом думання, а його твір має для нас вартість тим, що з нього довідуємося про життя в поодиноких реторичних школах Риму і про деяких визначних промовців, яких твори пропали (як Labienus, Cassius Severus, Arellius, Fuscus, Albucius Silus і інші).

2.) **Rutilius Lupus** — біля 20 р. після Хр. Написав **„schemata dianoeas et lexeos“** — про реторичні фігури за взірцем ретора Горгіяса, який мабуть був учителем Ціцеронового сина в Атенах. Твір вартісний тим, що додані до пояснень приклади є в більшій частині перекладами з творів грецьких реторів, які пропали.

Найвизначнішими реторами-промовцями того періоду були: T. Labienus і Cassius Severus — оба незвичайно пристрасні, через що й стягнули на себе ненависть.

IV. Право

У науці права створюються два напрямки, до яких нав'язують пізніші юристи і в цей спосіб повстають згодом дві правничі школи (sectae): прокуліянська (Proculiani) і сабініянська (Sabiniani). Представником більше ліберального напрямку є M. Antistius Labeo (54 до Хр. — 17 р. після Хр.), учень Требатія Тести (Trebatius Testa), гарячий републиканець, який щороку перебував 6 місяців у Римі і занимався наукою права практично та теоретично,, даючи правничі відчити, а других 6 місяців жив у затишші на селі та зани-

мався теоретичними літературними і граматичними студіями. Він написав біля 400 книг головно про цивільне (приватне) право.

До його наукової діяльности нав'язав опісля Прокулюс, від імені якого названо цей напрямок у науці права прокуліянським.

Представником другого напрямку був **C. Ateius Capito** (34 до Хр. — 22 після Хр.), учень А. Офіліюса, приклонника історичної традиції в науці права. До його діяльности нав'язує опісля юрист Сабінус (Masurius Sabinus), від якого імені цей напрямок у науці права названо сабініянським. Письма Атея Капіта пропали зовсім.

V. Будівництво

Vitruvius Pollio, інженер у війську Цезаря, написав енциклопедію будівництва **„de architectura“** в 10 книгах, яку присвятив Октавіянові Августові. Книги 1-7 трактують про будівництво взагалі, книга 8 про водні будівлі, книга 9 про соняшні годинники, а книга 10 — про будову машин. Праця основується на грецьких взірцях і виказує багатосторонне, хоча не зовсім основне наукове знання. Мова містить у собі много висловів, яких вживали ремісники, тобто висловів мови званої „sermo plebeius“.

Твір цей як одинокий цього роду в старині, має велике значення.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

А. ПЕРШИЙ ВІДДІЛ

ТРЕТЯ (срібна) ДОБА

„Sole occidente"
«Під вечір»

РОЗДІЛ І

Загальний огляд

Місце найбільшої республики світу заняла в р. 31 до Хр. цісарська монархія. Опираючися на преторіянах то є прибічній сторожі імператора (цісаря), задержала вона початково форми громадянської свободи, але постепенно зводила їх до простої ілюзії та послідовно, систематично вела до деспотичного ладу в державі. Такий політичний устрій гальмував свобідний, самостійний розвиток духового життя та намагався здавити всякий свобідний прояв вільної думки найгострішими засобами. Давні громадянські війни потрясли державою до самих основ і спричинили упадок давніх, прадідніх обичаїв. Тому й не диво, що загальне бажання спокою і ладу було так сильне, що суспільство спокійно та пасивно приглядалося, як володарі послідовно намагалися утвердити свою владу. Лише невелика горстка громадян найшла у собі тільки моральної сили, щоб опертися гнітові і затіям імператорів та їхньої кліки. Більша натомість частина стала кривити душею, а благородніші характери, коли зрозуміли, що мусять мовчати, відокремилися зовсім від публичного життя, шукаючи духового спокою в домашньому затишші.

Тому занепадає здержане у своєму природньому розвитку письменство, в якому зроджується неприродна штучність і реторично-декляматорський тон. У противенстві до Ціцерона та інших письменників золотої доби, які висказували свою думку в ясній і викінченій формі, намагаються письменники срібної доби викликати в читача ефект надзвичайними і неожиданими антитезами та несподіваними зворотами і надати принади своїм творам домішкою перестарілих форм (архаїзмів) і поетичних висловів. Повторюються конвенціональні фрази, природне і просте уступає місця штучному; письменники мішають залюбки до прози поезію, а реторичні вислови до поезії. Такого способу писання стали придержуватися всі письменники і таким чином повстає зманірований і неприродно прикрашений т. зв. **стиль срібної латинщини.** Сучасні читачі то все цінили, бо воно різнилося від способу писання давніших письменників. Нові робітники пера старалися відрізнитись від письменників золотої доби, намагалися стати за всяку ціну модерними. Реакція, що вийшла проти цього напрямку від Фабія Квінтиліяна (Marcus Fabius Quintilianus), який як учитель реторики тішився великою славою, а за яким пішов Тацит у своїх перших творах, не віднесла успіху. Тому навіть і сам Тацит у своїх пізніших творах примінюється вже до способу писання молодих письменників, щоби задоволити літературні уподобання часу.

Крім того численні пануючі пробували своїх сил на літературному полі, не маючи одначе до цеї праці жадного хисту ані здібности і тому з недовір'ям і завистю гляділи на літературні таланти. Відповідно до династичного інтересу, а то й деколи хвилевих настроїв раз дозволяли на свобідний розвиток писаного слова, то знову його здушували. Вже Октавіян Август казав знищити літературні твори, які вважав для себе невигідними. Пізніші володарі раз менше, то знову більше обмежували свободу писаного слова, а Доміціян (що володів від 81 до 96 р.) здавлював як найгостріше всяку свобідну думку так, що письменники майже зовсім не відважувалися в часі його володіння видавати вже готові свої твори, а вижидали на це догіднішої пори. Щойно за Нерви і Траяна злагіднів тяжкий гніт, але це не вплинуло вже додатно на розвиток письменства.

Осередком духового життя стають реторичні школи. Тому, що промовці не мали вже нагоди до публичних виступів ані теж актуальних тем до промов, а реторика не мала практичного примінення, обмежуються реторичні виступи переважно до шкільних деклямацій та судових промов, а стиль і вислови промов стають неприродними, штучними. Надармо вказують Квінтиліян і Тацит на неприродність ораторського стилю та занепад науки реторики.

Політичні обставини стали рівно ж причиною, що історіографія перестає займатися сучасністю і недавнім минулим, а бере за предмет своїх праць давніші періоди й епохи і таким чином стає науковою історіографією. Сталося це тому, що студій над давнішими періодами володарі не боялися, бо не могли в них доглянути ніякої неприхильної критики своєї діяльности, ані ніяких неприязних тенденцій. Властивим основником тої наукової історіографії у римській літературі був уже попередньо Варро (Marcus Terentius Varro).

Рівно ж не роблять володарі жадних перепон для розвитку філософії. Але не зважаючи на можливости розвитку не находить у Римі ця ділянка знання відповідного грунту, бо римляни не мали замилування до філософічних наук.

Занепадає теж поезія, в якій намагаються письменники заступити глибину чувства напушистим патосом і штучними реторичними зворотами.

У творчості поетів цеї доби замітне є наслідування гелленістичної творчости, яке почалося вже в Августівському періоді. Розглядаючи поодинокі роди поезії слід ствердити, що епічна поезія обмежується до наслідування клясичних взірців Августівського періоду. Сатира виказує багато реторичного елементу та тепер якось нерадо виступає проти зіпсуття обичаїв, хиб і прогріхів суспільства. Також і лірична поезія не визначається глибиною чувства, яку старається заступити реторичними зворотами. Одинокий тільки епіграм має свого справді талановитого представника в особі Марціяля (Valerius Martialis). З драми задержується на сцені й дальше „mimus“ і „pantomimus“.

Все ж таки і в цій добі може повеличатися римське письменство визначними письменниками, хоч їхнє число щоправда невелике. Такими письменниками є:

а.) в ділянці поезії байкар Phaedrus, та сатирики: A. Persius Flaccus і M. Valerius Martialis,

б.) в ділянці прозового письменства: історики Publius Cornelius Tacitus і Q. Curtius Rufus, ретор Magnus Ausonius, природник — C. Plinius Secundus і філософ — L. Annaeus Seneca.

РОЗДІЛ II

ПОДРІБНИЙ ПЕРЕГЛЯД ПИСЬМЕНСТВА СРІБНОЇ ДОБИ

ПІДРОЗДІЛ I

ПРОЗОВЕ ПИСЬМЕНСТВО

I. Історіографія

Головними представниками історіографії в цьому періоді є:

1.) **Publius Cornelius Tacitus.**

Народився між р. 54, а 56 по Хр. Місця його народження не знаємо. Походив правдоподібно з лицарської родини. Замолоду вчився реторики і як бесідник звернув на себе увагу визначних мужів. На основі того, що говорить про себе у своїх творах можемо здогадуватися, що в р. 79 був квестором, в р. 81 народним трибуном, в р. 82 едилем, а в р. 88 претором. У зв'язку зі своїми урядовими становищами був декілька літ поза Римом і в тому часі познайомився з відносинами в Германії. До Риму вернувся після смерти свого тестя Агріколі, та жив там аж до смерти Доміціяна в домашньому затишші, не беручи жадної участи в публичному

житті. Щойно після смерти Доміціяна, за часів цісаря Нерви, видав свої твори, що їх давніше написав. В р. 111 або 112 був проконзулем в Малій Азії. Помер біля р. 117 після Христа.

Тацита вважають найвизначнішим письменником срібної доби. Він був не тільки плодовитим історіографом, але також автором реторичних творів.

Головні твори Тацита такі:

1.) **„Dialogus de orationibus“** — твір написаний у формі розмови між промовцями (реторами) Апром (Marcus Aper) як представником нового напрямку в науці реторики, Юлієм Секундом (Iulius Secundus) і Мессалею (Vipstanus Messala) як представниками Ціцеронського реторичного мистецтва, та драматичним поетом Матерном (Curiatus Maternus) про причини занепаду реторики в часах цісарства. Як час розмови подає Тацит 75 рік після Хр. У цьому творі виявляє себе автор приклонником Ціцеронської реторики.

2.) **„De vita et moribus Iulii Agricolae“.** — Твір виданий в р. 98. Писаний методою Саллюстія. У тому творі намагається автор звеличити діла свого тестя Юлія Агріколі в Британії та ставить його взірцем непохитного громадянина, який у часі страшного гніту потрафив зберегти свою честь. Нема однак у цьому творі психологічного поглиблення, ані не слідно намагання надати творові характер історичної праці.

3.) **„De origine, situ, moribus et populis Germaniae“** (або коротко (Germania“) з р. 98. Твір написаний на основі писань Цезаря і Плінія, а частинно на основі власних спостережень автора. А тому, що дотичні писання Цезаря і Плінія пропали, має твір Тацита велике значення, щоби пізнати тогочасне життя германців. У цьому творі протиставить автор зіпсуту римську суспільність, здоровому, тугому германському народові. Є це географічно-етнографічна студія — **перша цього роду праця у світовій літературі.** Твір обнимає 46 розділів (capita). Розділи 1-27 містять загальний опис Германії та германських звичаїв, обичаїв і суспільного ладу, розділи 28-45 трактують про поодинокі германські племена, а кінцевий розділ (caput 46) говорить загально про напівдикі народи, які межують з германцями від сходу. В цьому

творі стоїть Тацит на становищі римського патріота, бо цілий твір є навіяний сумним прочуттям небезпеки, якою здеморалізованому Римові загрожують ще незіпсуті германці.

4.) **„Historiae“** — твір написаний в першому десятилітті 2-ого ст. після Хр. Містить історію Риму від смерти Нерона до смерти Доміціяна (69 до 96. після Христа). З 14 книг того твору збереглися книги 1-4 і частина 5-ої, що описують час панування Гальби, Ота (Otho), Вітелія і початок володіння Веспазіяна аж до облоги Єрусалиму в р. 70.

5.) **„Ab excessu divi Augusti“** — твір, що його звичайно називають „Annales“ у противенстві до „Historiae“, якою то назвою означували твори, що в них автори накреслювали сучасну собі історію. Твір цей виданий між р. 115 а 117 обіймав правдоподібно 17 книг, з чого доховалися книги 1-4 і частина книг: 5, 6, 11 і 16, що описують період панування Тиберія, Клявдія і Нерона до 66 р. Суттєвої різниці між Германією і анналами нема, хиба тільки, що „Annales“ — визначаються кращою, більше виробленою мовою. Описуючи Неронове переслідування християн, пише Тацит дослівно:

> „Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis affecit, quos per flagitia invisos vulgus Christianos appellabat. Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum suplicio adfectus erat; repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat non modo per Iudeam, huius mali originem, sed per urbem etiam, quo cuncta nudique atrotia aut pudentia confluunt celebranturque“.
>
> (annales XV, cap. 44).

У перекладі на українську мову значить це дослівно:

«Отже, щоб заперечити чуткам, Неро підставив як винуватців тих, яких зненавиджених з приводу ганебних вчинків товпа називала християнами і піддав їх найбільш вишуканим карам. Основник цього імени Христос був за володіння Тиберія покараний смертю через намісника Понтія Пилата, але здавлений на мент згубний забобонний пересуд знову вибух не лише в Юдеї, джерелі цього лиха, але також у місті (то є в Римі) де звідусіль спливає і св'яткує тріюмф усьо, що грізне або ганебне.»

Так отже подибуємо у критичній і цілковито віродостойній історії Тацита другу з черги (після Йозефа Флявія, про якого буде мова дальше) згадку про Ісуса Христа, а то у зв'язку з описом переслідування християн. Переслідування це — як пише Тацит — зарядив був Неро, кинувши підозріння на християн немов би вони підпалили Рим, щоб таким чином самому очиститися від загально поширеного закиду, що він сам для своєї примхи казав підпалити місто, бажаючи мати образ горіючої Трої.

Ця згадка у Тацитовій історії (annales) є запереченням цинічних тверджень ширених безбожниками, немов би особа Ісуса Христа мала бути фікційна і тому всякі згадки, які маємо про Нього в Євангеліях мали б бути простою видумкою.

Гніт свободи слова, що панував за Доміціяна, який приневолив до мовчанки і Тацита, витиснув на його творах сильне п'ятно. Його думки не пливуть свобідно, в них видно якусь тривожну обережність. Автор висказує свою думку в можливо найкоротшій формі, а з поміж конструкцій уживає такої, яка вимагає найменшої кількости слів, тобто послуговується як найкоротшою формою вислову з прикрою, аж надто педантичною точністю з огляду на зміст. Це є причиною, що послуговується вишуканими висловами і попадає в патос, а ляконічність вислову доходить нераз до такого ступеня, що спричинює майже цілковиту незрозумілість думки, що її автор хотів висказати.

Тацит не симпатизував з новими державно-публичними порядками, він страдав у глибині своєї душі над пропавшою свободою республиканського ладу, він бачив, що не можна вже осягнути ідеальної сполуки різних форм державного устрою, але в почутті свого безсилля ставився з резигнацією до нових порядків. Робить це тому, бо вважає кориснішим примінитися до прикрої дійсности, чим стягнути на себе негодування пануючого чи навіть гострі кари. Як людина благородна намагається получити: корисне з чесним „utilia honestis miscere", а з утилітарних чисто практичних зглядів держиться засади що „laudari facilius quam evenire". Пониження достоїнства римського громадянина, спричинене негодящими володарями, наповнює його огірченням, якого він

по причині страшної тиранії не важиться висказувати. І тому саме висловлює свої думки в як найкоротшій формі, щоб не стягнути на себе ніяких репресій, ані не наразитися на ненависть володаря.

Тацит є мистцем у з'ясовуванні внутрішних спонук ділання та у малюванні душевного стану і настрою, але, коли бачить, що його власне спостереження обманює його, то оцінює справу після свого хвилевого настрою. Для того не зовсім справедливо осуджує Тиберія, головно, коли йде про перші роки його володіння та ставиться з підозрінням до його політичних потягнень, хоча вони на це не зовсім заслуговували. Подібне огірчення його проявляється і в його релігійних поглядах. Застановляючися над проблемою, що саме кермує долею людини, чи боги, чи невмолиме „fatum" чи теж простий випадок, доходить до переконання, що як боги самі кермували б долею людини, то не було б у світі стільки лиха і нещасть. Тому схиляється до погляду, що доля людини лежить в руках „fatum" а боги приглядаються байдуже людським починам і їхній долі і длятого говорить радше про гнів і нерадивість богів, чим про їхню ласку і прихильність (annales XVI, 33).

При цьому є він одначе наскрізь благородної вдачі і хрустально чистого характеру та з огірченням говорить про зіпсуття, хиби і прогріхи сучасного собі римського суспільства.

А коли навіть картає свою суспільність, то робить це зі щирого серця гарячого патріота, який стремить до поправи майбутніх поколінь.

Щодо філософічних переконань то схиляється до поглядів стоїків. Свій історичний осуд основує на вислідах грунтовних і невтомимих студій, офіційних звідомлень і неофіційних джерел. До офіційних звідомлень, що їх використовує Тацит для своїх історичних студій належать: а.) „acta urbis diurna", то є щоденний часопис редагований цісарським урядовцем і б.) „commentarii senatus" то є протоколи засідань сенату, що їх укладав установлений цісарем „curator actorum senatus". Неофіційними джерелами, якими послуговувався Тацит при писанні своєї історії є: перекази, промови, листи та історичні твори попередників. З них згадує Тацит поімен-

но: Плінія Старшого, (Plinius maior), Руфуса (Cluvius Rufus), Фабія Рустіка (Fabius Rusticus) Мессалю (Vipstanus Messala) і Корбуля (Domitius Corbulo). Про інших істориків, що їх твори використовує теж як джерело своєї історії, згадує Тацит тільки загально (annales II, 88). Але, щоби впевнитися про правдивість подій переданих своїми попередниками, порівнює Тацит розбіжні твердження, відкидає це, що узнає неправдивим та принявши остаточно це, що узнав зовсім певним, покликується на правдивість і непохитність своїх історичних джерел так, що видно, що йде йому про вислідження чистої, об'єктивної правди. Які труднощі стрічав Тацит при такому висліджуванні правди, видно з його слів, що страх перед ненавистю і переслідуванням допроваджував письмеників часто до перекручування дійсного стану. Він старається подати причини подій і взаїмний їх зв'язок між собою. В основному опирається на джерелах, а де не може черпати з джерел, там старається дослідити правду на основі точних студій характерів дійових осіб. Його історія є отже прагматична з психологічним поглибленням.

Не є, щоправда і Тацит свобідний від спорадичних симпатій (н. пр. для лицарського Германіка, брата Тиберія і вождя римських воєнних походів до Германії) і антипатій, але в його творі пробивається благородне намагання представити стислу, об'єктивну, без злоби і пристрасти, правду („sine ira et studio").

Матеріял групує по-мистецьки, а тим, що інтересні події відкладає на кінець поодиноких книг, держить увагу читача у постійному напруженні.

У своїй письменницькій діяльності створив Тацит свій літературний стиль з його властивостями і ним послуговується, не попадаючи в неприродність та зманірованість своїх сучасників. Тому справедливо **вважають його клясичним письменником срібної доби.**

Інші історіографи

Дальшими найважнішими історіографами цеї доби були:

1.) **Velleius Paterculus** — автор римської історії **„historiae Romanae, libri 2"** — в якій подає нарис історії римського народу від здобуття Трої до своїх часів. При цьому

подає деякі відомості з історії інших народів, з якими в'язалася римська історія та дає нарис історії грецького і римського письменства.

2.) **Curtius Rufus**, автор твору „historiarum Alexandri Magni libri 10". Не опирається на кращих історичних джерелах, але безкритично йде за учасником Олександрових воєнних походів Клятархом та римським історіографом Тімагенесом, (Timagenes) що жив у Римі біля р. 50 до Хр. Подвиги Олександра Великого насвітлює більше з романтичного, чим історичного боку, що пробивається в його деколи навіть фантастичних описах боїв. Зі способу писання і висловів автора можна здогадуватися, що був ретором-промовцем та що послуговувався фантазією, тому, щоб виказати своє реторичне мистецтво.

3.) **M. Cluvius Rufus** — автор історії панування Калігулі, Клавдія, Нерона і мабуть теж Ота.

4.) **Plinius maior**, — автор історичних творів „bellorum Germaniae libri 20" і „a fine Aufidi Bassi libri 31", що є продовженням історії Авфідія Басса, в якій Бассус накреслює події від смерти Цезаря до кінця панування Клавдія.

5.) **Fabius Rusticus**, — приятель Сенеки, автор історичної монографії, в якій описує період панування Клавдія і Нерона.

6.) **Vipstanus Messala**, автор історичної монографії про війну проти Вітелія, в якій брав сам участь як військовий трибун[1] (tribunus militum) у війську Веспазіяна.

7.) **Dimitius Corbulo** — визначний вождь з часів Нерона, автор історичних споминів про сучасні воєнні походи на схід.

На окрему згадку заслуговує ще один історіограф. Сам він не писав латинською мовою, але його твір перекладено в IV ст. по Христі на латинську мову.

Є це **Iosephos**, званий **Iosephus Flavius.**

Народився у Палестині в р. 37 після Хр. Походив по батькові зі знаменитого священичого роду, а мати його виводила

---

[1] Tribuni militum — старшини (по грецьки хіліярхос). Їх було по 6 у кожному легіоні, а проводили вони меншими відділами н. пр. когортами (тобто баталіонами, що обнимали по 300-400 вояків). Військовим трибунам доручували теж адміністраційні діла.

своє походження з царського роду Маккавеїв. У батьківській хаті одержав старанне виховання і освіту. До Риму прибув уперше в р. 63, щоб заступитися перед цісарем за своїми земляками, що йому й вдалося при допомозі Неронової жінки Помпеї, яку потрафив собі з'єднати. Опісля вернувся до Палестини, де занимав серед своїх земляків провідне становище і був свідком здобуття Єрусалиму римлянами в р. 70. Потім за володіння Веспазіяна, Тита і Доміціяна жив у Римі, де занимався письменницькою працею.

Найважніші його твори є: а.) «пері ту Юдаікý полéму» (про юдейську війну) в 7 книгах. Цей твір написав у жидівській мові та дав грецьким письменникам перекласти його на грецьку мову. Вони теж переклали цей твір під вище поданим наголовком. Головну основу твору становить опис жидівського повстання і здавлення його Веспазіяном і Титом (64-70 рр.). Як виходить з літопису християнсько-латинського письменника II доби Сульпіція Севера „chronicorum libri", який використовує Тацита — описав був жидівське повстання ще один і то дуже визначний римський історик, але твір його пропав зовсім. Тому твір Йозефа остав одиноким історичним твором, який дає точний і вірний образ римсько- жидівських відносин у другій половині першого століття по Христі, а головно точний образ жидівського повстання.

б) «Юдаікé археольоґі'я», який покінчив в р. 93 за Доміціяна. За взірцем римської археольогії Діонізія з Галікарнасу, що жив у добі Октавіяна Августа, поділив Йозефос свій твір на 20 книг. Є це нарис історії жидівського народу від найдавніших часів. Автор починає свою історію від сотворення світу. Історію жидівську до Естери накреслює у перших 11 книгах на основі книг Мойсея, нічого не додаючи. Опісля нав'язує жидівську історію до римської і допроваджує її до р. 66 по Хр. тобто до вибуху жидівської війни проти Риму. Головною метою Йозефа було написанням цього твору зазнайомити гелленів і римлян з минулим і звичаями свого народу. Довівши свою історію менше більше до 30 року володіння Октавіяна Августа, згадує про Ісуса Христа. Ця згадка, хоча досить загальна, має для нас велике значення, бо це є одинока — побіч немного пізнішої, що походить від

Тацита — історична згадка про нашого Спасителя, поза св. Письмом (Євангелієм). Ось що каже Йозефос у своєму творі «Юдаікó археольоґія» (книга 18-та, розділ 3.) про Ісуса Христа:

«Ґéнетай дé катá тýтон тóн хрóнон Іезýс, софóс анéр; éйґе áндра автóн лéґейн хрé. Ен ґáр парадóксон éрґон поєтéс, дідáскальос антрóпон тóн гедонé талєтé дехомéнон; кай поллюс мен Юдаюс поллюс де кай гелленікý епейґáґето (Го Хрістóс гýтос ен) Кай автóн ендéйксей тон прóтон андрóн пар' гемін ставрó епітетімекóтос Піляту, ук епáвзанто гой то прóтон автóн аґапéзантес (Ефáне ґар автóйс трітен éхон гемéран пáлін дзóн, тон тéйон профетóн тавтá те кай áлля миґрія тавмáзія перí автý ейрекóтон). Ейсéті те нін тон Хрістіянóн апó тýде ономазнéнон ýк епéліпе то фільон».

А дальше у 20 книзі, розд. 9, читаємо таке:

«Áнанос параґаґóн ейс автó синéдріон тóн адельфóн Ієзý ту леґомéну Хрістý; Якобос óнома автó; кай тінас гетéрус гос параномезáнтон каґеґоріян паредóкен гос левстезомéнус».

У перекладі на українську мову значить це дослівно:

«Родиться цього часу Ісус, людина-мудрець, якщо його можна людиною назвати, бо був він творцем неймовірних діл, учителем людей які принимали з радістю це, що правдиве, і з'єднав собі многих жидів і многих теж зпоміж гелленського народу. (А був це Христос). Та хоча Пилат в наслідок оскарження збоку наших передових мужів покарав його смертю на хресті, то ці, що його любили, не перестали його і дальше любити. (Бо він з'явився їм у третій день знову живим, як це та незчислимі інші дивні речі про нього предсказали Богом натхнені пророки). І ще тепер це покоління названих від нього християнами не вигинуло.

Анна казав перед сам синедріон припровадити брата Ісуса, званого Христом — Яков було йому ім'я — і деяких інших, оскаржив їх наче б вони порушили закон і казав їх укаменувати».

Слова, поміщені у скобках, не походять від Йозефа, а є пізнішими інтерполяціями, тобто додатками, що їх вставили опісля невідомі письменники в оригінальний текст.

Крім цього згадує Йозефос у 18 книзі розд. 5. про св. Івана Хрестителя. Всьо то навів я дослівно з автентичного

тексту Йозефової археології (заступаючи тільки грецьку азбуку українською), бо деякі безбожники, які вдають учених істориків, пишуть, що Ісус Христос — фікційна особа, яку видумало тільки т. зв. св. Письмо між тим, коли ніякий сучасний історик про таку особу не згадує.

Твір Флявія перекладено в 4 столітті на латинську мову і він був поширений у сотках відписів з перекрученим прізвищем автора на „Hegesippus" яке мало значити Iosephos.

Роки означує автор у своєму творі після жидівського літочислення, при чому з огляду на грецьких читачів подає жидівські назви місяців також у гелленістичній мові (тобто у грецькій змішаній сильно з македонською).

Крім тих двох написав ще Йозефос свою автобіографію п. н. «Флявію Йозéфу біóс», щоб вказати своє знамените походження і приневолити своїх суперників до мовчанки.

Точної дати смерти Йозефа не знаємо, відомо тільки, що помер з початком періоду володіння Траяна, тобто біля р. 100 після Христа.

II. Природниче письменство

Головним представником письменства у ділянці природничих наук є:

Gaius Plinius Secundus.

Має він у римському письменстві таке становище, яке занимає у грецькому Аристотелєс, та яке у меншій мірі має у римській літературі Варро, тобто є він письменником, що своєю діяльністю обняв усі ділянки тодішнього знання.

Народився в р. 23, або 24 по Хр. в місті Комум (Comum) (у Північній Італії), походив з визначної лицарської родини і одержав дуже старанне виховання. Як старшина кавалєрії відбув різні походи до Германії, виконував за Веспазіяна заряд деяких провінцій та працював у фінансовій адміністрації як „procurator", вкінці став адміралом фльоти, що мала свою базу в Мізенум (у Кампанії, на південній захід від Неаполю).

Впав жертвою своїх наукових дослідів підчас вибуху Везувія в р. 79. як це описує його свояк Пліній молодший своєму приятелеві Тацитові. Цей його свояк одідичив по ньому

багату його літературну спадщину (біля 160 томів) і список письм, які залишив Пліній старший.

Більшість його творів пропала, а саме:

а.) **„de iaculatione equestri“**, — твір написаний в Германії,

б.) **„de vita Pomponii Secundi“**

в.) **„bellorum Germaniae libri 20.“**, що містить у собі опис всіх до того часу зведених боїв у Германії.

г.) **„studiosi libri 3“** — виклад науки реторики з прикладами,

д.) **„dubii sermonis libri 8“** — про сумнівні питання з ділянки науки флексії та творення слів,

е.) **„a fine Aufidi Bassi libri 31“** — історичний твір, що був продовженням твору Авфідія Басса, який здогадно містив у собі історію Риму від смерти Цезаря до кінця панування Клавдія. Залишився тільки твір: **„Naturalis historiae“** (або **„naturae historiarum libri 37“).**

Перша книга цього твору містить у собі присвяту Титові та виказ і зміст використаних джерел, друга — математично-фізичний опис будови світу, третя до шостої — географію, 7-11 — зоологію, 12-19 — ботаніку, (з того останні, а саме 17 містить у собі виклад годівлі овочених дерев, а 18 і 19-та виклад рільної і городової управи), 20 до 30-тої — містить виклад медицини, а вкінці 33-37 мінералогію з особливим узглядненням примінення мінералів у практичному житті і мистецтві.

Цей свій літературний твір називає Пліній „opus diffusum, eruditum, nec minus varium quam ipsa natura“, а містить він у собі записки про яких 20.000 різнородних річей, що їх автор називає «дивними», та є комплікацією відомостей взятих з різних творів біля п'ятсот письменників, доповненою власними додатками автора. Хоча цей твір є осягом дуже дбайливих і совісних дослідів та величезної пильности, то все ж таки величезний його засяг спричинив багато неточностей і суперечностей. При цьому недостає теж авторові наукового критицизму, бо відомості про деякі речі перенимає автор легковірно, а тільки у випадках очевидних та ярких суперечностей висказує сумніви і ставиться до них критичніше. Книги 34-36 містять у собі нарис історії мистецтва, а що інші джерела, що відносяться до цеї ділянки знання

пропали, то цей нарис, як одинокий в цьому роді, має велику вартість.

Поминувши всі недомагання твору слід все ж таки ствердити, що Пліній був поважним, невтомним дослідником, який своєю діяльністю обняв всі ділянки тодішнього знання. Його твір „naturalis historiae“ був авторитетним і міродайним у ділянці природничих наук не тільки для його сучасників але також для цілого християнського середньовіччя.

III. Філософія

Під впливом тяжкого гнету відрікаються шляхотніші уми небезпечної участи в публичному житті, та шукають розради в науці філософії.

У творах письменників цієї літературної ділянки замітне є еклектичне пов'язування поглядів двох філософічних напрямків: стоїцького і епікурейського, при чому переважають погляди стоїцької школи. Одначе філософія стає тепер більше справою моди, бо деякі письменники занимаються філософією, хоч до того не мають ані природних здібностей ані покликання. Філософічні письменники вживають здебільша грецької мови. Такими є: **Annaeus Cornutus, Musonius Rufus** — і інші. Латинською мовою писали: **Cornelius Celsus** і **Papirius Fabianus.** Учнем Фабіяна був найвизначніший філософ цеї доби Lucius Annaeus Seneca.

Lucius Annaeus Seneca.

Народився біля р. 5 по Христі як син ретора Сенеки. У ранній молодості прибув до Риму, де студіював реторику і філософію. Вже вчасно розвинув діяльність як промовець. Як сенатор потрафив за часів Калігулі тільки з трудом урятуватися від смерти. В р. 41 заслав його Клявдій на Корсику, але в р. 49 відкликано його з заслання за старанням Аґрипіни; він стає претором і виховником Нерона. На нього мав Сенека зразу благородний вплив, але опісля, щоб удержатися на своєму становищі, вживав Сенека не дуже чесних засобів та став спритним, підлесним дворянином, який вмів дбати про свою особисту користь. В р. 57 був конзулем, а опісля в наслідок відчуження від Нерона залишив зовсім двірське життя і жив у домашньому затишші, на своїй земельній

посілості. Все ж таки не оминув підозріння Нерона, який кинув на нього обвинувачення за співучасть у заговорі Пізона і казав йому покласти на себе руку перерізанням жил. Помер в р. 65, як описує Тацит (annales XV 62-64) зі справді геройською відвагою, наслідуючи неустрашимість і спокій Сократа.

Сенека є після Ціцерона найвизначнішим, найбільше плодовитим і найбільше оригінальним римським письменником. Він мав всесторонне, хоча й не зовсім глибоке знання, великий життєвий досвід, глибоке знання людської психіки та велику легкість продукції.

Як філософ був прихильником стоїцького напрямку, але не придержувався строго всіх основ стоїцької філософії, а кермувався вимогами практичного життєвого розсудку. Щоб здобути признання сучасників старається штучно прикрасити мову своїх творів, тому теж, коли пізніше наступив зворот до клясичних взірців, упала зовсім його повага як письменника, а у другому столітті навіть гостро його критикували.

Натомість моральні тези і думки Сенеки найшли велике признання у християнських письменників. Сенека каже бачити ближнього у кожній людині, навіть у невільникові, голосить науку взаїмної любови і вирозумілости та виступає гостро проти прогріхів і хиб тодішнього зіпсутого суспільства. Голошені Сенекою наскрізь гуманні засади мали великий вплив на пізнішу побудову римського права, а навіть на науку Отців Церкви про обов'язки християнина.

І тому саме, що деякі його погляди виказували схожість з основами християнської етики, витворилася легенда, начебто Сенека був християнином, а при цьому теж приятелем св. апостола Петра, а навіть приписували йому тайне листування зі св. Павлом. Та на це нема ніяких певних доказів.

Також на протязі середньовіччя дуже радо його читали, а твори його мали завдяки їхній моралізаторсько-філософічній тенденції великий вплив на християнських читачів.

Рівно ж високо цінили Сенеку як драматичного письменника. Його драми вважали зразковими, а навіть для клясичної французької драми служили вони як взірці. Про його лі-

тературну діяльність як драматичного письменника буде мова ще в огляді поетичного письменства срібної доби (другий підрозділ).

З численних творів Сенеки багато пропало. Сюди належать:

а.) **природничі твори: „de motu terrarum“, „de Aegypto“, „de India“,**

б.) **філософічні: „de officiis“, „de amicitia“, „de matrimonio“, та**

в.) **промови, які складав для Нерона.**

Збереглися тільки:

1.) **„dialogorum libri 12“.** Наголовки поодиноких книг цього твору такі:

Перша книга: **„de providentia“**, 2-га: **„de constantia sapientis“**, 3-5-тої: **„de ira“**, 6-та: **„de consolatione ad Marciam“**, (Марція це дочка Кремутія Корда), 7-ма: **„de vita beata“**, 8-ма: **„de otio“**, 9-ята: **„de tranquilitate animi“**, 10-та: **„de brevitate vitae“**, 11-та: **„de consolatione ad Polybium“** (написана на Корсиці, щоб осягнути помилування для Полібія, освободженця цісаря Клавдія). 12-та: **„de consolatione ad Helviam“.** У цій останній книзі, що її написав на острові Корсика потішає свою матір зажурену його засланням.

2.) **„de clementia libri 2“** — з р. 55.

3.) **„de beneficiis“.**

4.) **„epistularum libri 20“** — містить у собі 124 листи, писані в р. 57 на літературні і моральні теми, а звернені до його приятеля Люцілія, прокуратора в Сицилії.

5.) **„naturalium quaestionum libri 7“.** Твір цей написаний на основі стоїцьких джерел для приятеля Люцілія, прокуратора в Сицилії. Висловлені у цьому творі думки визначаються здоровою критикою. **Є це одинокий твір з ділянки фізики, що доховався зі старинних віків.**

6.) **„apocolocynthosis“** — це злослива сатира на Клавдія, написана мішаниною поезії і прози зараз після смерти Клавдія (54 р.) на взірець меніпейської сатири Варра.

IV. Реторика

Представниками цеї ділянки письменства є: Квінтиліян, Тацит і Пліній молодший.

1.) **Marcus Fabius Quintilianus** — (35-95 після Христа). Походив з Calagurris над Ебром в Еспанії. Був учителем реторики в Римі, за Веспазіяна.

Є автором твору **„institutionis oratoriae libri 12“**, в якому з'ясовує вимоги освіти ретора-промовця починаючи з його молодости. Автор є подекуди контрастом сучасного йому літературного напрямку в реториці, бо спираючись на своєму особистому досвіді і своєму обширному знанні домагається повороту до клясичних зразків, а зокрема до Ціцеронської реторики. Головно вартісною є для нас 10-та книга, в якій подає автор нарис історії римської реторики. Є він також автором твору: **„de causis corruptae eloquentiae“** (причини занепаду реторики), який одначе пропав.

2.) **Plinius Caecilius Secundus,** — званий Пліній молодший, учень Квінтиліяна, свояк і адоптований син Плінія старшого. З його творів пропали: поетичні проби, промови, що їх виголошував як адвокат, та історичні твори, якими між іншими користувався Тацит. Збереглися тільки листи в 9 книгах, писані старанно, поправною мовою зближеною до Ціцеронської. Писав їх до своїх приятелів, між іншими теж до Тацита. Про його листи згадують у своїх письмах найдавніші християнські письменники в Малій Азії. Стиль їх переважно балакучий. З тону тих листів можна пізнати благородну, гуманну, а подекуди й чуттєву вдачу автора.

Про Тацита як ретора була мова вже вище.

V. Граматики

Граматиками цеї доби є:

1.) **Quintus Remmius Palaemon** — автор твору „ais“, яким користувалися пізніші граматики: Charisius і Diomedes.

2.) **Quintus Asconius Pedianus** — (біля 3-88 після Хр.). Свої граматичні студії присв'ятив Вергілієві і Ці-

церонові. Головно вартісний є його **історичний коментар** до промов Ціцерона, що його написав на основі грунтовних студій.

3.) **Valerius Probus** — учений критик і коментатор творів Люкреція, Вергілія і Горація. Крім того присв'ятив він свої досліди творам найдавніших письменників. З його твору п. н. „de notis", або „de litteris singularibus", маємо витяг, що містить в собі скорочення правничих окреслень (термінів).

4.) **Caesius Bassus**, що згинув при вибуху Везувія в р. 79, автор вартісного твору **„de metris"**, з якого остали фрагменти. Був він не лише граматиком, але також ліричним поетом, однак поетичні його проби пропали.

VI. Право (iurisprudentia)

В науці права існують і розвиваються дальше два напрямки, з яких один започаткував був Капіто (Ateius Capito), а другий (Antistius Labeo).

До першого напрямку нав'язує **Masurius Sabinus,** автор твору **„de iura civili"** в 3 книгах, який був кілька разів коментований, а вкінці ввійшов до Юстиніянових **„Digesta seu Pandocta"**, які містили у собі винятки з творів найвизначніших юристів.

Представником другого напрямку що його започаткував Лябео є **Proculus,** з якого творів взято теж частини до Юстиніянових „Digesta".

Від імен Сабіна і Прокуля одержали назву дві юридичні школи: сабініянська (Sabiniani) і прокуліянська (Proculiani).

Ці дві правничі школи дали почин науковій правничій літературі, яка в IV добі письменства стає на вершині свого розвитку.

VII. Медицина

Представниками медичної літератури є:

1.) **Cornelius Celsus**, автор енциклопедичного твору „de medicina", з якого доховалися тільки книги 6-13. Твір написаний поправною мовою і систематично упорядкований.

2.) **Scribonius Largus**, автор твору **„compositiones medicae“** або **„medicamentorum“**, з чого остало 271 рецепт. У цьому творі подає лікувальні засоби переважно за грецькими лікарями, але при цьому подає деякі середники народньої медицини та середники примінювані знахорами.

VIII. Рільнича література

Належать сюди:

Lucius Iunius Moderatus Columella, автор твору **„de re rustica“** в 12 книгах. Пише просто, невибагливо. Цю саму тему опрацьовував був він вже перше у коротшій формі і з цього першого коротшого твору зберігся розділ „de arboribus“ — (про дерева). Десята книга твору „de re rustica“, що має наголовок „de cultu hortorum“ (городова управа), є написана гексаметром як доповнення Вергілієвих „georgicorum libri“. Автор не дорівнює однак Вергілієві поетичним талантом.

На окрему згадку заслуговує **Petronius Arbiter**. Жив за Нерона, в якого був довший час у великих ласках. По причині зависти коменданта преторіянів (тобто прибічної сторожі імператора) втягнули його в слідство як співвинного у змові Пізона. Петронія Арбітра вкинено до в'язниці в Куме (Cumae), де він і помер.

Є він автором твору, що мав наголовок — „saturae“ або як деякі вчені подають „satyricon“. Це повість у 20 книгах, з яких доховалися тільки залишки, а найбільший з них називається „cona Trimalchionis“ — (пир Трімальхіона). Дія відбувається в південній Італії за часів Тиберія. Є це образ побуту сучасної авторові римської суспільности. Автор змальовує цілковито зіпсуте римське суспільство, що потапає у розкошах всякого роду та в гумористичний спосіб накреслює життя багатого римського доробкевича. Знаменито змальовує поодинокі характеристичні типи і вкладає в їх уста питомий їм спосіб вислову. Таким чином побіч поправних висловів освічених станів подибуємо мову простих людей з їх спеціяльними, простими висловами та відхиленнями від

граматичних правил. За взірцем меніпейської сатири є помішана проза з віршами різнородної стопи. Автор був знаний як знавець елегантних форм товариського життя „arbiter elegantiarum“ і як такого змальовує його знаменито польський письменник з другої половини 19-того ст. Генрик Сенкевіч у свойому мистецькому романі „Quo vadis?“ (Куди йдеш?) з часів Неронового переслідування християн.

Про твір Петронія Арбітра не згадує ніякий сучасний йому письменник, але твір цей був вельми улюбленою лектурою широкого круга читачів.

ПІДРОЗДІЛ II

ПОЕЗІЯ

I. Драма

Titus Pomponius Secundus.

Був останнім римським письменником, якого драми надавалися до вистави на сцені.

Інші драматичні письменники цеї доби розписувалися так широко і накопичували таку кількість реторичних зворотів та фразеологічне багацтво слів, що їхні твори на сцену не надавалися.

До них належать:

1.) **Curiatius Maternus,** автор драм: **„Medea“** і **„Thyestes“** та претекстів (fabula praetexta) **„Domitius“** і **„Cato“.**

2.) **Lucius Annaeus Seneca,** філософ, про якого була мова вище, автор 10 трагедій, одиноких, які збереглися у цілості з римської старовини. Є вони наслідуванням грецьких взірців. Висловами і будовою речень є подібні до прозових письм цього автора. Відповідно до сучасного авторові літературного смаку є його драми повні реторичних зворотів і фраз та розтяглих деклямацій. Все ж таки вважали

їх взірцевими творами і вони служили як зразки також для французької клясичної трагедії. Виказують вони письменницький талант автора, поправність метричної будови вірша, та психологічний підхід, але не є свобідними від напушистости, що була домінуючою у письменстві цієї доби.

Наголовки драм Сенеки є такі: 1.) Hercules fureus, 2.) Troades (Hecuba),[2] 3.) Phoenissae,[3] 4.) Medea, 5.) Phaedra,[4] 6.) Oedipus, 7.) Agamemnon,[5] 8.) Thyestes, 9.) Hercules Oeteus. Його трагедії є наслідуванням грецьких взірців, головно Еврипіда, але їм не дорівнюють. Сенека є теж творцем меніпейської сатири п. н. **„divi Claudii Apocolocynthosis“**, якої темою є глузування з цісаря Клявдія. Говориться в тій сатирі, як Клявдій після смерти приходить на Олімп, але що є негідний заняти місце між богами, то стручують його у підземелля, де мусить зносити різнородні упокорення. **Ця сатира є так дотепна й досадна, що під тим оглядом не має їй рівної в літературі цілого світу.**

II. Дидактична поезія

Головними представниками її є:

1.) **Phaedrus** — освободженець (libertinus) Октавіяна. Про його життя знаємо небагато. Народився у Македонії, недалеко Пієрійських гір. Молодим дістався в неволю до дому цісаря Августа, який його освободив. Тоді почав Федрус літературну працю як байкар. За цісаря Тиберія закинули йому, немов би він у своїх байках діткнув особисто цісаря і за це покарали його засланням. Коли вернувся до Риму (а було це правдоподібно після смерти Тиберія), працював

---

[2] Hecuba — (Гекуба) — жінка троянського короля Пріяма.

[3] Phaenissae — фенікійські, тобто троянські дівчата.

[4] Phaedra — жінка Тезея. Вона покохала свого пасерба Гіполіта і стала причиною його смерти, а опісля сама наложила на себе руку.

[5] Agamemnon — (Аґамемнон) — король міста Микени, грецький вождь під Троєю, названий в Іліяді Атридом. Після повороту з троянської війни погиб з рук віроломного свояка Еґіста і власної жінки. Трагічна його доля стала темою, яку залюбки опрацьовували грецькі поети у своїх творах.

дальше як байкар і помер у глибокій старості за Клявдія або Нерона. Оце все, що дасться устійнити про життя Федруса на основі того, що він сам сказав про себе у своїх байках.

Написав 5 книг байок під наголовком: **„Phaedri Augusti liberti fabularum Aesopiarum libri 5“**, або коротко — **„fabulae Aesopiae“**. Федрус назвав свій твір байками Езопа,[6] бо крім багатьох байок власної композиції видав латинською мовою чимало байок грецького байкаря Езопа, а може й тому, щоб славним тоді ім'ям Езопа здобути для свого твору ширший круг читачів. Байки Федруса — це оповідання з життя звірят. У цих байках картає він людські похибки і прогріхи, та осуджує від'ємні прояви сучасних суспільних і політичних відносин в Римі. Тон його байок є — повний дотепу і веселости, мова чиста і поправна, вірш гладкий, а стиль простий, зовсім свобідний від напушистости, яка панувала в його часах так у прозі як в поезії.

Байки Федруса є зложені ямбічним віршем, який складається з шістьох ямбічних стіп, тобто з трьох ямбічних диподій,[7] тому такий вірш називається ямбічним триметром (trimeter iambicus). Деякі теми до своїх байок брав від поета Федруса український байкар Евген Гребінка.

Та вплив грецьких і римських байок на письменство пізніших народів був куди більший. Ці грецькі і римські байки про пригоди звірів між собою і з людьми поширилися між іншими народами Европи, що — як з історії знаємо — були ще мало культурні, та жили в лісах і на полях у близькому сусідстві до звірів.

З тих коротких грецьких і римських байок, з яких звичайно випливала якась глибша думка чи наука, повставали довші оповідання, бо люди сплітали їх до купи зі своїми власними оповіданнями. Ці поширені оповідання дуже розповсюднювалися хоч би тільки для самого свого цікавого

---

[6] Езоп (Айзопос) — грецький байкар з 6. стол. до Хр. Був він мабуть невільником. Його байки містять у собі засади народньої життєвої мудрости.

[7] Основна будова ямбічного вірша (званого ямбічним триметром) така: ∪ –́ / ∪ –́ / ∪ –́ / ∪ –́ / ∪ –́ / — ⏓ /

Отже у кожній стопі (крім останньої) після першого ненаголошеного складу наступає довгий наголошений склад.

змісту. В той спосіб повстала ціла повість про лиса, як дуже хитрого звіра.

Найстарше таке оповідання було зложене біля р. 940 по Хр. одним льотаринським монахом у латинській мові, віршем, під наголовком: „ecbasis cuiusdam captivi“ — то є «вихід якогось бранця» („ecbasis“ грецьке слово, що значить «вихід»). Цим невільником-бранцем є теля, яке попадається у неволю вовка. На другий день приходить стадо псів, рятувати теля, але вовк не їсть його, бо теля пригадує йому проголошений царем спокій. Вовк не боїться псів, що облягають його печеру, тільки лиса і оповідає своїм приятелям про свої пригоди з тим хитрим звірем. Тимчасом являється лис, який підступно викликує з печери вовка, що гине на рогах вола, а бранця — невольника, тобто теля, випроваджують з печери.

Пригоди вовка з лисом є також основною темою пізнішої латинської поеми п. н. **„Isengrimus“** — (це так названий вовк), зложеної у Флянрії на початку XII віку п. н. „Reinardus“ — (це назва лиса). Є це обширна поема, що містить в собі 13 оповідань, що з них деякі ввійшли також до Франкової поеми «Лис Микита».

Ці латинські віршовані оповідання розходилися у відписах по монастирях, школах і дворах лицарів у Франції, Німеччині і в Нідерляндах. Двірські співаки і мандрівні школярі переробляли їх на народні мови: французьку, німецьку і нідерляндську.

Найважніша і найобширніша то французька перерібка. З французької мови переробив цю повість на старонімецьку мову біля р. 1170 альзатський лицар Генрих Ґліхезер. Є це сильно скорочена перерібка латинської поеми „Reinardus“, в якій поодинокі пригоди лиса не є пов'язані в систематичну цілість.

Щойно біля р. 1250 переробив і пов'язав систематично повість про лисові пригоди в нідерляндській (долішно-німецькій) мові поет Віллем. Основою повісти є суд льва над звірами і довкола цеї основи громадяться інші оповідання, що їх героєм є лис. Цю Віллемову поему перекладено біля р. 1280 на латинські вірші, які пізніше перероблювано на прозу (в німецькій, нідерляндській і бельгійській мові). Німецьку

прозову перерібку, в якій лис названий "Reinecke", видано друком в р. 1498. Цю старонімецьку прозову перерібку нідерляндської поеми Віллема переклав великий німецький поет Йоган фон Гете в р. 1794 віршом, а саме гексаметром, держачися стисло змісту старонімецької перерібки що до порядку лисових пригод. Цей твір Гетого, перший з великих поетів, які шукали поетичного натхнення в народі, має наголовок: „Reinecke Fuchs". А в р. 1943 вийшов той твір в українському перекладі накладом «Українського Видавництва» Краків-Львів.

На нідерляндській поемі Віллема, — яка має безперечно свій первопочаток у старогрецьких і староримських байках, опер свій твір про лисові пригоди наш великий поет Іван Франко. Цей твір то одинокий в українському письменстві звіринний епос — «Лис Микита».

Та хоча цей епос основується на Віллемовому творі, то Франко взяв тільки головну раму цеї нідерляндської поеми, а — як сам він каже — «цю раму виповнив зовсім свобідно», черпаючи немало з французької перерібки латинської поеми „Reinardus" — з кінця XII століття і зі скарбу людових (народних) оповідань. Таким чином зробив Франко повість про лиса нашим народним добром, — «надаючи цій повісті» (як сам він говорить) — «нашу національну подобу», тобто (по його власним словам) «накладаючи на чужий, позичений рисунок наші українські кольори».

Провідна думка цеї Франкової поеми, що побіч гарного, інтересного змісту містить у собі глибокі міркування — сентенції обнята є віршами:

«Наше всьо життя — війна є
Кожний б'ється в ній, як знає:
Цей зубами, той крильми,
Третій кігтями міцними,
Інший скоками прудкими,
Чим же боремося ми?»

(«Лис Микита» — пісня IX вірш 61-66)

Відповідаючи на цей запит, повинні ми — по словам поета, що ніби їх говорить лис — тому, що не маємо фізичної

сили, боротися силою розуму, бистротою думки і хитрощами. Ось якими словами «Лиса Микити» розвиває поет цю думку:

«В нас підмога лиш одна єсть —
Це розумна голова —
Нею треба нам крутити,
Ум, мов бритву, нагострити,
Всьо обдумать в один миг,
Іншим сіти наставляти,
Але добре пильнувати,
Щоб самим не впасти в них».

(«Лис Микита» — пісня IX, вірш 71-78).

І цей твір нашого письменства що й до нині не втратив нічого на своїй вартості, що є незмінно новий і живий, як тому майже 60 років у часі своєї першої появи, є опертий на Віллемовій поемі, а тимсамим первісне своє джерело має у старогрецьких і староримських байках про звірів, про їхні пригоди між собою і з людьми.

Він захоплює всіх однаково без різниці: старих і молодих, учених і простих і вже сам собою вистарчив би, щоб ім'я Франка, абстрагуючи від його великої літературної спадщини, було вписане на завжди нестертими буквами на видних сторінках української літератури.

2.) **Lucilius Iunior,** — прокуратор в Сицилії і приятель філософа Сенеки. Написав дидактичну поему „Aetna", в якій з'ясовує теорію вульканічних вибухів. Виказані в його творі погляди стоять в яркій суперечності з мітологічними народніми віруваннями.

3.) **Marcus Maulius.** Жив за Тиберія. Написав астрологічно-дидактичну поему **„astronomicon libri 5"** в дусі стоїцької науки про кермування світу богами і про призначений згори порядок у світі.

III. Епічна поезія

1.) **Marcus Annaeus Lucanus.** Народився в Кордубі, в Еспанії. Замолоду прибув до Риму і був спочатку любимцем Нерона, якого з'єднав собі своїми письменницькими

здібностями. Опісля попав у неласку Нерона, а оскаржений за співучасть у змові Пізона, — хотячи себе рятувати — видав невинних, а навіть оскаржив свою власну матір. Все ж таки засудили його на смерть і він покінчив самогубством.

Був дуже плодовитим письменником. Писав драми, епічні твори, мови і листи. З його творів доховався лише епос **„Phaersalia“**, або **„de bello civili“** — в 10 книгах, в якому описує війну Цезаря з Помпеєм. Не скриває симпатій для Помпея і нехіті для Цезаря. Стиль його патетично-реторичний. В його творі є багато ораторських деклямацій і протяжних описів. Все ж таки мав автор безперечний поетичний хист, завдяки якому сучасники вважали його найвизначнішим епіком своєї доби.

2.) **Silius Italicus** (25 р.-101 р.), автор епічного твору **„Punicorum libri“**. — в 17 книгах, що містить у собі історію 2-ої пунійської війни. В описі подій наслідує Лівія, а під оглядом форми послужили йому як взірець Гомерові поеми.

3.) **Valerius Flaccus** — (помер біля р. 90). Народився в Патавіюм. Є автором епічної поеми **„Argonautica“** в 8 книгах, якої однак не закінчив. Твір той є наслідуванням твору Аполльонія з Родос, а оспівує героїчні діла і дивовижні пригоди Аргонавтів.[8] Твір написаний менше природно і менше інтересно від грецького оригіналу, але перевищує його влучністю характеристики дійових осіб.

4.) **Publius Papinius Statius** — (біля 45-96 після Хр.). Походив з Неаполю і був сином граматика, який мав теж подекуди поетичний талант. Замолоду прибув до Риму і тут здобув собі признання поезіями. Тішився прихильністю Доміціяна і найвизначніших мужів Риму, але їх ласку старався здобути підлещуванням. Під кінець життя вернувся до Неаполю і там помер.

Головним його твором є епос **„Thebais“** в 12 книгах, в якому описує боротьбу синів Едипа за місто Теби аж до

---

[8] Аргонавти — учасники приготованої Язоном виправи до Кольхіди, щоб здобути золоте руно з барана, на якому втікли Фрікс і Гелля. Назва «аргонавти» походить з того, що учасники виправи їхали на кораблі, званому Арґо, який побудував син Фрікса Арґос. Міт про виправу арґонавтів належить до найкращих грецьких мітів.

часу смерти Креонта. Твір визначається накопиченням порівнань і штучним патосом.

Другим його твором є епос **„Achilleis“**, — з якого покінчив тільки дві книги, хоча накреслив був собі ширший плян. У цьому творі менше штучного патосу ніж в **„Thebais“**. Обі ці поеми читали радо у старині і в середньовіччі.

Та найгарнішим його твором є **„silvae“** — в 5 книгах. Це принагідні поезії зложені частинно гексаметром, а частинно елегійним дистихом. Писані за взірцями Овідія, у легкій, гарній формі. Теми тих поезій є різнородні, а саме: описи будівель, описи свят, весільні поезії (звані „epithalamium“), поезії для розради (consolatio), похвальні поезії (laudes), поетичні листи і інші. формою нагадують ці поезії принагідні вірші гелленістичної доби і молодших, сучасних авторові поетів.

Статіюс визначається небуденним поетичним талантом і живою фантазією. Твори його є вартісні як вірні малюнки тодішнього побуту римського суспільства.

IV. Буколічна поезія

1.) **Titus Calpurnius Siculus**, автор 7 еклог **(„eclogae“)**, які є наслідуванням Теокрита і Вергілія. Віршова будова тих еклог є щоправда старанна, але є вони повні пересад і підлещувань Неронові.

2.) **Aurelius Olympius Nemesianus**, родом з Картагіни, автор еклог **„eclogae“** та дидактичних поем, з яких доховався тільки початок поеми „Cynegetica“.

V. Сатира

1.) **Aulus Persius Flaccus** — (34-62 р. після Христа). Походив з лицарської родини з міста Волянтерре (Volanterrae), в Етрурії. Повдовівши вже в заранні молодості прибув до Риму, де вчився у славного граматика Реммія Палемона, та філософа стоїка Аннея Корнута (Annaeus Cornutus) який полюбив Перзія Флякка прямо батьківською любов'ю. Тут теж заприязнився з істориком Бассом (Caesius

Bassus) і поетом Люканом (Annaeus Lucanus). Був гарної постави тіла і дуже благородного характеру.

По нім остало **6 сатир,** в яких картає гостро хиби сучасного собі суспільства й не минає навіть самого Нерона. Сцени з життя змальовує дуже живо, але по причині надмірного патосу стає інколи неясним. Багато висловів бере з Горація і Люцілія. Його сатири тішилися завдяки своїй моральній тенденції широким кругом читачів не тільки у старині, але також в середньовіччі.

2.) **Decimus Iunius Iuvenalis** (біля р. 50-130 після Хр.). Був сином багатого освободженця з Аквінум (Aquinum). До Риму прибув вже у старшому віці, а опісля був військовим старшиною. Та вкінці заслали його в далекі краї за обиду якогось впливового мужа. Часу і місця його заслання не можна з цілою певністю устійнити. Здогадуються, що Ювеналь був на засланні в Египті, або у Британії. На літературній ниві почав працювати щойно у старших роках.

Залишив **16 сатир** в 5 книгах, в яких гостро критикує прогріхи своєї доби. Імена осіб і події бере з минулого, або сам їх видумує, але так, що легко можна пізнати, що має на примітті й думці сучасне собі суспільство.

Настрій його сатир є песимістичний, а тому, що їх теми є опрацьовані після одностайного пляну, механічно, є вони занадто одноманітні. Твори Юнія Ювеналя читали залюбки у старині і середньовіччі.

3.) **Suplicia,** жінка Каленуса (Calenus), приятеля епіграмового поета Марціяля. Їй приписують авторство поеми, яку означують звичайно назвою **„satira“,** а яка містить у собі 70 гексаметрових віршів. У цій поемі скаржиться авторка перед музою, що Рим упадає, бо пропала давня воєнна хоробрість („Virtus belli“), а тому що Доміціян прогнав філософів грозить заглада також мудрості миру („sapientia pacis“). Дальше містить у цьому творі пророцтво про близький упадок Доміціяна. Твір не має справжньої поетичної вартости і — як деякі думають — походить з пізнішого часу.

VI. Епіграм

Епіграм — це створений греками рід коротких, ядерних висловів, приповідок, та жартівливих або повчаючих висказів, зложених часто віршем, звичайно елегійним дистихом (то є сполукою гексаметру з пентаметром). Їх поміщували як написи на святинях, пам'ятниках, та статуях богів. Греки створили багату епіграмову літературу, а їхні епіграми були будьто поважного, будь теж жартівливого характеру. Творцями епіграмів були грецькі поети: 1.) **Сімонідес з Кеос,** 2.) **Піндарос** з **Теб** і 3.) **Герондас.**

1.) Сімонідес з **Кеос** жив у часах перських воєн. Найславніший є його епіграм зложений у формі елегійного дистиху, щоб звеличити термопільських героїв:

«О Ксе́йн, а́нґелле́н, Лякеда́ймонійо́с, готі, теде
Ке́ймета то́йс кейно́н ре́мазі пе́йтомено́й»

(Назначені наголоси показують як читати цей двовірш).
У перекладі на українську мову значить це:
«Мандрівче, перекажи лякедемонцям, що тут усі лежимо в гробі, сповнивши їхній приказ».

Цей епіграм переклав на латинську мову Ціцеро. Є він ще сьогодні загально знаний, що доказує велику силу епіграму, бо два короткі вірші потрафили увіковічнити пам'ять і славу Термопільських героїв.

Той епіграм Сімонідеса з Кеос перекладений латинським віршем звучить:

„Díc hospés Spartaé nos t(e) híc vidísse iacéntes
dúm sanctís patriae légibus óbsequimúr"

Подвиг термопільських героїв та епіграм, що його в їхню честь склав Сімонідес, послужив між іншим теж нашому поетові Ю. Кленові, взірцем у композиції вірша, що має на меті звеличити пам'ять наших героїв з під Базару й Крут, — героїв, що своєю жертвою за Батьківщину створили міт, створили традицію і велику мету, до якої змагають сучасні і змагатимуть грядучі покоління.

У цьому невеликому вірші оспівує наш поет жертвенний чин героїв старої Гелляди, а опісля нав'язуючи до цеї світлої події з грецької історії наші визвольні змагання, кінчить свій вірш строфкою, якої два останні рядки є перекла-

дом старогрецького епіграму, зміненого остільки, щоб нав'язати зміст того епіграму до геройського бою під Базаром і Крутами.

Ось ця строфа:

«Мужність безсмертна і тут, а радість
і туга безмірні
І на цих скелях крутих сонце різьбить
золотисто:
«О перехожий стривай! Сповісти Україну,
що вірні
Гордим єї заповітам, тут полягли
всі ми триста».

Другий епіграмовий поет **Піндарос з Теб** був рівнож сучасником перських воєн. Старинні вважали його найбільшим ліриком. Третій творець епіграмів **Герондас** жив у половині 3-го стол. до Хр. Був теж автором веселих віршів, що їх тема взята зі щоденного життя. Грецькі збірники епіграмів називалися антології і деякі з тих антологій доховалися до сьогодні.

Римляни створили сатиричний епіграм, що визначався здоровим, гострим дотепом. Найвизначнішим епіграмовим поетом був Марціяль (Valerius Martialis), в якого творчості осягнув римський епіграм вершину своєї досконалости.

Marcus Valerius Martialis — (біля 40 до 102 р. після Хр.). Походив з Еспанії, прибув до Риму коло р. 64 по Хр., жив у нужденних відносинах і свій поетичний талант віддав на службу багатих і впливових одиниць. Головно Доміціяна звеличував він у підло-пересадний спосіб. За Нерви вже мабуть не було для Марціяля поплатним його діло, тому вернувся до Еспанії, де в короткому часі й помер.

Цей безхарактерний, але справді талановитий поет залишив 14 книг сатиричних епіграмів, що звичайно називаються **„spectaculorum liber“** — тому, що відзеркалюють сцени з публичних вистав. 13-та книга має наголовок „Xenia“ і містить у собі принагідні вірші, примінені до святкування Сатурналій (Saturnalia).

Марціяль є поетом дуже дотепним, але при цьому крайно підлесним. Його поезії є важні тим, що дають пізнати

цілковитий занепад морального життя Риму в добі сучасній авторові. Завдяки здоровому дотепові мали його поезії широкий круг читачів. Марціяль є класиком епіграмової поезії.[9] Від нього походять такі загально знані вислови, що стали приповідками, як: „difficile est saturam non scribere“ (тобто, що моральний занепад є так великий, що писати сатиру стає конечністю), та „orandum est, ut sit mens sana in corpore sano“. Провідна думка цього другого вислову така: треба просити богів не про зовнішні добра, як почесті і майно, але про здоров'я тіла і здоровий розсудок. Формою наслідує Марціяль Катулля і Овідія. Його епіграми зложені переважно елегійним дистихом.

---

[9] Від римлян переняли сатиричний епіграм романські народи. У них був цей епіграм успішним оружжям проти деспотичного гніту, бо коротка форма епіграму дозволяла йому скоро поширюватися (н. пр. у Франції перед революцією). В Німеччині стали в 17. віці опрацьовувати епіграм за римськими взірцями. За зразком старинних епіграмів писали німецькі поети Ґете і Шіллер поважні і жартівливі приповідки під назвою: „Xenien“ (Ксеніен). Ця назва взята з Марціяля (наголовок 13-ої книги твору „spectaculorum liber“. Ці Ґетові і Шіллерові „Xenien“ визначаються гострим тоном.

Б. ДРУГИЙ ВІДДІЛ

ЧЕТВЕРТА (залізна) ДОБА

„Galilaee vicisti".
«На грані епох — Христос переможець»

ВІД ГАДРІЯНА ДО РОЗВАЛУ ЗАХІДНЬО-РИМСЬКОГО ЦІСАРСТВА (117-476 після Хр.)

РОЗДІЛ I

Історичний огляд

Хоча від часу, коли став володіти Гадріян (117 після Хр.) настала деяка певність у зовнішних відносинах римської імперії та хоча деякі володарі піддержували принайменше матеріяльно письменницьку працю, все ж таки часи смерти Траяна є добою чимраз більшого упадку і духового вичерпання старинного Риму.

Відчуваючи брак власної творчої сили, звертаються літературні працівники до давніших взірців і наслідують їхні форми, а зіпсутий літературний смак каже письменникам

безкритично підшукувати давніші, а головно якнайдавніші зразки і доводить вкінці до того, що у письменстві зроджується сороката мішанина різнородних родів літературного стилю. Письменство тратить зв'язок не тільки з народом, але згодом і освіченими верствами, які починають захоплюватися грецькими взірцями. Також пануючі проявляють все менше і менше розуміння для літературних досягнень, а деколи навіть і ворожо ставляться до літературної праці.

В наслідок частої зміни володарів, головно від часу, коли поділ держави, що йому дав почин Діоклеціян, став постійно повторюватися, настає загальна непевність внутрішньо-державних відносин. До того трапляються щораз частіше напади варварів, та все більший і більший вплив здобуває християнство. Воно приносить з собою цілковиту зміну поглядів на життя і світ — голосить нові тези, основи нової, вищої, старому світові незрозумілої етики, а цій новій вірі не може вже ставити спротиву слабий поганський, спорохнявілий світ. А вже від того часу, коли Константин Великий підніс в р. 313 Медіоланським едиктом християнство до значення державної релігії, а небаром опісля переніс столицю до Царгорода, послаблюється зовсім зв'язок політичної і духової єдности між Заходом і Сходом.

Рим перестає бути міродайним для літературного життя. У поодиноких провінціях, яких не зв'язує вже жаден спільний духовий осередок, витворюються окремі літературні напрямки, а саме у південних, фантастично переладований африканізм, а у північних, головно в Галії — виніжнений галліканізм. Літературна мова стає все більше довільною і принимає багато елементів з мови простолюддя, т. зв. „lingua rustica", а навіть домішок з чужих мов т. зв. варваризмів. Поезія тратить почуття ритмічної будови вірша, головно довготи складів, а християнські письменники ставлять так високо зміст своїх писань, що деколи не дбають зовсім про їх формальну сторінку.

Брак творчої оригінальности і духове вичерпання стають у письменстві загальним явищем. Зокрема ж наукове письменство обмежується майже виключно до таких ділянок:

а.) правничої літератури, розвиток якої попирали урядові чинники в державному інтересі,

б.) до теологічно-полемічних писань,

в.) до літературних компіляцій і творів різноманітного змісту.

Мандрівка народів спричинює великі внутрішньо-політичні потрясення, а вкінці й розвал римської держави та занепад старинної культури. Останки цієї культури зберігаються ще тільки в монастирях, а носіями єї стає виключно духовенство. Таким чином ця доба стоїть на грані двох епох: старини і середньовіччя, та на межі двох світів: завмираючого поганського і зроджуючогося — християнського. Для кращого перегляду поділяємо історію письменства залізної доби на два періоди: **перший** — від Гадріяна до часу, коли Константин Великий став одиноким волдарем західньо- і східньоримського цісарства (117 р. до 324 р. після Христа), **другий** — від Константина Великого до розвалу західньоримської держави (від 324 р. до 476 р. після Христа).

РОЗДІЛ II

Перший період (117-324 р. п. Хр.)

ПІДРОЗДІЛ I

ПОЕЗІЯ

Починаючи з доби Гадріяна стає поезія упадати чимраз більше, головно під оглядом своєї внутрішньої вартости й оригінальности.

З цього періоду збереглися такі пам'ятки поетичного письменства:

1.) **pervigilium Veneris,** що походить з часу між 2-им, а 300-им роком після Христа. Це поема призначена на нічне свято в честь Венери — родительки (Venus Genetrix). Містить вона у собі 93 милозвучні трохеїчні вірші, та визначається живим способом вислову, а подекуди теж сентиментальним тоном.

2.) збірка народніх приповідок, що має наголовок: **„de moribus ad filium libri 4“.**

Ці приповідки зложені парами гексаметрів. Автором цеї збірки є — як здогадуються — Dionysius Cato, а служила вона правдоподібно шкільним цілям. Читали її дуже радо протягом цілого середньовіччя в оригіналі та перекладах.

До цього періоду належать такі поети:

1.) **Quintus Serenus Sammonicus,** що жив біля р. 220. Написав поему, якої зміст взятий з ділянки медицини, а саме про лікувальні засоби п. н. **„de medicina praecepta“.** Твір написаний гексаметром, гарною мовою і визначається поправним віршем, та зручним представленням опрацьованого предмету.

2.) **Marcus Aurelius Olympus Nemesianus,** з Картаґіни, біля р. 290, автор буколічних віршів та кількох дидактичних поем, з яких зберігся тільки початок поеми: „Cynegetica“.

Про цього поета була вже вище згадка як про автора кінцевих еклог (eclogae), що містяться у збірці буколічного поета срібної доби Кальпірнія Сікуля.

3.) **Terentius Maurus,** що жив при кінці 3-ого століття. Написав дидактичну поему про основи прозодії то є довготу складів (mora), з яких твориться вірші, та про основи метрики (то є науки про будову вірша). Поема ця має наголовок: „de litteris, syllabis, metris“. Остання єї частина остала недокінченою. Твір написаний по-мистецьки, поправним, гладким віршем, при чому автор послуговується різновидною віршовою мірою, якої вживає на переміну.

ПІДРОЗДІЛ II

ПРОЗА

I. Історіографія

1.) **Gaius Suetonius Tranquillus** (біля 75 до 160 р. після Христа), приятель Плінія, жив у Римі за Траяна як учитель реторики і якийсь час був тайним секретарем (epistularum magister) Гадріяна. Але як усунули його з цього становища, — мовляв за це, що нарушив пошану належну жінці Гадріяна — вів приватне життя, віддаючись виключно літературній праці. Була вона всесторонна, у роді праці Варра, але головно обнимала історіографію та студії над граматикою і старовиною. Ці праці свідчать про основне знання автора. Є вони вислідом великої пильности та основних студій і важним джерелом цінних відомостей, тимбільше, що містять у собі винятки з пропавших творів грецьких і римських письменників з таких ділянок як історія, граматика, історія культури, і література. Одним з важніших його творів, які пропали, був твір-альманах — **„prata“**, названий так тому, що містив у собі різнородний зміст, а саме виклад граматики, відомості з ділянки природничих наук, виклад про римські державні установи та відомості з інших ділянок.

Збереглися тільки:

а.) частина літературно-історичного твору, що мав наголовок: **„de viris illustribus“** — (про славних мужів), а містив у собі життєписи і нарис письменницької діяльности римських поетів, історіографів, філософів, граматиків і промовців. Життєписи є упорядковані хронологічно після окремих родів письменства. З вищезгаданого твору збереглася частина, „de gramaticis et rhetoribus“, а з розділу „de poetis“ збереглися тільки нариси про Теренція, Вергілія, Горація і Люкана.

б.) **„vitae Caesarum“**, в 8 книгах, що містить у собі життєписи римських володарів від Цезаря до Тита. Твір написаний

критично, на основі добрих джерел, при чому видно, що автор намагається дослідити об'єктивну правду. Твір цей не є одначе прагматичною історією, тільки збіркою нотаток про поодиноких володарів, при чому автор наводить нераз дрібничкові, компромітуючі події з їх приватного життя.

Автор намагається наслідувати клясичні взірці, а рівночасно вдоволити сучасному літературному смакові.

2.) **Florus**, що є правдоподібно ідентичний з ретором і поетом, що називався **Titus Annius Florus**, та є автором кількох поезій і діялогу **„Vergilius orator, an poëta“**. Написав він **„epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum libri 8“**. Є це короткий нарис римської історії до часів Августа, написаний головно на основі історії Лівія. Зміст твору радше реторично-моралізаторський як історичний. Автор старається звеличити римський нарід, якого історію ділить після поодиноких періодів людського життя (infantia — дитинство, adulescentia — молодість, iuventus — зрілість, senectus — старість). Але поповнює багато помилок і перекручень. Мова напушиста, повна реторичних фраз. Хоча твір цей не має великої вартости, все ж таки на протязі середньовіччя багато його читали і використовували.

3.) **Granius Licinianus**, автор літописної історії Риму, з якої остали тільки фрагменти. Твір писаний сухо, при чому автор переплітає зміст анекдотами і оповіданнями про фантастичні, дивовижні події.

4.) **Iustinus** (біля 150-200 р.), про якого була вже згадка вище в огляді історіографії Августівського періоду. Зладив витяг з історії Помпея Троґа (Pompeius Trogus) — „historiarum Philippicarum“. Твір Юстина сухий, але вірно віддає зміст оригіналу.

5.) **Amplius**, автор твору „liber memorialis“ — короткого нарису всесвітньої історії, що містить у собі історію асирійську, медійську, перзьку, грецьку, македонську і римську. Спеціяльно узгляднює т. зв. „miracula mundi“ — (особливі дива).

6.) **Lucius Marius Maximus**, високий військовий і державний урядовець, автор **життєписів римських володарів** від Нерона до Геліоґабаля. Є це продовження твору Светонія Транквілля (Suetonius Tranquillus) „vitae Caesarum“.

Фрагменти з твору Марія Максіма є побіч подібного історичного твору Корда (Aelius Iunius Cordus) головною частиною вище згаданої збірки. Ці біографії є поверховні, накреслені без поглиблення, але важні як одиноке історичне джерело, щоб пізнати цей період історії Риму.

7.) **Iulius Valerius Alexander Polemus,** — жив біля р. 300 після Христа. Переклав із грецької мови твір про воєнні подвиги Олександра Великого. Автором грецького оригіналу вважають Каллістена. Свій переклад, що складається з 3 книг назвав Полємус „res gestae Alexandri Macedonis translatae ex Aesopo Graeco", (дії Олександра Македонського, перекладені з грецького Езопа).

Поміщені у цьому творі здебільша й фантастичні оповідання про походи Олександра Великого стали головною основою середньовічніх легендарних переказів про воєнні подвиги, походи і пригоди Олександра Великого. Ці оповідання прийшли згодом й на Україну, де на досвітках українського письменства зложено з них цілу повість: «Олександрія». Фантастика цеї повісти припадала дуже людям до вподоби і тому повість ця мандрувала по Україні у сотках відписів.

II. Реторика

1.) **Marcus Cornelius Fronto** — родом з Цирти в Нумідії, в Африці (біля 100 до 175 р. по Христі). Був у великій пошані як судовий промовець і ретор та тішився великою прихильністю цісарів Гадріяна і Антоніна Пія, з якими жив у дружніх відносинах та листувався.

По ньому залишилися два трактати з ділянки науки реторики: „de eloquentia" — (про красномовність) і „de oratoribus" (про промовців); два історичні твори: „de bello Parthico" (війна з партами) і „principia historiae" (основи історії); реторичні деклямації **„laudes fumi et pulveris"** (похвали диму і пороху) і **„laudes neglegentiae" (похвали** недбальства) та твір **„Avion".** З його промов, про які його сучасники висказувалися дуже похвально, не остало майже нічого.

Є він людиною освіченою, але з досить поверховним і плитким умом, що намагається оживити давне письменство

наслідуванням архаїчних форм і висловів. Доказом духового зубожіння сучасної йому доби є між іншим це, що йому вдалося оснувати власну реторичну школу, яка від його імені одержала назву „Frontiniani“ і свого основника мала у великій почесті.

2) **Apuleius Madaurensis Platonicus.** Народився у Мадаврі, в Нумідії (в Африці) біля р. 125. Вчився спершу в Картаґіні, а опісля в Атенах, де студіював головно філософію. Відбув подорож у далекі краї, потім осів у Римі, згодом вернувся до Картаґіни та за прикладом грецьких софістів ходив з місця на місце як мандрівний промовець і учитель. Оженився зі старою, багатою вдовою і це стало причиною, що оскаржили його як чарівника, але в суді його уневинили. Промову, яку тоді виголосив був у своїй обороні, списав пізніше і реторично поширив, щоб себе звеличити. Ця промова „apologia“ (грецьке слово значить оборона) збереглася досі. Дальше походить від нього твір „florida“ що містить у собі вибір з його промов.

З філософічних письм Апулея збереглися:

а.) **„de Platone eiusque dogmate“** в 3 книгах. Перша книга опрацьовує філософію природи, друга етику, третя логіку.

б.) **„de deo Socratis“** (бог Сократа) — містить у собі виклад Плятонової науки про істоту богів і демонів.

в.) **„de mundo“** — (про світ) — написаний на основі грецького твору «пері косму», що його авторство деякі приписують хибно Аристотелеві.

Головний твір Апулія має наголовок: **„metamorphoseon sive de asino aureo libri 11“.** Є це рід фантастично-сатиричного роману, в якому розповідається, як молодець Люцій (Lucius), перемінений чарівною мастю в осла, поборює всякі небезпеки, аж, коли за радою богині Ізиди з'їв рожі, відзискує людську подобу і постановляє жити на службі Ізиди. Цей роман є наслідуванням твору грецького письменника Люкіяноса, що мав наголовок «онос» та виказує буйну фантазію автора і містить у собі багато живих культурно-історичних картин і описів авантюрничих пригод, як оповідання про розбійників і чарівників та загально відому, гарну, алегоричну казку про Ероса і Психе (тобто любов і душу). Короткий

зміст цеї казки такий: Син богині Венери Амор (по-грецьки Ерос) закохався у гарну королівську дочку Психе і приказав південному, лагідному вітрові Зефірові віднести її на самітне місце. Тут небачений Психою відвідував її кожної ночі. Але Психе, додумуючись підступу з боку Амора, починає за порадою своїх сестер слідити за збитошним Амором і хоче заглянути йому в лице. Тому Амор лишає Психу, а вона блукаючи попадає у руки Венери, яка засуджує її на важкі роботи. Та вкінці на прохання Амора милосердиться над Психою Юпітер, звільняє її з важких робіт, робить її безсмертною і дає за жінку Аморові.

Казка про Ероса і Психе є індоевропейського походження і у формі переданій Апулеєм перейшла до світової літератури. Постаті Ероса (Амора) і Психе — це постаті алегоричні. Амор уявляє людську любов, а Психе є персоніфікацією душі людини. А що душа і любов є невмірущі, тому в новіших часах зложено на основі цеї казки переказ про світову мандрівку Ероса і Психе шляхами століть від найдавніших часів до сьогодні. У такому теж охопленні опрацював з початком нашого століття цей переказ про вікову мандрівку Ероса (Амора) і Психе талановитий польський поет Юрій Жулавський у своїй гарній драмі «Ерос і Психе», яку в перших десятках 20-ого століття грали на европейських сценах з великим успіхом.

Мова творів Апулія є мішаниною різнородних стилів, повна провінціялізмів і чужих висловів.

Велика кількість письм Апулія пропала. Деякі з них були писані грецькою, інші знову латинською мовою, а опрацьовували різнородні теми історичні, природничі, астрономічні та інші.

Цього багатостороннього, а при цьому повного фантазії, але досить поверховного письменника вважали за життя якоюсь дивовижною людиною і про нього кружляли різнородні легенди навіть серед християн.

3.) **Aquila Romanus** — (біля р. 275), написав реторичний твір „de figuris sententiarum et elocutionis". Твір цей написаний досить недбало і неінтересно.

4.) **Iulius Rufinianus** написав біля 390 р. доповнення до Аквілевого твору „de figuris sententiarum et elocutionis"

(про фігури приповідок і висловів) і цьому своєму доповненню дав такий самий наголовок як має твір Аквілі.

Починаючи від кінця третього століття стають головними вогнищами реторичного мистецтва ґалійські міста. Промовці старалися у своїх промовах про багацтво слів і гладку форму, а менше дбали про зміст і провідну думку. Взірці таких промов маємо у збірці промов, що називається **„Paneggyrici Latini XII“**. Ця збірка містить у собі 12 промов, з яких 8 було виголошених у Ґалії. З поміж цих промов походить 6 від невідомого промовця (між ними 3 промови, виголошені, щоб виправдати політику цісаря Константина), з дальших промов одну виголосив ретор Евменій (Eumenius) в р. 297, щоб добитися відновлення шкіл у своєму родинному місті Августодунум (Autum) і від нього теж мабуть походить поміщена у збірці промова в обороні Констанція. Дальше містяться у цій збірці: похвальна промова, що її виголосив ретор Назарій (Nasarius) в честь Констянтина в р. 321, промова виголошена в Царгороді в р. 362 конзулем Мамертином (Claudius Mamertinus) і промова виголошена Дрепанієм Пакатом (Latinus Drepanius Pacatus) в р. 389 в сенаті у Римі на честь цісаря Теодосія I.

III. Граматика

Граматичними студіями занималося чимало письменників, головно у другому столітті. Тоді-то промовці-ретори, що належали до школи Корнелія Фронта спрямували свої наукові досліди на найдавніші пам'ятки римського письменства. Головними представниками цеї ділянки письменства є:

1.) **Flavius Caper**, біля р. 120, якого твори здебільша пропали, а збереглися тільки витяги з творів **„de orthographia“** (про правопис) і **„de verbis dubiis“** — (про сумнівні слова). Він присвячував свої студії давній латинській літературі.

2.) **Velius Longus**, біля р. 120 — коментатор Вергілієвої Енеїди. По нім зберігся твір **„de orthographia“**.

3.) **Terentius Scaurus**. Найвизначніший граматик з часів Гадріяна. Є він автором **латинської граматики** та **коментарів** до твору Плявта, Вергілія, і Горація. Збереглися частини його твору **„de orthographia“**.

4.) **Gaius Sulpicius** — з Картаґіни, один із головних представників граматичних студій сучасної йому доби. По нім залишився тільки віршований зміст комедії Теренція і віршований зміст 12-тьох книг Енеїди.

5.) **Aulus Gellius,** біля р. 130, учень Сульпіція, Апомінарія і Корнелія Фронта. Написав твір п. н. „noctes Atticae" (аттицькі ночі), в якому опрацьовує теми з ділянки літератури, мовознавства, філософії і права, на основі письм грецьких і латинських письменників, головно найстарших, а частинно на основі усних пояснень сучасних собі науковців. Твір написаний без продуманого пляну, а має наголовок „noctes Atticae", бо автор почав його писати в Аттиці (у Греції) підчас зимових ночей, а докінчив опісля в Римі. Обіймав він 20 книг, з чого деякі пропали. В творі Ґеллія видно совісну педантичну пильність, але рівночасно брак критицизму і самостійного осуду. Твір дає образець захоплення, з яким віддавалися в тому часі філософічним студіям та є багатим джерелом важних нотаток з ділянки мовознавства, літератури, історії, філософії і права. Тому то цей його твір використовували деякі граматики вже в старині (н. пр. Nonius — в 4 столітті, а Macrobius у 5 стол.).

6.) **Helenius Acro,** жив при кінці другого століття. Є коментатором творів Теренція, Горація і сатирика срібної доби Перзія Флякка.

7.) **Gaius Iulius Romanus,** автор граматичних трактатів з яких цілі уступи взяв пізніше для своїх праць граматик Flavius Charisius.

8.) **Censorinus** автор твору **„de accentibus",** з якого збереглися тільки фрагменти й автор твору **„de die natali",** що його написав в р. 228 після Хр. на день народин свого протектора Церелія (Caerellius).

До цього твору бере багато матеріялу з Варра і історіографа Светонія (Suetonius Tranquillus) та пояснює вплив руху звізд на народження і долю людини, при чому теж подає вартісні історичні і хронологічні нотатки. Мова його творів є реторично переладована.

Дальше приписують Цензорінові авторство безіменного енциклопедичного нарису різних наук, як космології, музики, і метрики **(de metris id est numeris).** Є це найстарший ви-

клад латинської метрики (то є науки про будову вірша), який до нас дійшов.

9.) **Martius Plotius Sacerdos.** розвивав свою письменницьку діяльність з кінцем 3-ого століття. По нім залишився твір „artes grammaticae“ в 3 книгах. В останній з них опрацьовує метрику.

10.) **Nonius Marcellus** — біля р. 300 з Тубурсікум в Нумідії. Написав енциклопедичний твір п. н. **„de compendiosa doctrina per literas ad filium“** — (коротка наука поміщена в листах до сина). Твір той — це механічно зложена компіляція, що містить у собі винятки з письм Ґеллія (Gellius) і з давніших компіляційних творів. Все ж таки має той твір вартість, бо містить у собі багато граматичних цитатів з римських письменників давніших часів.

IV. Правниче письменство

Наука права і правниче письменство осягають в часах цісарства вершин свого розвитку.

Головний розквіт правничого письменства припадає на час між 120, а 230 р. по Христі. Тогочасні визначні юристи розвивають науку права у своїх мистецько оформлених творах, які заховали своє значення і вартість до сьогодні. Ці письменники устійнили правничі поняття і правничу термінологію та створили основи для остаточної кодифікації римського права, яка наступила в першій половині 6-го століття і то на Сході, бо на Заході в наслідок мандрівки народів наука права значно була занепала. Найважніші юристи, що розвивають у цьому періоді свою письменницьку діяльність є:

1.) **Salvius Iulianus,** родом з Адрументум в Африці. Зладив за часів Гадріяна перший науковий збірник законів **„edictum perpetuum“**, в якому зібрав і упорядкував едикти преторів з часів републики. Його твір **„Digestorum libri 90“** вплинув на уклад Юстиніянових дігестів („Digesta“).

2.) **Sextus Pomponius,** сучасник Сальвія Юліяна, дещо від нього молодший. Написав твір **„enchiridion“** (підручник). Є це нарис історії римського права до часів Юліяна. Нарис цей включено до Юстиніянових дігестів (Digesta).

3.) **Lucius Volusius Maecianus,** — біля р. 175, учень Марка Аврелія. Залишив правничо-метрологічний твір **„distributio partium seu liber de asso“** — (поділ частин або книга про гріш).

4.) **Gaius,**[1] біля року 110-180, родом з Азії, оден з найславніших учених юристів. З його численних творів зберігся тільки славний твір **„institutiones libri 4“** (то є основи науки права, 4 книги). Це наукова правнича праця, зложена на основі усних викладів автора, що містить у собі систематичний виклад римського приватного права. Твір написаний змістовно і популярно, та при цьому бистроумно і свідчить про глибоке знання автора. Його стали згодом уживати як підручника до науки права. Цей твір у винятках став основою права візиготів **„lex Romana Visigothorum“**, а також основою Юстиніянської кодифікації права, а саме Юстиніянових **„institutionum libri“.**

5.) **Aemilius Papinianus,** приятель цісаря Севера та „praefectus praetorio“ — в Римі. Найважніші твори цього визначного юриста є а) **„quaestionum libri 37“**, що містить у собі правні питання і б) **„responsorum libri 19“** що містить у собі розв'язки правних питань. Ці твори використано теж в Юстиніянській кодифікації.

6.) **Domitius Ulpianus** з Тиру, praefectus praetorio за Геліоґабаля і Севера, замордований своїми жовнірами в р. 228, був дуже плодовитим письменником-юристом. Його твори визначаються ясним переглядом і дуже влучним осудом. Два його головні твори, а саме про преторське право (ad edictum) (в 83 книгах) і про цивільне право (ad Sabinum) (в 51 книгах) стали головною основою Юстиніянського законодавства, бо винятки з письм Ульпіяна заняли третю частину Юстиніянових пандектів. Крім цього збереглися тільки дрібні залишки його „institutiones“ в 62-ох книгах і витяг з його твору **„liber singularis regularum“.**

7.) **Iulius Paulus** сучасник Папініяна і Ульпіяна, якого перевищає плодовитістю. Був praefectus praetorio за часів

---

[1] Gaius — брак родового прізвища мабуть тому, що походив він зі східньої частини римської держави і там розвивав свою діяльність, а в греків був звичай називати римлян самим іменем без родового прізвища.

Олександра Севера (Alexander Severus). З його численних більших творів, які використано в Юстиніянському законодавстві остали тільки виписки. Збереглися тільки у скороченій формі його **„sententiarum ad filium libri 5“.** У цьому творі з'ясовує у короткій формі найголовніші інституції тобто основи приватного права.

V. Географія

1.) **Gaius Iulius Solanus,** граматик, опрацював біля р. 260 під наголовком **„Collectanea rerum memorabilium“** (збірник річей, що вартують уваги) географічний твір у роді хореографії, тобто географію в малюнках, що її зладив на основі Плінієвого твору **„naturalis historiae“.** У творі „collectanea“ вичисляє автор поодинокі місцевості та нав'язує до них оповідання про різні надзвичайні і дивні особливості. Спосіб писання пересадно реторичний. Цей твір Солянуса опрацювали наново у 6-ому столітті п. н. **„polyhistor“** і багато його використовували.

2.) З початку 4-ого століття походять збережені досі два твори географічного змісту, що є оперті на оригіналі, який походить з часу Каракаллі. Називаються вони **„itineraria Antonini“.** Один з них **„itinerare provinciarum“** подає стації для сухопутних подорожей і їх віддалення, а другий **„itinerare maritimum“** подає стації для морських подорожей і їх віддалення.

З цього теж часу походить т. зв. **„tabula Peutingeriana“.** Є це карта військових шляхів знаного тоді римлянам світу, опрацьована невідомим автором на основі географічної карти накресленої в І-ому столітті після Христа співпрацівником і дорадником Октавіяна Августа Віпсанієм Агрипою. Назва „tabula Peutingeriana“ походить від імені славного гуманіста і дослідника старини Конрада Певтінгера з Авгсбурга (1465-1547), який віднайшов і видав цю карту римських шляхів.

VI. Рільництво і куховарство

1.) **Gargilius Martialis,** написав біля р. 240 великий твір з ділянки сільського господарства, що містить у собі теж вказівки про лікування домашніх тварин. Ці вказівки

є з'ясовані на основі писань римських і грецьких авторів, головно Плінія старшого (Plinius senior) і Галена з Пергамон, який написав твір «гиґієйна».

Досі збереглися винятки з твору Ґарґілія, які трактують про лікування рогатої худоби і про лікувальне примінення ярин і овочів.

2.) З третього століття походить теж збірник куховарських рецепт в 10 книгах **„de re coquinaria"** є він зладжений на основі твору Апіція (Apicius), виданого за Тиберія п. н. „de iuscellis" та містить у собі рецепти для приладжування сосів.

ПІДРОЗДІЛ III

Християнські письменники

Діляться вони на дві групи. Одні, як Minutius Felix і Lactantius Firmianus намагаються погодити античну освіту з новим християнським змістом і цю античну освіту примінити до того змісту — а це насуває великі труднощі головно у ділянці поезії.

Другий напрямок, якого представником є передовсім Tertullianus відвертається від клясичної старини і кладе вагу головно на безкомпромісову правовірність і на знищення поганства.

Головні християнські письменники доконстянтинівського періоду є:

1.) **Marcus Minutius Felix.**

Жив біля р. 180 по Христі. Про його життя не маємо ближчих відомостей. Знаємо тільки, що був адвокатом у Римі і щойно у старшому віці перейшов на християнство. Є він автором апологетичного твору **„Octavius"**. Твір цей написаний у формі діялогу поміж поганином Цецилієм Наталієм, а християнином Октавієм Януарієм, що оба є приятелями автора. Цеціліюс стоїть на становищі релігійного скептицизму і твердить, що про Бога не може ніхто нічого певного знати, а всі християни — це здебільша неосвічені люди. Здоровий розум вимагає — твердить дальше Цеціліюс — остати при

вірі предків, бо боги зробили римську державу могучою і доказали своє існування численними ворожбами. Октавіюс знову спираючися на Ціцеронському творі „de natura deorum“ і на філософічних творах Сенеки доказує існування одного Бога і поборює всі закиди піднесені Цеціліем проти християнства. Докази Октавія є не біблійні, а чисто розумові. Цеціліюс дається переконати розумовим доказом Октавіяна і всі три приятелі вдоволені розходяться.

Твір визначається зручним уняттям опрацьованого предмету і філософічною бистротою. Мова твору поправна і гарна, а композиція діялогу дуже правильна так, що діялог належить до найкращих пам'яток римського письменства другого століття по Христі. Цей діялог є найстаршою пам'яткою християнсько-латинської літератури, що до нас дійшла та є апологією християнства, яка дорівнює найліпшим грецьким апологетичним творам.

Деякі вважають Мінуція Фелікса також автором пропавшого твору **„de fato vel adversus mathematicos“** (про призначення, або проти математиків), але авторство Мінуція Фелікса є дуже спірне і непевне, бо щодо цього вже Гієронім висказував сумніви.

2.) **Quintus Septimius Florens Tertulianus.** Народився біля р. 155 у Картагіні як син сотника (centurio). Одержав основну освіту в ділянці науки мов і реторики, а це дало йому змогу писати також грецькою мовою. Одержав теж грутовну юридичну освіту, що вможливило йому боронити християн у карних процесах перед римськими властями, та використати знання права у теологічно-полемічних письмах, в яких поборює єретичні науки. Біля р. 195 приняв Христову віру — чи був одначе презвітером (як каже Гієронім), є сумнівне. В яких 10 років після того, як став християнином попав у секту монтаністів. Основником цеї секти був Монтан (Montanus) у Фригії, в Малій Азії біля р. 150 по Хр. Він голосив, що саме він є обіцяним через Ісуса Христа утішителем, який має довести науку церкви до стану справжньої чистоти. Науку Монтана осудили як єретичну численні синоди в Малій Азії. Але тому, що ця наука проповідувала суворість життя й обичаїв, найшла багато прихильників між ними теж Тертуліяна. Пізніше попав Тертуліян у

роздор з більшою частиною визнавців тої секти і помер у глибокій старості біля р. 230.

Тертуліян є найплодовитішим християнським західнім письменником до констянтинського періоду. Є він фанатиком, що склонюється до містично-скептичного напрямку.

Твори Тертуліяна можна поділити на три групи:

а.) апологетичні, що мали на меті оборону християнства і поборювання поганства,

б.) догматичні, звернені проти науки єретиків,

в.) практично-аскетичні, що мали на меті висвітлити поодинокі питання християнської науки віри і обичаїв,

а.) до письм **апологетичних належать:**

1.) **„ad nationes libri 2“** (до народів, тобто поган). Перша частина містить у собі оборону християн перед карним поступуванням римських властей і перед закидами поган. У другій, атакує автор поганство, використовуючи до цього думки висказані Варром в його творі „rerum divinarum libri 16“, що становить другу частину Варрового твору „antiquitates rerum humanarum et divinarum“.

2.) **„apologeticum ad romani imperii antistites“**, в якому п'ятнує автор суперечності між правилами карного поступування, які примінює римська влада проти християн, а загальними приписами закона й основами звичаєвого права та поборює поголоски, що кружляють проти християн а вкінці змальовує основи християнської віри і основи співжиття християнської громади.

3.) **„de testimonio animae“**, де розвиває висловлену вже в „apologeticum“ думку, що людська душа є по своїй природі християнською та тому погляд християнської віри на суть людської душі є одиноко правильний.

4.) **„ad Scapulum“** — отвертий лист, звернений до проконзуля Африки Скапуля, який жорстоко переслідував християн. Автор погрожує Скапулеві за його поведінку карами неба, при чому покликується на затьміння сонця, що було 24 серпня 212 р. — як ознаку зближаючоїся кари Божої.

5.) **„adversus Iudaes“** — твір в якому автор доводить, що жиди втратили ласку, яку мали в порівнанні з поганами, бо на місце старозавітнього закону прийшов закон любови.

Чи цей одначе твір походить від Тертуліяна, — не є зовсім певне.

б.) до **догматичних** письм належать:

1.) **„de praescriptione hereticorum“**, в якому автор розвиває думку, що голошену апостолами науку береже у первісній чистоті тільки Церква, а не єретичні секти.

2.) **„adversus Martionem libri 5“.** У цьому творі поборює автор науку Марціона, який протиставить Творця світу, справедливого Бога старого Заповіту невідомому доброму Богові Ісуса Христа і який після свого власного розуміння вияснює Христову науку на основі Євангелія св. Луки і листів св. Павла.

3.) **„adversus Hermogenem“.** Це оборона християнської науки про сотворення світу проти науки Гермогена, який голосив, що Бог зробив світ з вічної, ніким не сотвореної матерії.

4.) **„adversus Valentinianos“** — трактат, в якому використовує твір Іренея, „adversus haereses“. У цьому творі глузує автор з тверджень і засад голошених ґностиком Валентином і його школою.

5.) **de baptismo“** — трактат, в якому з'ясовує церковну науку про конечність і наслідки тайни хрещення та про уділювання цеї тайни і поборює противні твердження єретиків. Вже перед тим написав був Тертуліян трактат у грецькій мові, в якому доводить, що неважне є хрещення, уділене через єретиків.

6.) **„Scorpiace“** — тобто лікувальний засіб проти вкушення скорпіона. В цьому трактаті поборює науку ґностиків, які голосили що мучеництво є безвартісне.

7.) **„de carne Christi“** — трактат звернений проти науки ґностиків і науки Марціона, в якому автор доводить, що Ісус Христос не мав позірного тіла, а справді людське, утворене з Діви Марії без мужеського плоду.

8.) **„de resurrectione carnis“** — в якому боронить науки Церкви про воскресення тіла і пояснює прикмети і свійства воскресшого тіла.

9.) **„adversus Praxeam“** — трактат, в якому розвиває науку про св. Тройцю, називаючи її вперше „Trinitas“ або „Trinitas unius divinitatis“ (Тройця одного Божества) та поборює

поширене тоді серед народу повіря, немов би вчоловічений і на хресті розпятий Ісус Христос був Богом Отцем.

10.) **„de animo“** — найбільший твір Тертуліяна, що містить у собі першу християнську, радше теологічну ніж філософічну науку про душу, якій приписує деякі фізичні властивості. Дальше трактує автор у цьому творі про суть сну, про сонні марева, про смерть і стани душі після смерти.

в.) **Практично — аскетичні письма.**

1.) **„ad martyras“** — (до мучеників) — це гаряча відозва до визнавців Христової віри, що мучаться у в'язницях і очікують мученичої смерти.

2.) **„de spectaculis“** (про вистави) — гостра пересторога перед звиджуванням поганських театральних вистав з приводу їхньої неморальности і тісного зв'язку з ідолопоклонством. У цьому творі використовує автор твір Светонія Транквілля і мабуть теж використаний самим Светонієм твір Варра „rerum divinarum libri 16“. А мабуть тому, що серед християн було чимало любителів театральних вистав, написав Тертуліян трактат того самого змісту також у грецькій мові.

3.) **„de idololatria“** (ідолопоклонство). Це безкомпромісове осудження служби ідолам в якийнебудь формі і якомунебудь званні, не виключаючи і мистецтва, якому — на думку автора — не повинно бути місця у християнстві.

4.) **„de corona“**, в якому у зв'язку з якимсь випадком, який зайшов у війську в р. 211, осуджує автор звичай вінчати голову. Деякий матеріял до цього твору бере автор з письма Клявдія Сатурніна про вінки та узнає військову службу суперечною з основами християнської віри.

5.) **„de habitu muliebri et de cultu feminarum“.** Це поборювання жіночих строїв і прикрас у різнородних формах.

6.) **„de oratione“** — твір, у якому пояснює молитву «Отче наш» і подає загальні приписи про молитву.

7.) **„de patientia“** (терпиливість) — це похвала християнської чесноти терпеливости, що до якої автор каже, що йому самому її бракує.

8.) **„de paenitentia“** — про покуту перед хрещенням і допустимість одноразової покути після хрещення.

9.) **„de pudicitia“ — трактат,** в якому поборює постанову

папи Калікста (217-222), змістом якої цей папа признає чужоложникам прощення після відбуття покути.

10.) **„ad uxorem“** — упімнення звернене до власної жінки, щоб після його смерти остала вдовою, або у крайньому випадку вийшла заміж, за одного християнина.

11.) **„de exhortutione castitatis“** — це упімнення звернене до приятеля вдівця, щоб вдруге не женився, бо це є рід чужоложства.

12.) **„de monogamia“** — трактат, в якому поборює дозволене церквою друге вінчання, бо це на його думку є віроломством. Трактат цей, як слідує з його змісту, написаний зістав 160 літ після листа св. ап. Павла до Коринтян (51-59 р.) отже між р. 212, а 219.

13.) **„de virginibus velandis“** — трактат, в якому домагається (так як у своєму на цю ж тему скоріше написаному письмі), щоб дівчата з хвилиною покінчення діточого віку мали лиця закриті заслоною (вуалем).

14.) **„de ieiunio adversus psychicos“** (про піст проти психіків). В цьому письмі боронить гострі приписи що до постів, яких держаться монтаністи у противенстві до «психіків» тобто католиків. Дальші письма Тертуліяна з цієї ділянки є: „de fuga in persecutione“ та найменше з усіх „de palio“.

Багато писань Тертуліяна пропало. Сюди належить твір „de extasi“, який містив у собі 7 книг і мабуть накреслював історію монтанізму в північній Африці і відносини північноафриканської Церкви до Церкви в Малій Азії та в Римі. Пропавше його письмо „de fato“ було мабуть використане у псевдо-августинському творі „questiones veteris et novi Testamenti“.

Час, в якому Тертуліян написав поодинокі свої твори, не дасться точно устійнити. Певним є тільки, що „adversus Marcionem“ написав в р. 207-208 за цісаря Септимія Севера — „ad nationes“, і „apologeticum“, а також імовірно „ad martyras“ в р. 197 — „de monogamia“ між р. 212, а 219 — „ad Scapulum“ небаром після затьміння сонця, яке було 24 серпня 212 р.

Тертуліян використовує римські і грецькі джерела (як Плятона, Тацита, Сенеку, Люкреція і Светонія Транквілля). З ділянки природничих наук бере багато з Плінія. Твори

Тертуліяна є глибокі і багаті думками, але подекуди неясні. Мова його творів зближена до мови Апулея, який був його земляком, але конструкції і звороти, яких уживає є незвичайно тяжкі до зрозуміння так, що дослідники старини вважають письма Тертуліяна найтяжчими з усіх творів римської літератури.

3.) **Thascius Caecilius Cyprianus** — (св. Кипріян). Народився біля р. 200 в Картагіні. Був у своєму родинному місті визначним і високо ціненим промовцем. В р. 246 навернувся на християнську віру і небаром опісля став священиком, а в р. 248 вибрано його епископом Картаґіни. В р. 257 розпочалося переслідування християн і жертвою його впав теж св. Кипріян. Згинув як мученик дня 14 вересня 258 р.

Cyprianus — це один із найдавніших і найбільших письменників римської західньої Церкви. Є він автором апологетичних і полемічних творів та листів.

До нас дійшла під іменем Кипріяна збірка, що містить у собі 81 листів. Не всі однак походять від нього, бо є між ними такі, що були до нього писані, переважно через Фірміяна в Малій Азії, а торкалися вони головно справи важности хрещення, уділюваного через єретиків. Ці листи Фірміяна були писані по-грецьки, а щойно опісля перекладено їх на латинську мову, а були вони відповіддями на листи Кипріяна.

Інші його письма опрацьовують питання з ділянки етики і мають характер **апологетичний** або **догматичний.** До таких належать:

1.) „ad Demetrianum“, 2.) „ad Donatum“.

Ці два полемічні трактати — це найстарші письма св. Кипріяна. Апологетичний характер має трактат „quod idola dii non sint“ (що ідоли не є богами).

Найважнішими його творами, на яких опиралися пізніші письменники є: 1.) „de lapsis“ (про тих, що впали) і 2.) „de catholicae ecclesiae unitate“ (про єдність католицької Церкви). У цьому другому трактаті з'ясовує і розвиває поняття Като-

лицької Церкви так, як це в розумінні науки Церкви остаточно устійнено.

Як теолог не належить до визначніших. Під оглядом краси стилю перевищує його Ляктанціюс, глибиною релігійних почувань — Августин, а оригінальністю і глибиною думки — Тертуліян, якого видно в Ципріянових творах „de bono patientiae“ і „de domestica oratione“. Cyprianus пише поправно, поединчо і безпретенсійно, радше заобширно як закоротко і все старається так писати, щоб читача зробити неспосібним до спротиву, тобто, щоб читач не міг мати противної думки, ані застережень проти того, що автор говорить.

Деякі твори Ципріяна були перекладені на грецьку мову, а опісля з грецької на сирійську мову. Від нього теж походять трактати „adversus Iudaeos“ і „de laude martyrii“ (слава мучеництва).

Деякі інтересні і цінні твори н. пр. „de duplici martyrio ad Fortunatum“, „de aleatoribus“ і „de pascha computus“ та інші носять хибно ім'я Ципріяна, бо походять від інших авторів. Але ця якраз обставина, що помилково вважали їх творами Ципріяна, якого у середньовіччі високо цінили, спасла ці твори від знищення.

4.) **Arnobius,** жив за Діоклеціяна як учитель реторики в Сікка Венерія (Sicca Veneria) у Нумідії в Африці. Спершу був поганином і завзятим противником християнства, опісля під впливом снів навернувся. Його учнями були Гієронімус і Ляктанціюс. Одиноким його твором, який зберігся є трактат **„adversus nationes“,** що його Гієронімус зве **„adversus gentes“** (проти поган). Цей твір поділив автор на 7 книг. до яких Hieronimus додає ошибочно як восьму книгу «апологію», хоча в дійсності ця „apologia“ походить від Minuciusa Felixa. Мова твору є переладована реторичними зворотами, думки слідують без порядку і систематики так, що мається враження, що автор писав свій твір у великому поспіху. Все ж таки твір Арнобія є вартісний тим, що дає нам пізнати культ тодішнього поганства. Книги 1 і 2-га, а частинно 6 і 7-ма обороняють християнство перед закидами противників, прочі книги містять у собі гострі виступи проти по-

ганства і проти намагань філософії зробити старинні міти можливими до прийняття через їхню алегоризацію. Хоча його закиди і докази є нераз нестійні і хиткі, то часто вносить автор дещо вартісного, тому, що використовує кращі джерела н. пр. Климента з Олександрії (Clemens Alexandrinus).

Знання християнської релігії є в Арнобія дуже скупе: св. Письма майже не знає, висказує давні погляди про демонів, про божество Ісуса Христа, про повстання душі і тому не дивно, що твори Арнобія зачислювали до апокрифічних творів.

5.) **Caelius Firmianus Lactantius.** Народився в Африці біля р. 250 і був учнем Арнобія. Діоклеціян покликав його з якимсь ближче нам незнаним граматиком Фабієм до Нікомедії, щоб там учив реторики, але тому, що Ляктанціюс не найшов там таких, які хотіли б вчитися, присвятився письменницькій праці. У часі Діоклеціянового переслідування написав твір „de opificio Dei" — (Бог Сотворитель) і присвятив його багатому своєму учневі Деметріянові, щоб його остерегти перед перецінюванням земських дібр. Звертає обережно своєму учневі увагу на його християнське віровизнання і переходить до властивої теми, яку хоче опрацювати, а саме до справи відношення людського духа до тіла. Цю тему опрацював був поверховно вже давніше Ціцеро у творі „de republica" як рівнож у першій книзі твору „de legibus" і в другій книзі твору „de natura deorum". — Шляхом студій над психологічною і фізіологічною конструкцією людського організму випроваджує Ляктанцій теологічний доказ про існування і провидіння Бога.

Головним твором Ляктанція є твір **„divinae institutiones"** в 7 книгах. Є це популярна апологія християнства. Твір цей назвав автор „institutiones" (основи) на взірець правничих творів „institutiones iuris civilis" а як причину того подає такий мотив: «як на основі inst. iuris civilis — можна навчитися рішати цивільні спори, так твір **„divinae institutiones"** має причинитися до того, щоб побороти релігійні пересуди, забобони і помилки».

Своє ораторське мистецтво хоче автор — як дальше говорить — віддати на службу Божій премудрості. Тому, що в цьому часі появилися два твори звернені проти християн, поборює Ляктанцій в дальшій частині своїх „institutiones“ твердження тих «двох ворогів Христової віри і то не тільки противними твердженнями, але також позитивними доказами і поученням. Починаючи від IV-ої книги накреслює автор науку основ християнської віри та попирає їх пророцтвами і філософічними міркуваннями. Переконуючі є його міркування на етичні теми, які з'ясовує в VI-тій книзі, а влучність своїх поглядів і міркувань старається доказати між іншим теж на основі думок, висказаних клясичними письменниками Ціцероном, Вергілієм і іншими.

Ляктанцій не є спекулятивним умом, що потрафить опертися на висновках самостійної думки, але є людиною високо освіченою, обзнайомленою точно з формою і духом римського письменства золотої доби; знає основно Ціцерона та пише його стилем і тому одержав у літературі, як провідник нової, християнської „virtus“ (чесноти), почесну назву **«християнського Ціцерона».** Пізніше зладив Ляктанціюс зі свого твору „divinae institutiones“ витяг (epitome) і цей витяг зберігся у цілості до сьогодні.

Згодом написав Ляктанцій ще трактат **„de ira Dei„** (Божий гнів), який присвятив якомусь Донатові.:

Ляктанцієві приписують теж авторство поеми **„de ave Phaenice“**, написаної у 35 двовіршах (дистихах). У цій поемі оспівує автор гарними віршами міт про Фенікса, птаха-диво, який постарівшися сам себе спалює, щоб опісля з попелу наново встати до нового життя. І є теж правдоподібним, що ця поема справді походить від Ляктанція, на що вказує між іншим також мова твору. Натомість інші поеми, що носять ім'я Ляктанція, як „de resurrectione“ (про воскресення) „de passione Domini“ (Господні страсти) напевно не походять від Ляктанція і авторство тих поем Ляктанцієві помилково приписують.

РОЗДІЛ III

ДРУГИЙ ПЕРІОД

ВІД КОНСТЯНТИНА ВЕЛИКОГО ДО РОЗВАЛУ ЗАХІДНЬО-РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (324-476 Р. ПО ХР.)

ПІДРОЗДІЛ I

ПОЕЗІЯ

Щойно у 4 стол. збагачується поезія новими, вищими формами творчости, при чому єї предметом є побіч римських, також християнські теми. З поміж родів поезії, що у цьому періоді розвиваються осягає тільки дидактична й епічна поезія такий ступінь досконалости, що стає понад пересічний рівень.

Представниками дидактичної поезії є: 1.) **Rufius Festus Avianus,** 2.) **Decimus Magnus Ausonius** і 3.) **Claudius Namatianus,** а головним представником епічної поезії є Claudius Claudianus.

1.) **Avianus,** що жив у 4 або 5 столітті. Написав елегійним віршем 42 Езопові байки поправною, але реторично прикрашеною мовою. Цей твір Авіяна служив довший час

як шкільний підручник. З того самого часу походить поема незнаного автора, що має наголовок: **„de figuris“** — є це нарис реторики у дефініціях і прикладах. Кожна реторична фігура є схоплена трьома гексаметрами, зложеними архаїчною формою.

2.) **Publius Optatianus Porphyrius**, що жив біля р. 325. Є він автором твору: **„Panegyricus“**. Твір цей містить у собі 28 поезій, у яких автор звертається до цісаря Констянтина. Ці поезії визначаються мистецькою метрикою (будовою вірша).

3.) **Rufius Festus Avienus** — з Вользінії в Етрурії, проконзуль в Африці в р. 366, учений і талановитий поет. Він зладив поетичний переклад твору грецького поета Аратоса,[2] — «фа́йномена» і поетичний переклад географічного твору Діонізія Періеґета **(Dionisius Periegetes)**,[3] що мав наголовок «періе́ґезіс тес ойкуме́нес». Оба ці переклади зложені гексаметром.

Оригінальним його твором є **„ora maritima“** — опис побереж Середземного, Чорного і Каспійського моря, написаний сенарами на основі давніших джерел. З цього твору збереглася тільки ця частина першої книги, в якій автор описує побережжя Атлянтийського океану від Бретанії до Массілії. Авієнус є одним з найвизначніших представників дидактичної поезії.

4.) **Decimus Magnus Ausonius** (біля 310-395 р.), родом з Бурдігаля (Burdigala) — (сьогодні Бордо) юрист і ретор та учитель пізнішого цісаря Граціяна, конзуль в р.

---

[2] Аратос з Солі (в Кілікії) — грецький поет, що жив біля р. 270 до Христа, на дворі короля Антігона Ґоната (Antigonus Gonatus). Написав дидактично-астрономічну поему «файномена» про розміщення і рухи зірок та про зміни стану погоди у зв'язку з рухом зірок. Цею поемою придбав собі велику славу серед греків і римлян.

[3] Dionysius Periegetes — Діонізій званий Періеґетес тому, що є автором твору «періе́ґезіс тес ойкуме́нес», написаного в гексаметрах. Тим автором цього географічного твору був правдоподібно Діонізос з Олександрії, який від часу Нерона до Траяна був бібліотекарем в Римі та цісарським секретарем. Цей твір служив довший час як шкільний підручник, а на латинсьу мову переклали його Авіянус у другій пол. 5-ого століття і Прісціянус з кінцем 5-ого століття.

370. За це, що Граціян наділив його почестю конзуля, написав на його честь подяку: **„gratiarum actio“**, яка збереглася до сьогодні. Є вона повна реторичних зворотів. Крім цього збереглися по нім а.) **епіграми.** Є це похвальні вірші зложені у честь свояків (т. зв. parentalia) і у честь товаришів по званні (commemoratio professorum Burdigalensium). б.) **листи,** що є писані прозою і віршем — в.) т. зв. **„idyllia“**, зложені героїчною або елегійною віршовою мірою. Твір цей містить у собі 20 поезій, з яких найкращі є: сьома і десята. У сьомій оспівує германську дівчину, що називалася „Bissula“ — та підчас одного воєнного походу дісталася йому як бранка. У десятій п. н. „Mosella“ описує ріку Мозелю (Мозу), єї береги та людей, що мешкають над берегами тої ріки. Є це дидактична поезія географічного змісту. Авзоній не висказує у своїх творах глибини чувства і справжнього поетичного таланту, все ж таки пише гарно та інтересно, а будова його вірша легка і зручна.

5.) **Claudius Claudianus** — Це останній могіканин римського поетичного мистецтва, останній справжній любимець муз старинного Риму.

Народився в Олександрії в Египті. В р. 395 прибув до Риму, де з'єднав собі ласку всесильного тоді міністра Стіліха і сам занимав опісля високі уряди. На внесок сенату поставили в його честь статую. Є він у дійсності останнім справді талановитим римським поетом та головним представником епічної поезії сучасної собі доби. Його численні поезії виказують оригінальний талант, основані є на глибших студіях найкращих клясичних взірців та визначаються великою силою уяви і зручністю композиції, яка проявляється головно у блискучих описах. Все ж таки не є вони свобідні від загальних хиб сучасного письменства, бо є реторично пересадні і підлещують всесильним протекторам, головно Стиліхові.

Між його поезіями є такі, що в'яжуться своїм змістом з сучасною йому добою. У них змальовує він сучасні собі події, насвітлюючи їх щоправда зі суб'єктивної точки погляду, але не перекручуючи правди. До таких належать панегіричні поезії, в яких глузує зі східньо-римського міністра Руфіна (Rufinus) і його наслідника Евтропія (Eutropius). У

творі **„panegyrici“** прославляє конзулят пізнішого цісаря Гонорія. Його подружжя з Марією оспівує у творах „ephithalamium“ і „fescennini“.

Перемогу Гонорія над вождом маврів Гільдоном звеличує у поемі **„bellum Gildonicum“**. Свого приятеля і протектора Стіліха прославляє він у творі **„de consulatu Stilichonis“** (в 3 книгах) і у творі **„bellum Pollentium seu Geticum“** та й вірші які написав у честь Стіліхової жінки Серени. Твір „bellum Pollentium“ написав, щоб звеличити перемогу Стіліха над вождом готів Алярихом в р. 403.

Мітологічні теми опрацьовує в епічних поемах **„de raptu Proserpinae“** в 3 книгах (якої то поеми не докінчив) і **„Gigantomachia“** (боротьба ґіґантів-великанів). В них старається оживити наново давній мітологічний епос.

Є він вкінці автором більшої кількости ідиль, епіграмів і принагідних поезій.

6.) **Symphosius**, що жив біля р. 400. Залишив 100 загадок, зложених гексаметрами в той спосіб, що кожна загадка є охоплена трьома гексаметрами.

7.) **Rutilius Claudius Namatianus**, з Галії, автор поеми **„de reditu suo“** (мій поворот). У цій поемі описує елегійним віршем свою подорож з Риму (де сповнював високі уряди) до своєї батьківщини, яку знищили ґоти. Поема визначається зворушаючим тоном опису нещастя, яке впало на батьківщину.

8.) **Flavius Merobaudes**, з Еспанії, визначний ретор. Жив біля р. 450. По нім збереглася поема **„laus Christi“** (слава Христа) та фрагменти п'ятьох історичних віршів, з яких найдовший є панегіричний вірш зложений, у честь Етія (Aetius). Його вірші є поправні формою і змістом, але реторично переладовані.

9.) **Sollius Appollinaris Sidonius**. Народився біля р. 430. Походив з Ліону в Галії. Був політичним діячем і адміністраційним урядовцем, (а саме praefectus praetorio Galiarum і praefectus urbi Romae). Опісля жив в Ліоні, а в р. 469 або 470 став епископом Клермонту (Clermont тоді Arverni). Коли в р. 474 король візиготів Евріх здобув Клермон, казав кинути Сідонія до в'язниці. Звільнений опісля з в'язниці зав-

дяки заходам Евріхового секретаря, жив якийсь час у Бордо, опісля в Тулюзі на дворі Евріха, а вкінці повернувся до своєї батьківщини, де й помер біля р. 487. Сідоніюс мав широку освіту, знав основно грецьку і римську літературу і цій теж обставині завдячує легкість і зручність у творенні і будові вірша.

По ньому збереглися два збірні твори: поезії і листи.

Збірка поезій містить у собі 24 поезії різної величини. Можна їх поділити на: а.) панегіричні (тобто похвальні), як у честь цісарів Авіта, Майоріяна і Антемія. У похвальнім вірші у честь Антемія, який написав в р. 467, описує гунів, б.) **поезії різного змісту і різної форми.** Є тут між іншими два весільні вірші, похвальний вірш **„eucharistoп"** і поетичний опис замку Понтія Леонтія. Поет називає ці вірші епіграмами (тобто дрібними поезіями — „nugae"). Ці вірші писані є різною віршовою мірою, а саме гексаметром та метрами Горація (асклепіядейським і сапфійським віршем). Є вони переважно наслідуванням поета срібної доби Папініюса Статіюса. Виказують поетичний талант автора і панування над формою, але при цьому теж реторичне переладування.

Листи **(epistularum libri 9).** Спершу написав 7 книг, опісля додав восьму, а згодом дев'яту книгу, а зробив це на бажання своїх приятелів. Майже кожний лист є звернений до іншого адресата, один є звернений до жінки автора, всі інші до різних мужчин. Листи, що містяться в 6-тій книзі та деякі листи 7-ої книги звернені є до епископів. Є вони наслідуванням Плінія Старшого (який був автором перших панегіричних промов у честь цісаря Траяна) і промовця Симмаха Quintus Aurelius Symmachus), що жив 345-415 р. У зміст листів є вплетені поезії релігійно-християнського змісту, між тим, коли його дрібні поезії „nugae" мають здебільша мітологічну основу.

Сідоніюс походив з християнської родини і був ревним християнином. Але тому, що взірцем для його поезії були клясичні поети: Вергілій, Горацій, Люкан, Перзіюс, Рутіліюс, а головно Папініюс Статіюс, мають його поезії здебільша мітологічну основу. Щойно коли став епископом (в р. 470) перестав писати поезії, що пригадували б поганські вірування.

10.) **Maximianus** з Етрурії, біля р. 500. По ньому збереглося шість елегій, що є наслідуванням клясичних взірців та живо і вірно віддають власні почування поета.

11.) **Luxorius** — жив на початку 6-ого стол. в Африці. Є він **автором 88 поезій,** які ввійшли до більшої збірки, зложеної самим Люкарієм в р. 534. Ця збірка містить у собі біля 400 дрібних поезій. У своїх поезіях наслідує формою і змістом епіграмового поета срібної доби Марціяля. Поезії, поміщені у Люксорієвій збірці з р. 534, становлять головну частину збірки, яку зладжено в новіших часах п. н. „anthologia latina".[4]

12.) **Flavius Cresconius Corippus,** — з 6-ого стол. родом з Африки, граматик і поет, пізніше двірський урядовець у Царгороді. Написав 2 епічні твори: а.) **„Iohannides seu de bellis lybicis libri 8"** — (війна Іванова, або лібійська). У цьому творі описує війну Івана Патріція (Ioannes Patricius) з маврами в р. 550. б.) „in laudem Iustini Augusti minoris libri 6" (на честь Юстина Августа молодшого).

ПІДРОЗДІЛ II

ПРОЗА

Історіографія

1.) Належить тут цілий ряд письменників, що є авторами біографій римських володарів.

---

[4] Anthologia latina. — Антологіями називали збірні, компіляційні праці, що містили у собі винятки з поезій різних авторів. Найдавніша така антологія походить з часів Октавіяна Августа, а видав її Юліюс Фльорус. Були там поміщені винятки з сатир Еннія, Люцілія і Варра. Такі антології служили ціллям шкільного навчання. Найбільшою з усіх була т. зв. „anthologia latina" з 6-ого стол. по Хр. Містилася в ній крім винятків з інших авторів ціла низка поезій Люксорія.

З поміж них розвивали свою письменницьку діяльність за часів Діоклеціяна: **Aelius Spartianus, Vulcanius Gallicanus, Trebellius Pollio,** і найвизначніший з цього часу **Iulius Capitolinus,** автор біографій Антоніна Пія, Марка Аврелія і інших.

За часів Юліяна і Теодозія розвивав літературну діяльність **Aurelius Victor Sextus,** який написав історію римських цісарів п. н. **„de Caesaribus“.**

Всі ці біографії є поверховними компіляціями відомостей взятих з інших творів без якогонебудь поглиблення і без якоїнебудь систематики в укладі. Все ж таки вартісні є вони як одиноке джерело, щоб пізнати історичну добу, яку ці історіографи змальовують. Ці біографії стали частиною збірного твору „scriptores historiae Romanae“.

2.) Важним історичним джерелом, що походить з того періоду є теж т. зв. **„Chronograph“** — з р. 354. — Це історичний збірник літописного характеру, призначений для міста Риму. Містить він у собі список усіх конзулів від часу, коли цей уряд створено в Римі (то є від року 509 до Хр.) до року 354 після Христа. Цей збірник є тим важний, що після імен конзулів означували в Римі роки, а літочислення від оснування міста „ab urbe condita“ (a. u. c.) придержувалися тільки вчені.

3.) **Sextus Aurelius Victor.** Написав в р. 360 на основі дуже добрих джерел нарис історії римського цісарства від Августа до Констанція п. н. **„Caesares“.** Пізніше зладжено витяг з цього твору п. н. „libellus de vita et moribus imperatorum“ — (книжечка про життя і обичаї володарів). У цей витяг увійшли ще деякі відомості з інших джерел, а доведено його до Теодосія Великого.

Щоб одержати повний нарис римської історії, получили пізніше оба твори „Caesares“ і „libellus de vita et moribus imperatorum“ з твором „origo gentis Romanae“ і з досить вартісним твором „de viris illustribus“. Твір „origo gentis Romanae“ накреслює передісторію Риму від Сатурна до Ромуля і походить мабуть з 6-ого століття після Христа. Твір „de viris illustribus“ — опирається на давніших джерелах і містить у собі історію Риму від його початків до кінця републики, змальовуючи її у біографіях визначних мужів.

4.) **Eutropius** — учасник війни з партами в р. 363 за часів Юліяна. Присвятив він цісареві Валенсові (364-378) історичний твір **„breviarium ab urbe condita“** — (нарис від оснування міста), що містить у собі нарис римської історії аж до смерти Йовіяна (364). Цей твір опирається на Лівію і Светонію (Svetonius Tranquillus) — і свідчить про влучний осуд автора. В році 380 переклав його на грецьку мову Паяніос (Paianios), а опісля ще довго в середньовіччі використовували його інші письменники.

5.) **Festus** — присв'ятив в р. 369 цісареві Валенсові подібний (як Евтропій) нарис історії „breviarum rerum gestarum populi Romani“ (нарис історії римського народу). Для цього твору використовує він майже ці самі джерела, що Евтропій, то є Лівія і Светонія Транквілля.

6.) **Iulius Obsequens.** — Коли жив, точно неустійнено. На всякий випадок десь з кінцем 4-ого століття написав історичний твір **„prodigiorum liber ab anno u. c. 505“** (Книга чудесних знаків від р. 505 після оснування міста). Твір цей містить у собі крім вичерпуючого списка консулів нарис т. зв. чудесних знаків і важніших подій у римській державі за час від 190 до 12 р. до Христа, хоча згідно з наголовком повинен був автор зачати від 249 р. до Хр., як року 505 після оснування Риму. Твір цей є витягом з твору Лівія „ab urbe condita libri“ і зберігся крім деяких частин.

7.) **Ammianus Marcellinus,** грек з Антіохії, (біля р. 380-400), учасник боїв у Галлії, а за Юліяна воював проти алеманів і перзів. Написав біля р. 390 у Римі історію п. н. **„rerum gestarum libri 31“**, як продовження Тацитового твору „ab excessu divi Augusti“. В ньому накреслює історію римську за час від Нерви до Валенса (96-378). З цього твору збереглися тільки книги 14-31. Амміян не заслуговує на назву справжнього письменника, бо пише незугарно, неприродно прикрашеним стилем. Але є він визначним істориком — має знання сучасних відносин, які критично оцінює, не затаює правди та жаліє над упадком давнього, незіпсутого ще Риму. Є прихильником поганства аж до пересади, але при цьому людиною чесного характеру і домагається толеранції і вирозуміння для християн.

Є він найвизначнішим істориком залізної доби, а його

твір головним джерелом, щоб пізнати опрацьований ним період римської історії.

З твором Амміяна злучені є звичайно т. зв. **„excerpta Valesiana“**. Є це витяг з двох історичних праць, що змальовують період володіння Констянтина і Теодорика, а названий є той витяг іменем першого його видавця Валезія (Valesius) що видав цей витяг в р. 1636.

8.) **Magnus Ammianus Cassidorus Senator,** біля р. 480 до 575, який в острогоцькій державі, головно за Теодорика Великого занимав найвищі почесті в державі, а в р. 540 став монахом і був архимандритом манастиря у Віваріюм, де занимався теологічними і граматичними студіями. Ще заки вступив до манастиря написав такі історичні твори: а.) **літопис,** опрацьований на основі давніших джерел, що містить у собі літописний нарис історії від сотворення світу до р. 319 після Христа.

б.) **історію готів** у 12 книгах, яка пропала.

в.) **„variarum libri 12“**, що містить у собі його урядові письма з періоду політичної його діяльности.

г.) **„institutiones divinarum et saecularium litterarum“** (основи божих і світських наук). Це енциклопедія, яку написав для своїх монахів у часі коли перебував у монастирі. Є вона введенням у теологічні студії і містить у собі нарис семи свобідних мистецтв (т. зв. artes liberales).

Про християнсько-теологічну творчість Кассіодорія буде мова дальше. Витяг з Кассіодорової історії ґотів з продовженням до часів Вітігеса (а саме до р. 526) зладив ґот Йорданус (Iordanus) в р. 531 п. н. **„de origine actibusque Getarum“** (початок і діла ґотів). Важний він як історичне джерело, але написаний простою, варваризмами переповненою мовою.

II. Статистично-географічні твори

З 4-ого століття походять два списки довколичних місцевостей міста Риму, а саме **„notitia“** з рр. 340-350 і **„curiosum urbis“** з другої половини четвертого століття.

З того теж часу походять такі описи шляхів: а.) **„itinerarium Hierosolymitanum“** або **„Burdigalense“** з р. 333, напи-

саний якимсь незнаним по імені християнським паломником. Автор описує в ньому дороги, що ними їхав з Бордо (Berdeaux) до Єрусалиму і з поворотом через Рим до Медіоляну. б.) **„itinerarium Alexandri“** — опис шляхів походу Олександра Великого проти перзів. Опис цей зладжений невідомим автором на основі грецьких джерел, а головно Арріяна, для цілей походу Констанція проти перзів, отже в часі між 340, а 345 роком.

З початку 5-ого століття (біля 410 р.) походить офіціяльний двірський і державний календар для східнього і західнього цісарства **„notitia dignitatum tam civilium quam militarium in partibus orientis et occidentis“** (список усіх громадських і військових почестей на Сході і Заході).

III. Повість

Сюди належить зладжений в 4 столітті мабуть Септіміяном (Septimius) **переклад оповідання про троянську війну.**

Це оповідання мав написати кретенець Діктис п. н. „Dictys Cretensis ephemeridos belli troiani libri 6“ (дневник троянської війни кретенця Діктиса — 6 книг). Оригінал цього твору найшли за Нерона у гробі Діктиса і на приказ Нерона переклали цей твір на латинську мову.

Другою повістю є оповідання про пожежу Трої **(„de excidio Troiae“).** Має це бути зладжений Корнелієм Непосом переклад грецького твору, який мали найти в Атенах, а якого авторство приписувала легенда фригійцеві Даресові, товаришеві Гектора, героя троянської війни. Це оповідання разом з оповіданням „Dictys ephemeridos“ стало головним джерелом для зложення середньовічних переказів про троянську війну.

Ці перекази лягли теж в основу повісти про троянську війну, що на досвітках українського письменства поширилася на Україні у сотках відписів і була дуже улюбленою лектурою широких кругів українського суспільства завдяки своєму фантастичному змістові.

Мабуть з 6-ого століття походить оповідання про авантюрничі пригоди Аполлонія **„historia Apollonii, regis Tyri“.** Це оповідання є свобідним опрацюванням грецької повісти у християнському дусі.

IV. Реторика

Належать тут такі письменники-ретори:

1.) **Eumenius** — з Аугустодунум (Autum), автор промови яку виголосив в р. 297, щоб добитися урухомлення шкіл у своєму родинному місті Августодунум та кілька промов у честь цісаря Констянтина Великого.

2.) **Nasarius** — автор промов у честь цісаря Констянтина Великого.

3.) **Claudius Mamertinus** — автор промов у честь Юліяна.

4.) **Latinus Drepanius Pacatus,** приятель Авзонія, автор промови виголошеної у честь Теодозія I. у сенаті в Римі в р. 389.

5.) **Decimus Magnus Ausonius,** між іншими автор промови у честь Граціяна, званої „gratiarum actio“, в якій дякує цьому цісареві за те, що наділив його в р. 379 достоїнством консуля.

Вище згадані промови тих авторів містяться у збірці „panegyrici Latini XII“, про яку була згадка вже попередньо.

6.) **Quintus Aurelius Symmachus,** біля р. 345-415. Походив зі знаменитого роду. Був в р. 384 praefectus urbi (начальник міста), в р. 391 консулем. Був великим прихильником поганства, але при цьому благородною і чесною людиною і тому був у пошані навіть серед християн.

Остали по нім: а.)**фрагменти 8 промов,** що визначаються полетом, але є при цьому напушисті, б.) **листи** (epistulae) в 10 книгах, зібрані його сином. Зміст їх торкається переважно особистих і родинних відносин автора, тому не мають великого значення, а тільки листи, що є в 10-тій книзі містять у собі кореспонденцію автора і його сина з цісарем, а

оден з тих листів містить у собі звернене до цісаря прохання, щоб велів поставити знову в залі засідань сенату вівтар богині перемоги Вікторії (Victoria).

7.) **Magnus Felix Ennodius**, біля 473-520 р. родом з Галії, епископ у Тіцінум (Павія) в Італії. Був знаменитим стилістом тому зверталися до нього часто з проханням опрацювати промови і листи.

Збереглися по нім: а.) напушистий, але як історичне джерело вартісний **панегірик** (похвальна промова) у честь Теодозія Великого, з р. біля 507, б.) **28 промов** („dictiones), частинно принагідних, а частинно шкільних, в.) 297 листів, г.) дві книги віршів, з яких деякі є світського, а деякі духовного змісту.

V. Граматика

1.) **Gaius Martius Victorinus**, граматик і ретор, родом з Африки, учив в Римі біля р. 350 з так значним успіхом, що в його честь поставили статую на форум Траяна. На старості літ навернувся на християнство і був діяльний як християнський письменник. Як поганин написав цілий ряд граматичних, реторичних і філософічних творів. З них найважніші є:

а.) філософічний твір **„de definitionibus“** (окреслення),

б.) **„ars grammatica“** — про метрику в 4 книгах.

Про Вікторіна як християнського письменника буде мова в огляді християнсько-теологічного письменства.

2.) **Aelius Donatus**, граматик і ретор в Римі біля р. 350. Залишив:

а.) вартісний **коментар до творів** драматичного письменства, першої доби **Теренція Афра,**

б.) **коментар до творів Вергілія,** з якого дійшов до нас тільки початок. Існуючий коментар Енеїди Вергілія походить від дещо пізнішого граматика Клавдія Доната (ClaudiusDonatus) з р. біля 400.

в.) **«підручник науки граматики»** в 3 книгах, який пізніше багато разів коментували. Цей твір Доната опрацювали опісля у скороченні і в такій формі служив він в середньо-

віччі і довго ще в новіших часах як головний підручник для навчання основ латинської мови.

3.) **Flavius Sosipater Charisius**, автор граматичного твору **„ars“** в 5 книгах, що зберігся тільки у фрагментах.

4.) **Diomedes**, автор граматичного твору **„ars“** в 3 книгах.

Харізіюс і Діомедес використали для своїх праць ці самі джерела, а саме твір граматика срібної доби Реммія Палемона; Харізіюс використав крім цього ще граматичні письма Юлія Романуса (C. Iulius Romanus) з яких вибрав дослівно цілі уступи, а Діомедес використав граматику Теренція Скавра. Під літературно-історичним оглядом важною є третя книга твору Діомедеса, в якій подає автор вартісні відомості з твору Светонія Транквілля „de poetis“.

5.) **Maurus Servius Honoratus**, біля р. 390, учитель реторики і граматики в Римі. Написав:

а.) **коментар до твору Доната** „ars“,

б.) **дрібніші граматичні твори,**

в.) **об'ємистий коментар творів Вергілія.** Цей коментар доповнив опісля невідомий автор вартісними додатками про стару римську релігію й італійську мітологію на основі добрих джерел.

6.) **Ambrosius Macrobius Theodosius**, жив біля р. 400. Як сам він пише — не був римлянином і правдоподібно був поганином. Написав:

а.) коментар до Ціцеронового, „somnium Scipionis“ (сон Сціпіона),

б.) твір **„conviviorum Saturnaliorum libri“** (пир в часі сатурналій). Ця праця є компіляцією винятків з творів А. Геллія (A. Gellius), Светонія Транквілля, Сенеки, Плютарха і інших. Твір цей написаний у формі розмов, ведених при святочному обіді в часі сатурналіїв. У ньому вияснює автор різні історичні, мітологічні, літературні та інші питання, нав'язуючи їх до змісту творів Вергілія.

7.) **Martianus Capella**, народжений в Мадаврі в Нумідії, жив біля р. 425. Є автором **енциклопедії написаної в алегоричній формі.** Говориться там, що на весілля Меркурія з Філологією (nuptiae Pilologiae et Mercurii) приходить

сім свобідних мистецтв (artes liberales), тобто — як це з'ясував Варро — граматика, діялектика, реторика, географія, аритметика, астрономія і музика, та приносять свої дарунки. Джерелом для написання цього твору був для Капеллі твір Варра „disciplinarum libri 9" — і за взірцем цього Варрового твору переплітає зміст свого твору поезією. Твір написаний без літературного смаку, реторично переладований, а подекуди неясний, все ж таки у середньовіччі вживали його довгий час як підручника до науки в школі.

8.) **Priscianus,** з Цезареї у Мавретанії, біля р. 500. Жив здебільша в Царгороді. Він переклав гексаметром твір грецького письменника Діонізія Періеґета — «періéгезіс тес ойкуме́нес», що містить у собі опис землі. Крім цього написав:

а.) **похвальну пісню** у честь цісаря Анастазія.

б.) **institutionum grammaticarum libri 18.** Є це **найбільша латинська граматика яка збереглася зі старовинних віків.** Вона мала у сердньовіччі дуже евлике значення, її високо цінили і **з неї взята є граматична гермінологія, яку вживається до сьогодні.**

Прісціян є мало самостійний і мало точний, а головним джерелом його твору є великий грецький граматик Apollonios Dyscolos — (біля р. 160 після Хр.), званий grammaticorum princeps, бо він перший систематично оформив граматику.

VI. Воєнна організація

1.) **Flavius Vegetius Renatus,** біля р. 400. Написав твір **„epitome rei militaris"** (нариси військових справ) в 4 книгах. Перша книга трактує про набір і вишкіл рекрутів, друга — про військову дисципліну, третя — про війну в терені (то є поза міськими укріпленнями), і про стратегію взагалі, а четверта — про війну з облогою. Є це мало критичний твір і не дуже можна на ньому опиратися, якщо йде про оцінку техніки старинного воювання, але не без вартости тому, що не маємо ніякого іншого подібного твору, тобто тво-

ру, що торкався б цеї ділянки. Твір цей є компіляцією відповідних відомостей взятих з творів Катона старшого та з творів письменників срібної доби Корнелія Цельза і Юлія Фронтіна. Є сумнівне, чи цей Флявіюс Веґетіюс є ідентичний з. П. Вегетієм (Publius Vegetius), що написав латинський ветеринарійний підручник про лікування тварин („digesta artis melomedicinae"). Про Публія Вегетія буде мова нижче під X («медичне письменство»).

VII. Правниче письменство

У половині третього століття починає розвиватися творча юридично-письменницька діяльність. Від того часу обмежується вона до збирання джерел права, головно цісарських розпорядків.

Таким чином повстають три великі збірники розпорядків: а.) **„Codex Gregorianus"** — з 3-ого стол. і б.) **„Codex Hermogenianus"** з 4-ого стол. З них збереглися тільки частини що їх включено до пізніших збірників. Третім збірником цісарських розпорядків є **„Codex Theodosianus"** в 16 книгах, з 5-ого стол., що його покінчили за Теодозія II після дев'ятилітньої праці.

За володіння Юстиніяна I розпочато працю над повною кодифікацією права. Працю ту переводив виділ юристів під проводом ученого юриста Трибоніяна (Tribonianus). Вислідом тої кодифікаційної праці були такі твори:

а.) **„Codex Iustinianeus"**, — в 12 книгах, що містить у собі цісарське право (ius principale) тобто розпорядки (constitutiones) римських володарів, починаючи від Гадріяна.

Перше видання цього кодексу з р. 529 заступлено небаром другим з р. 534.

б.) **„institutionum libri 4"** — з р. 533. — Це правничий, науковий підручник зладжений головно на основі твору славного вченого юриста з III-ого стол., після Христа Ґая (Gaius) п. н. „institutionum libri" — (основи права).

в.) **„digestorum seu pandectorum libri 50"**, рівно ж з 533 р. Цей твір містить у собі винятки з письм найвизначніших

правників, а головно з письм Папініяна (Aemilius Papinianus) і Ульпіяна (Domitius Ulpianus). Є це т. зв. право юристів (ius vetus).

г.) **novellae** (scil. constitutiones) — то є нові розпорядки. Є це пізніші розпорядки володарів до р. біля 600. Вони збереглися тільки у приватних збірках різного роду. Ці збірки були зложені переважно у грецькій мові.

Цей величний і безсмертний твір **„corpus iuris civilis Iustinianei“** — зберіг одноцільність права у римській державі, перетривав усі інші ділянки римського письменства та став основою усіх новочасних законодавств культурного світу, головно у ділянці цивільного права.

VIII. Астрологія

Firmicus Maternus, біля р. 350, родом з Сицилії, дав у своєму творі „matheseos“ — в 8 книгах, нарис астрології, виходячи з новоплятонської точки погляду.

Рівночасно з ним жив **другий письменник** того самого імени, що написав твір **„de errore profanorum religionum“** (ложні поганські релігії), що містить у собі фанатичне візвання, з яким автор звертається до Констанція і Констянтина, щоб знищили поганство дощенту.

IX. Сільсько-господарське письменство

Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, жив біля р. 350. Написав твір **„de re rustica“** (сільські справи) в 14 книгах. У цьому творі перечислює праці рільника упорядковуючи їх за поодинокими місяцями року (книги 2-13). Книга 14 є писана за взірцем письменника срібної доби Калюмеллі (Iunius Moderatus Calumella) елегійним віршем. Палладіюс використовує давніші джерела і власний досвід і тому дуже часто користувалися його вказівками на практиці. У писанні не звертає уваги на красоту вислову, а у многих випадках проявляє себе забобонним.

X. Медичне письменство

Твори цеї доби з ділянки медичних наук є здебільша компіляціями, або перекладами давніших грецьких творів.

І так:

1.) **Marcellus** (званий Empiricus) з Галлії, біля р. 400. Є автором твору **„de medicamentis“** (лікувальні засоби). Твір призначений є для бідніших кругів населення, а написаний на основі медичного твору, „compositiones medicae“, що його автором є письменник срібної доби Скрібоній (Scribonius Largo).

2.) **Theodorus Priscianus**, що жив біля р. 400, дав у своєму творі **„medicinae praesentaneae“** латинський переклад свого власного твору, який написав був грецькою мовою.

3.) **Caelius Aurelianus**, що жив біля р. 420, родом з Сикки в Нумідії. Написав **„medicinales responsiones“** де подає нарис науки про ліки. Його праці **„celerum libri seu acutarum passionum libri 3“** (хвороби з гострим перебігом) і **„tardarum seu chronicarum passionum libri 5“** (хронічні хвороби) є перекладами творів грецького методика Сораноса, що жив біля р. 120 після Христа.

4.) **Publius Vegetius**, — жив біля р. 400. Написав твір: **„digesta artis melomedicinae“**, — що містить у собі виклад лікування тварин. Автор проявляє грунтовне знання тодішніх пород (то є рас) коней. З огляду на крут читачів, для яких твір був призначений, вживає автор здебільша мови простолюддя (sermo plebeius).

На окрему згадку заслуговує многосторонний письменник Боетіюс **(Manlius Torquatus Severinus Boëthius).**

Його письменницька діяльність була багатогранна, бо обіймала різні ділянки знання. Був він римським патрицієм та зятем ретора Аврелія Симмаха. Занимав за часів Теодорика Великого високі уряди, був навіть консулем в р. 510 Та опісля попав у підозріння і як підозрілого стяли його мечем в р. 524.

По нім збереглися:

а.) **коментар до Ціцеронового** реторичного твору **„topica“**,

б.) письма про **музику і математику,**

в.) **переклад і пояснення Арістотелевого твору „órganon“,**
г.) письма з **ділянки логіки,** що мали великий вплив на середновічне письменство і тішилися великим признанням.

Найславнішим однак його твором був твір, що його написав у в'язниці п. н. **„de consolatione philosophiae“** (потіха філософії) в 5 книгах. Хоча Боетіюс був християнином, то джерела потіхи шукає не у святому письмі, тільки в письмах Плятона, Арістотеля і інших філософів. Цей його твір писаний є у формі діялогу прозою, але у прозовий текст вплетені є поетичні уступи, зложені в різних віршових мірах.

Мова його є реторично прикрашена і зіпсута варваризмами. Був він також автором християнсько-теологічних творів, а саме численних листів, що мають здебільша характер трактатів, та автором інших письм, що пропали.

ПІДРОЗДІЛ III

ЛАТИНСЬКЕ ХРИСТІЯНСЬКО-ТЕОЛОГІЧНЕ ПИСЬМЕНСТВО

А. Поезія

1.) **Commodianus,** — походив мабуть з Африки. Загально приймають, що жив у другій половині 3-ого століття, зараз після р. 251, але деякі дослідники старини вважають, що жив щойно в 4 столітті.

Спершу був поганином та щойно у старшому віці перейшов на Христову віру. Він уважає себе покликаним привести невірних людей до світла Христової віри. Таку ціль має його твір **„libri Instructionum“** (поучення). Складається він з 80 поезій різної величини (від 6-48 віршів). Говориться в них

про кінець світу, антихриста, поборювання поганства і таке інше. Є вони писані гексаметром і зложені акростихічно, то є так, що початкові букви поодиноких віршів (рядків), читані згори вдолину, або здолу до гори — дають наголовок поезії. Другий його твір є: **„carmen Apologeticum“.**

І в „Instructiones“ і в „carmen Apologeticum“ старається автор виказати, що поганська і жидівська віра є помилкові, а одиноко правдивою і вартісною є тільки християнська. Але в „Instructiones“ — звертається до поодиноких станів християнської суспільности і у поодиноких поезіях подає науку обичаїв, міжтим, коли твір „carmen Apologeticum“ є рішучо звернений проти жидів і поган (adversus Iudaeos et gentes). І цей другий твір є теж писаний гексаметром. При будові вірша не звертає уваги на довготу складів і пише простою, вульгарною мовою. Робить це мабуть з розмислом, бо оскільки нам відомо, був він добре обзнайомлений з клясичними поетами, головно Вергілієм і Горацієм. Тому напевно міг був писати краще, але здається уважав, що веселий і дотепний тон не личить християнській поезії. І з початкових букв одної з акростихічних поезій Коммодіяна виходить авторове ім'я „Commodianus“ з доданим скромним прізвищем „mendicus Christi“ — Коммодіян, жебрак Христа.

2.) **Hilarius** — (св. Ілярій). Народився в Поатіє (Poitiers), та в дитинстві виховувався мабуть як поганин. Біля р. 350, на всякий випадок перед роком 355, став епископом в Поатіє. В цьому ж році брав участь як епископ на медіолянському синоді, на якому вирішено кару заслання на провідників секти Анастазія. Тепер виступив Ілярій зі своїми полемічними творами і виповів церковну зв'язь епископові Сатурнінові з Арлєс, який пропагував цісарську унійну політику. У наступному році наложено теж на Гілярія кару заслання на синоді в Біттере. В наслідок цього мусів він виїхати до Малої Азії, де познайомився з наукою грецької теології. В р. 360 був на синоді в Царгороді і вислав до цісаря письмо з проханням, щоб вдруге розглянув його справу. Цісар звільнив Гілярія з заслання і він став гостро поборювати противників. На синоді в Парижі обложив клятвою Сатурніна та розпочав боротьбу з дуже впливовим тоді медіолянсь-

ким епископом аріянином Авксентієм. Помер в р. 367 або 368 як епископ міста Поатіє.

Гілярій розвивав свою письменницьку діяльність як прозаїк і поет. Прозові його твори можна поділити на: а.) еґзеґетичні, б.) апологетичні.

До творів еґзеґетичних належать:

1.) алегоричний **коментар до євангелія Матея,** який зберігся без початку і кінця,

2.) коментар до псалтирі **„tractatus super Psalmos“,** який написав у часі своєї боротьби проти аріянізму,

3.) **„tractatus in Iob“.** Є це мабуть переклад з твору грецького християнського письменника Оріґенеса. З цього твору дійшли до нас тільки два невеликі фрагменти.

Творами апологетичними є принагідні письма, які встрявали у боротьбу, що велася між релігійними партіями. Сюди належать:

1.) **„de synodis“,** з якого дійшли до нас тільки залишки.

2.) твір, що його звичайно називають **„opus historicum“,** який складається з 3-ох книг. Друга книга містила в собі нарис перебігу нарад і постанови синодів в Арміні і Селевції.

Твір цей пропав.

Найважнішим прозовим твором Гілярія є еґзеґетично-апологетичний твір **„de trinitate“** званий теж **„de fide“** у 12 книгах. Гієронім назвав цей твір „contra Arianos“.

У цьому творі слідно впливи грецької теології, а присв'ячений цей твір студіям над питанням про суть Бога Слова і про Його відношення до Бога Отця — питанням, яке тоді занимало уми вчених теологів. У цьому творі пробивається філософічна освіта автора.

Гілярій є теж першим поетом, який писав гимни, то є пісні, що звеличують Бога. Гієронім говорить, що Гілярій є автором твору т. зв. **„liber hymnorum“** (книга гимнів), а середновічні збірники пісень приписують Гілярієві авторство більшої кількости гимнів, але цього не можна приняти з цілою певністю.

3.) **Ambrosius** — (св. Амброзій медіолянський) —

властивий творець гимнів, великий учитель Церкви і політичний діяч. Народився у Трієрі як син високого урядника, який мав титул **„praefectus praetorio Galliarum“**. Вже в заранні молодости іменовано Амброзія намісником Літурґії і Емілії (то є горішньої Італії), з осідком у Медіоляні. Тут здобув собі таку славу і значення, що після смерти медіолянського епископа, аріянина Авксенія, жадав нарід, щоб Амброзій став епископом, хоча був ще дуже молодим, а навіть неохрещеним. Справді теж у грудні 374 р. став Амброзій епископом у Медіоляні і на тому становищі остав до смерти. (4 квітня 397 р.).

Вільний від всякої дрібничковости був одним із найбільше впливових мужів в державі, а свій вплив, який мав на цісарів Граціяна і Теодозія, використовував тільки для добра Церкви, щоб її скріплено у боротьбі з аріянізмом, при чому зовсім не кермувався волею ані інтересами можновладців. Виступав гостро і рішучо проти тодішніх єресів (аріянізму і йовіянізму).

Написав численні твори з яких збереглися:

1.) **9 листів,**

2.) **промови** (sermones), тут належать: промова на смерть цісаря Валентиніяна (de obitu Valentiani) з р. 392; на смерть Теодосія (de obitu Theodosii) з р. 395.

Його листи і промови визначаються тактом, теплотою чувства і повагою та виказують реторичне мистецьке оформлення. Автор накреслює людей і обставини такими, якими вони є в дійсності, тому йому завдячуємо точне знання тодішних відносин у західній Церкві і у світі.

3.) **„Hexaemeron“** — сотворення світу в шістьох днях. Є це твір з ділянки еґзегези, один з найважніших творів Амброзія.

4.) **„de officio ministrorum“** (про обов'язок слуг) — твір з ділянки морально-теологічної, написаний за взірцем Ціцеронового твору „de officiis“. Цей твір служив як підручник етики до шкільної науки.

5.) **„de fide“**, в 5 книгах, що містить у собі виклад науки віри. Твір цей написав між 378, а 380-тим роком для прихильного собі цісаря Граціяна.

6.) **„de spiritu sancto“** (про св. Духа) в 3 книгах, написаний в р. 381.

7.) **„de incarnationis dominicae sacramento“** (таїнство Господнього втілення) — трактат написаний, щоб відперти твердження аріянської єресі.

8.) **„de poenitentia“** (про покаяння), в 2 книгах. Є це апологетичний твір, в якому автор стоїть на засадах католицької Церкви поборюючи єресь новатіянізму та дає докази на це, що Церква має право відпускати гріхи, що сповідь є конче потрібна та що добрі діла є спасенні.

9.) **„de mysteriis“**, що містить у собі поучення для новоохрещених.

Деякі письма Амброзія пропали. До них належать між іншими такі:

а.) **„expositio Esaiae prophetae“** (пояснення про пророка Ісаії),

б.) **„de sacramento regenerationis“** (таїнство відродження), або „de philosophia“, про який згадує св. Августин,

в.) численні листи.

Та найбільша заслуга св. Амброзія лежить у цьому, що він є основоположником латинського церковного хорового співу і латинської церковної поезії. Стараючися піднести красу богослуження, увів він у західній церкві ритмічно-мелодійний хоровий спів та оформив старохристіянський напів гимнів.

Є сам теж автором гимнів, тобто пісень, що звеличували Бога. Є вони писані ямбічним діметром, здебільша римовані. Деякі дослідники старини приписують Амброзієві авторство 12, а навіть й 18 гимнів, але від Амброзія походить безсумнівно тільки 4 гимни, а саме: 1.) „Deus creator omnium“ (Боже, творче всесвіту), 2.) „iam surgit hora tertia“ (вже настає третя година), 3.) „aeterne rerum conditor“ (вічний творче всесвіту), 4.) „veni redemptor gentium“ (прийди Спасе народів).

Натомість загально приписуваний Амброзієві гимн „Te Deum laudamus“ — (Тебе Бога хвалим) — як виказали точні досліди — не походить від нього. Форма гимнів була

нав'язана до старинної поезії, але їх християнський зміст був чимсь зовсім новим, великим, що ці нові поетичні твори підносило понад сучасну поезію, яка оберталася у давніх рямцях.

Хибно теж деякі вважають Амброзія автором коментаря до 13 листів (посланій) св. Павла. Невідомого цього коментатора листів св. Павла назвали у літературі „Ambrosiaster".

4.) **Gaius Vettius Aquilinus Iuvencus.** Походив з Еспанії зі знаменитої родини. Жив в першій половині 4-ого стол. Біля р. 330 написав поему „Evangeliorum libri quattuor" (або як первісно її називали „historia evangelica"). Початок твору основується на євангелію св. Луки, але дальший зміст поеми має за основу оповідання Матеєвого євангелія. Поема написана гексаметром. Автор наслідує формою Вергілія. Хоча держиться у висловах тексту св. Письма, то будує вірш дуже поправно і зручно. Твір свідчить про поетичний талант автора та виказує, що автор належно опанував клясичну мову. Твір Ювенкуса тішився ще довго протягом середновіччя великим числом читачів, а чимало поетів брало собі його за взірець.

5.) **Aurelius Prudentius (Clemens).** Найвизначніший християнсько-латинський поет старинних віків. Народився в р. 348 правдоподібно в місті Цезаро-Августа (то є Сарагосса) в Еспанії. Походив з визначної християнської родини. Вибрав політичну карієру. Спершу був адвокатом, двічі був начальником провінції, а вкінці цісар Теодосій іменував його високим двірським урядовцем. У старшому віці вступив до монастиря, щоб як каже — «жити виключно для Бога і своєї душі».

В р. 404 або 405 видав збірку своїх творів, що всі мають грецькі наголовки. Ця збірка містить у собі 7 творів, а саме:

1.) **„cathemerinon"** — (книга щоденних пісень) — містить у собі 12 ранніх і вечірніх пісень що звеличують Бога (тобто гимнів),

2.) **«перí стефáнон»** (вінці перемоги) — це 14 ліричних поезій, зложених у честь еспанських і римських мучеників за Христову віру.

3.) **„hamartigénia“** — теологічно-дидактична поема про початок і джерела гріха.

4.) **„psychomachía“** — алегорична поема в епічній формі, що описує боротьбу християнських чеснот проти поганських гріхів за людську душу та оспівує кінцеву перемогу віри і згоди.

5.) **„apothéosis“** — твір зложений у 1085 гексаметрах, в якому боронить божество Ісуса Христа проти єретичних наук і проти жидів.

6.) **„libri 2 contra Symmachum“** — твір, в якому поборює намагання поганської партії сенату (яку очолював Симмахус) — привернути поганство, а тимсамим культ божків.

7.) **„dittochaéon“** — це поетичний опис 49 епізодів з біблійної історії, а саме 24 події з історії старого завіту, і 25 подій з історії нового завіту. Кожний епізод описаний т. зв. тетрастихом, то є чотирьома гексаметрами. Кожний з тих тетрастихів був поясненням до одного з 49 образів, які прикрашували стіни якоїсь еспанської церкви (мабуть у Сарагоссі). Цікавою є виказана поетом в одному з тих тетрастихів думка, що ніччю з суботи на неділю душі грішників у пеклі звільнені від мук, які приходиться їм звичайно терпіти.

Поезії Пруденція визначаються глибоким, гарячим чувством, чистою і гарною мовою та правильною віршовою мірою і тому **належать до найкращих поезій того часу.**

Алегорична поетична творчість Пруденція і церковні гимни Амброзія є найбільш оригінальними здобутками християнської старинної поезії. Вони були теж взірцями, що їх наслідували християнські поети середновіччя.

6.) **Pontius Meropius Anitius Paulinus** — (св. Павлин).

Народився в р. 353 в Бурдігаля (то є в Бордо — Bordeaux). Походив з багатої сенаторської християнської родини. Вчився під керівництвом славного ретора — промовця Маґнуса Авзонія (який — як вже вище сказано — був творцем епіграмів, листів і творів „gratiarum actio“ та „idyllia“). З тим своїм учителем оставав і пізніше у приязні. В р. 380 став консулем і намісником Кампанії. Оженився з дочкою багатого, шляхетського роду Терезією. Після смерти одино-

кої своєї дитини поділив своє майно між бідних, став священиком та разом з жінкою оселився біля гробу св. Фелікса з Нолі, щоб вести аскетичне життя. В році 409 став епископом і працював зі самовідреченням для добра ближніх до смерти в р. 431.

Твори Павлина можна поділити на поезії і листи.

а.) З поміж **35 його поезій** значна кількість є зложена в честь св. Фелікса з Номі. Поет писав щорічно протягом 15 років одну віршу на день свята того святого. В одній поезії звеличує св. Івана Хрестителя як великого аскета, одна поезія **„epithalamiun Iuliani et Iae“** — є гарною весільною поемою, що складена у християнському дусі становить контраст зі сучасними світськими весільними віршами; темою одної є потішування християнської родини у смутку з приводу смерти 8-літнього синка, а одна є апологією християнства, проти закидів жидів і поган. Ці всі поезії є зложені в епічній або ліричній віршовій мірі. В них пізнати літературний смак і реторичне вироблення. Рівно ж написав віршем кілька листів до свого учителя Маґнуса Авзонія.

б.) **цикль легенд** про св. Фелікса. Є вони зложені гексаметром.

в.) **51 прозових листів,** з яких деякі звернені до його щирого приятеля Сульпіція Севера, інші до презвітера Аманда, який причинився до його навернення на християнство, деякі знову звернені до епископа Дельфіна, до Августина і інших осіб.

Заслуга Павлина лежить в тому, що він переробив у християнському дусі давні роди поезії (як epithalamiun — то є весільні вірші, consolationes то є вірші для розради, і propemticum — то є супровідні вірші, в яких оспівували обходи торжеств, походів і тріюмфів).

Листи Павлина є написані дещо напушистим стилем і переповнені біблійними цитатами. Деякі з них мають наголовок: „Paulinus et Theresia peccatores“ (грішники Павлин і Тереза).

У поезіях Павлина пробивається лагідна і ніжна вдача автора. Немає в нього сміливости і уяви та квітистости висловів Пруденція, але вислови Павлина є більше поєдинчі,

витончені та свідчать про розвинене в нього почуття краси. Мова творів Павлина поправна і чиста так, що Гієронім признає його поезіям «чистоту Ціцеронської мови».

7.) **Sedulus** (або **Sedulius).** Про його життя знаємо лише це, що як світська людина вчився філософії в Італії, та що опісля між р. 425, а 450 за цісарів Теодозія і Валентиніяна був в Ахаї (у Греції), де розвивав письменницьку діяльність. Коли помер — не відомо, на всякий випадок не жив уже в р. 494, коли його поему „carmen paschale" видав Астеріюс. (Asterius).

Написав:

1.) **„carmen paschale"** в 5 книгах (по-українськи пасхальна пісня). Є це зложена гексаметром поема, що накреслює в короткій формі історію біблійну старого Заповіту та містить у собі дальше опис життя Ісуса Христа аж до Його Вознесення зі спеціяльним узглядненням Христових чудес. Початково кружляв цей твір у недбало зроблених і неповних відписах, аж в р. 494 опрацював його старанно і видав у цілості Асторіюс та присвятив якомусь дуже високому церковному достойникові, якого називає „sacer meritis". Достойником цим був мабуть папа Ґелязій.

Пізніше за спонукою Мацедонія переробив автор поему „carmen paschale" у прозовій формі (як сам каже „in rhetoricum transfero sermonem") і цю перерібку назвав „paschale opus". Цей твір є повний пустої фразеології і реторично переладований. Поема „carmen paschale" була у середновіччі поширена у численних відписах і мала багато читачів.

2.) **дидактичний гимн,** написаний елегійним віршем,

3.) **поазбучно-акростихічний гимн** — „a solis ortus cardine" (зроджений з основ сонця), який ще й сьогодні співають. Натомість не походить від Седулія твір „de incarnatione" (про втілення), якого автором деякі його вважають.

8.) **Blossius Aemilius Dracontius.** Талановитий і радо читаний поет, жив у другій половині 5-ого стол. та походив з Картагіни в Африці. Вчився у славного граматика Феліціяна, опісля став адвокатом і був у великих ласках проконсуля Африки Пляцідея. Але пізніше попав у неласку короля вандалів Ґутамунда і опинився у в'язниці та щойно

після кількох літ, завдяки тій обставині, що за ним вставлялися впливові приятелі, відзискав волю. Коли помер — не знати, але відомо, що в р. 496 ще жив.

Його твори є:

а.) **„de laudibus Christi“** (величання Христа) — дидактична поема в 3 книгах, написана у в'язниці гексаметром. Твір починається довгою молитвою, в якій з'ясовує постійне чергування добра зі злом. Опісля звертається до короля з проханням про помилування. Дальше оспівує автор ласку Бога, яку виявив сотворенням світу. У другій книзі звеличує поет ласку, що її Бог проявляє постійно удержуванням світу, а головно об'явив її зісланням Спасителя, який був Богом і чоловіком. Нав'язуючи до тої подвійної природи Ісуса Христа, поборює противну, аріянську єретичну науку. У третій книзі взиває християн до любови Бога і до непохитного уповання на Бога. Твір свій кінчить проханням, щоб Бог простив йому його провини, висвободив з в'язниці і дав йому щасливе дочасне і вічне життя.

Твір визначається великою силою переконання і виказує гарячий запал автора. Ясний і поєдинчий та послідовний хід думок засипаний є великою кількістю прикладів і часто повторюючимся величанням Бога. Гостро виступає проти поганства і давніх мітів, хоча сам у своїх дрібних поезіях опрацьовує мітологічні перекази.

2.)**„satisfactio“** (покаяння). Це елегія написана у 158 дистихах (тобто 316 гексаметрах). Поет звеличує доброту і милосердя Бога і взиває короля вандалів Ґутамунда, щоб він наслідував Боже милосердя. Цю елегію написав теж у в'язниці і то ще перед поемою „de laudibus Christi“.

3.) **дрібні поезії,** які не мають збірної назви. В них оспівує християнські мотиви, як також мітологічні перекази (н. пр. „de raptu Helenae“ „Medea“). Саме цим дрібним християнським поезіям завдячує Драконтій свою славу і широку популярність, бо ці поезії поширилися згодом не тільки в Африці, але також в Еспанії, Галлії, Італії і Англії.

4.) **„Orestis tragoedia“** — епічна поема, в якій опрацьовує Айсхилеву драму „Orestes“ змінюючи у дечому мітологічний переказ.

9.) **Venantius Honorius Fortunatus.** Народився біля р. 530 у горішній Італії коло Тревізо. У Равенні вчився граматики, реторики і науки права, натомість не занимала його філософія, ані теологія. З того теж часу походять його перші поетичні проби. Щоб подякувати св. Мартинові за чудесне вилікування з тяжкої хвороби очей, вибрався біля р. 565 у богомілля до гробу св. Мартина. По дорозі перебував майже два роки у короля Зіґіберта в Австразії,[5] то є східній Франції та з нагоди його весілля зложив весільну віршу (epithalamium), яка придбала йому славу визначного поета. Їдучи дальше, вступав до визначних духовних і світських осіб і всюди потрафив з'єднувати собі прихильність, а свою подяку за гостинне приняття висказував підлесними віршами. У Тур (Tours), де був гріб св. Мартина познайомився з епископом Евфронієм. Провівши у Тур недовгий час, вибрався додому. Та в Поатіє (Poitiers), пізнав у монастирі св. Хреста побожну Радеґунду, вдову по французькому королеві Лотарові І-му, і її вихованицю Аґнес. Під їх впливом остав у Поатіє і висвятився на священика, а при кінці 6-ого століття вибрали його епископом цього міста. Помер у першому десятилітті 7-ого століття.

Венантіюс мав безперечно великий поетичний талант. Жоден інший християнський поет з кінця старинних віків не потрафив так зручно і плавно оспівати події щоденного життя. Все ж таки не потрафив він висвободитися від хиб і недомагань, що проявлялися загально в письменстві сучасної йому доби. Видно це у напушистості його стилю і у пересадах в його панегіричних (похвальних) віршах.

Велика кількість його дрібних віршів міститься в збірнику, який звичайно називають **„carmina“** або **„miscellanea“**. Тому, що в тих віршах описує місцевості, через які переїздив, особи, у яких перебував, приняття, що на них був, одним словом, що стрічав по дорозі, дають ці поезії вірний образ тодішних життєвих відносин. Найгарніші з цих дрібних поезій Венантія Фортуната є:

---

[5] Австразія — східня частина Франції у відрізненні від західньої — Нейстрії. Від смерти Кльодвіка до половини 8 століття (а саме до Піпіна 751 р.) була вона майже без перерви самостійним королівством, а столицею її було місто Мец.

а.) 2 страсні пісні, а саме: „pange lingua gloriosi“ — (оспівуй мовою . . .) і „vexilla regis prodeunt“ (виринають знамена царя) які визначаються блискучими описами і ніжністю почувань.

б.) 3 елегії, які написав за спонукою св. Радеґунди, а властиво в Її імені, між ними проймаючу, жалісну елегію про нещастя туринського королівського дому („de excidio Thoringiae“.

У цій збірці поезій є теж деякі прозові твори, між ними пояснення молитви «Отче наш» і символа віри, що є витягом з пояснення цього символа, яке написав був Руфінус п. н. „commentarius in symbolum apostolorum“.

Крім цеї збірки залишив більшу епічну поему **„de vita Sancti Martini“** — в 4 книгах, писану гексаметром. Ця поема є скороченим опрацюванням твору Сульпіція Севера про життя св. Мартина. Цей епічний твір закінчив перед р. 576, бо в останній книзі того твору згадує париського епископа Ґермануса (Germanus) як ще жиючого, а епископ цей помер в р. 576.

Також походять від Венантія Фортуната життєписи деяких святих, писані прозою, легким поетичним стилем (н. пр. життєпис св. Ілярія з Поатіє, св. Радеґунди і епископів Парижа: св. Марцелля і св. Ґермануса).

Б. Проза

1.) **Eusebius.** — З Цезареї. — Народився в Цезареї у Кападокії в Малій Азії біля р. 260 після Христа. Вже змалку мав великий хист до наукових дослідів. Вчився довгі роки у вченого презвітера Памфіля, який помер в р. 309 мученичою смертю. Щоб уникнути переслідування, втік до Єгипту. Та тут його схопили і ув'язнили. Після видання толеранційного декрету і то мабуть ще в 313 р. став епископом та був у великих ласках в цісаря Констянтина. Брав участь на соборі в Нікеї в р. 325, а опісля на синодах в Антіохії в р. 330 і в Тирі в р. 335. У цьому році святкував Констянтин 30-ліття свого володіння і з цього приводу написав Евзебій

панегіричну промову в честь Констянтина. Помер в р. 340.

Був людиною непостійного характеру, а його догматичні погляди були нескристалізовані як слід і це потягало за собою деякі прикрі наслідки в його єпископській діяльності.

Евзебія називають батьком церковної історії, так як Геродота батьком всесвітньої. **Є він найвизначнішим християнським істориком старинних віків** — є письменником неоціненої майже вартости не тільки для церковної, але також для світської історії.

Головні твори Евзебія є:

1.) **життєпис Констянтина Великого** в 4 книгах,

2.) **історія Церкви** (екклєзіястікé гісторія), в 10 книгах,

3.) **хроніка** у двох частях.

Перший з тих творів, що його Евзебій написав небаром після смерти цісаря Констянтина (337 р.), є звеличанням цього цісаря. Історія Церкви (екклєзіястікé гісторія) накреслює розвиток християнської Церкви від її початків до р. 324 то є до початку єдиноволодіння Констянтина. Має вона величезну вартість, бо оперта є на джерелах, які майже зовсім пропали і містить у собі чимало винятків з пропавших письм давніших письменників, як: Папіяса, Діонізія Ареопагіта і Апольоніоса. На латинську мову переклав історію Евзебія в р. 402 або 403 Руфінус і до цього перекладу Евзебієвої історії додав дві книги, допроваджуючи історію Церкви до р. 395.

Дуже вартісним твором не лише для теологів, але також для філологів і для істориків є тільки у фрагментах дохована хроніка **„chronica“**. Під назвою хроніка розуміли у старині звичайно нарис подій сучасних авторові. Твір писаний є у грецькій мові.

Той Евзебієвий твір „chronica“ містив у собі синхроністичну історію різних народів від найдавніших історично знаних часів до р. 325. Перша частина того твору (хронографія) подавала короткий нарис всесвітньої історії на основі різних винятків з історичних писань давніших письменників. Друга, для нас найважніша частина (канóн хронікóс), складалася з хронологічних таблиць, у які автор

вставив дати головних історичних ер і важливіших подій у хронологічному порядку. По правому і лівому боці цеї колюмни дат були вписані словами історичні події, окремо зі світської, а окремо з біблійної історії. В оригіналі цей твір Евзебія до нас не дійшов у цілості, а маємо з нього тільки дрібні фрагменти. На латинську мову переклав «канóн хронікóс» отець Церкви св. Августин (Augustinus). Переклад свобідний, доповнений датами з римської історії і літератури. Хроніка Евзебія має для нас велику вартість, бо є основою літочислення старинної історії, тобто становить хронологічний її скелет.

Евзебій не опирається на історичних джерелах клясичної старини, тільки на пізніших джерелах, а оскільки йде про біблійну і жидівську історії, на історії Йозефоса.

Важним твором Евзебія є теж «ономатікóн» про походження назв місцевостей, що про них згадує Біблія. Твір писаний грецькою мовою. Вкінці написав Евзебій декілька еґзеґетичних творів (як коментарі до пророка Ісаії і до деяких книг нового Заповіту та апологетичні твори, що одначе не мають більшої вартости.

2.) **Hilarius** (св. Ілярій), епископ міста Поатіє. Тому, що цей письменник розвивав свою літературну діяльність як прозаїк і поет, була про нього мова вже вище в огляді поетичного християнсько-латинського письменства.

3.) **Hieronymus** (св. Єронім), **найбільший вчений з поміж Отців Церкви,** званий пізніше **Eusebius Sophronius Hieronymus.**

Народився в містечку Стрідон, на межі Дальмації і Панонії, біля р. 335. Точна дата його народження невідома. Знаємо тільки, що в часі смерти Юліяна (363) і землетрусу в р. 365. був ще зовсім молодим, про що сам згадує. Спершу вчився в Римі, а шкільними його товаришами, з якими найближче жив, були: пізніший письменник Руфінус і Бононус. Опісля поїхав до Галлії і тут мабуть під впливом монахів з Трієру постановив посв'ятитися духовному званню. В р. 373 виїхав до Єрусалиму. В часі перебування в Антіохії слухав еґзеґетичних наук Апоглінара з Ляодікеї, а опісля перебував якийсь час у халькидійській пустині над Евфратом. У

цьому часі вчився гебрайської і грецької мови. В р. 375 висвятив його на презвітера антіохійський епископ Павлінус. Коли покинув життя на пустині, не знаємо, відомо тільки, що вже в р. 381 був на соборі в Царгороді. Відси виїхав на синод до Риму як товариш епископа Павліна. В Римі був 3 роки, мабуть до р. 385., та виїхав до Антіохії. Тут стрінулися з ним добрі його знайомі з Риму, а саме багата вдова Павля зі своєю дочкою і всі разом поїхали до Палестини а відтак до Єгипту, а осінню 386 р. вернулися до св. Землі і осіли у Вифлеємі. Тут оснував Гієронім мужеський монастир і кілька жіночих, а при одному з них школу для дітей багатих людей, в якій сам учив граматики і клясичних авторів, головно Вергілія. Тут теж розвивав свою письменницьку діяльність. З початку був прихильником грецького християнського письменника Оріґенеса, але опісля відвернувся від нього під впливом Епіфанія. Помер в р. 420.

Літературна діяльність Гієроніма

Твори Гієроніма можна поділити на 4 групи: 1.) біблійні, 2.) історичні, 3.) догматичні, 4.) листи.

1.) **біблійні,** — то є твори, що їх предметом є переклади і пояснення св. письма.

а.) **переклади:**

1.) **переклад книг св. письма.**

Тому, що у західній церкві вживали різних текстів найдавнішого латинського перекладу св. письма, званого „Itala" припоручив папа Дамазій Гієронімові, щоб устійнив текст св. Письма Нового Заповіта. Гієронім перевів провірку книг нового Заповіта і псальмів на основі порівнання текстів «Італі» з первісним грецьким текстом і змінив ці місця, в яких первісний грецький текст був перекручений. Цей зладжений Гієронімом в р. 484 переклад св. Письма, званий „Vulgata" узнав тридентський Собор (1545-1563) одиноко автентичним і його придержувався загально до сьогодні в латинській церкві. Але, що відписи зладженого Гієронімом перекладу

небаром знову були повні помилок, тому перевів Гієронім у Вифлеємі нову провірку майже всіх книг нового Заповіта на основі тексту „septuaginta“ який найшов був у Цезареї.

Опісля, починаючи більше менше від року 390 переклав Гієронім вже з власної спонуки безпосередньо з оригіналу св. Письма старого Заповіта і цей переклад є частиною до сьогодні міродайної „Vulgat“-и.

2.) **Переклад Оригінесового лексикону** імен старозавітніх осіб **„de nominibus Hebraicis“**, який доповнив новозавітніми іменами. Є це алегорично-містичне пояснення поазбучно упорядкованих імен осіб, про які говориться у книгах старого і нового Заповіта.

3.) **„liber de situ et nominibus locorum Hebraicorum“** (про положення і назви гебрайських місцевостей). — це переклад твору Евзебія з Цезареї „onomaticón“.

4.) **переклад** головного догматичного твору Орігенеса «пері архóн» (початки).

5.) **переклад** популярного, дуже ясного і вичерпуючого твору олександрійського письменника Дідимуса «про св. Духа». Переклад цей є тим вартісніший, що сам оригінал твору пропав.

б.) **коментарі (пояснення).**

Належать сюди коментарі Гієроніма до гомілій Оріґенеса про великих пророків: Ісаію, Єремію, Єзекиїда, і Даниїла, при чому узгляднив Гієронім тільки неясні місця; дальше коментарі до 12 малих пророків; коментар (historica interpretatio) до Євангелій св. Матея та коментар до численних листів (посланій) св. Павла, що його написав за спонукою Павлі, беручи собі за взірець Оріґенеса.

в.) **історичні твори.**

Належать тут:

1.) **переклад, зглядно опрацювання другої** (то є табеляричної) **частини хроніки Евзебія.** Гієронім переклав її на латинську мову і доповнив, тобто поширив до р. 378. Цей твір, хоча має деякі браки, був взірцем для численних літописців середновіччя.

2.) **„de viris illustribus“**, що його написав біля р. 392 у

Вифлеємі за взірцем твору Светонія Транквілля, що має такий самий наголовок. Автор старається повчити поган, що християнська віра не є якоюсь вірою простих, неосвічених мас і тому вичисляє велику кількість християнських письменників, тобто тих світлих мужів („viri illustris"). Перша частина твору (розд. 1-78) містить витяг літературних нотаток з церковної історії Евзебія, а в другій частині подає автор свої завваги і розумування на основі власного знання.

Є це перша християнська історія письменства, що стала взірцем для подібних пізніших часів.

3.) **біографії.**

Належать тут три біографії, в яких описує життя основників монашого чину, дальше біографія св. Павла, як першого пустельника (анахорета), біографія основника монашого чину в Палестині Іляріона і біографія сирійського монаха Мальхуса.

г.) **догматичні твори.**

Всі вони є без винятку полемічними письмами. Головні з них є такі:

1.) **„altercatio Luciferiani et orthodoxi"** — трактат написаний в р. 379 в Антіохії, в якому поборює схизматицьких люціферіянів.

2.) **„liber adversus Helvedium de perpetua virginitate beatissimae Mariae"** — (проти Гельвідія про тривке дівицтво Пресвятої Марії). Це трактат написаний в Римі біля р. 483, в якому поборює гостро і рішучо наклепи Гельвідія проти дівицтва Божої Матері, виказує його невіжество та звеличує чесноту дівицтва.

3.) **„apologia adversus libros Rufiniani"** — в якому автор поборює роблений йому закид, що є прихильником Оріґенеса.

4.) **„adversus Vigilantium"** — трактат звернений проти науки еспанського презвітера Вігілянтія, який виступав проти почитання святих і їхніх мощів.

5.) **„adversus Iovianum"** — трактат звернений проти науки Йовіяна, який твердив, що стан супружий і безженний є рівновартісний, що ступень небесного щастя є для всіх

однаковий і що хрещення само собою охоронює перед гріхом.

Догматичні, тобто полемічні твори Гієроніма визначаються отвертістю думок і висказів, та містять у собі ясні і рішучі відповіді на твердження противників. Автор не перекручує і не пересаджує тверджень противників, а опісля їх основно поборює і висміває.

г.) **Листи.**

З численних листів Гієроніма збереглося тільки 116. Є вони взірцем гарного та поправного стилю і вартісні змістом. Автор призначив їх був заздалегідь для ширшого круга читачів. Торкаються вони різних тем і проблем. У більшій частині є вони відповідями на поставлені авторові питання відносно того, як треба розуміти тексти св. Письма; інші є догматично-полемічного, або історичного змісту, деякі знову містять у собі слова потіхи, або торкаються особистих справ. Дуже цікавий є лист, який написав в Римі (отже між р. 382 а 385) до Павлі. У ньому намагається автор доказати, що Оріґенес як письменник перевищує найбільше плодовитих світських письменників. Тому вичисляє твори Варра і подає список творів Оріґенеса та порівнює взаїмно засяг творчости обох тих письменників.

У найновіших часах устійнено, що **Гієронім є теж автором 75 гомілій.** Написав їх Гієронім у Вифлеємі, а містять вони у собі здебільша пояснення псальмів і пояснення Євангелія св. Марка.

Гієронім є безперечно найбільшим вченим з-поміж усіх Отців латинської Церкви. Августин звеличує його як дуже вченого мужа, що знав основно латинську, грецьку і гебрайську мову та був обзнайомлений з творами усіх майже давніших і сучасних теологічних письменників. Сульпіціюс Северус каже, що Гієронім знав так основно латинську грецьку і гебрайську літературу, що ніхто не міг під тим оглядом з ним рівнятися. Як полеміст гострий і рішучий, як суддя моралі і обичаїв суворий, авторитет в усіх ділянках церковних наук, як письменник непохитний визнавець і оборонець засад християнсько-католицької віри, мав Гієронім надзвичайну пошану у сучасного собі суспільства. **Та значення**

його лежить головно в тому, що зладив переклад св. Письма, зв. „Vulgata“ — що його тридентійський Собор узнав як одиноко автентичний. Цей переклад має за основу найстарший латинський текст св. Письма, зв. „Itala“ — що дійшов до нас тільки в залишках. Мова творів Гієроніма поправна й чиста так, що деякі критики ставлять його нарівні з Ціцероном — на всякий випадок вище всіх інших латинсько-церковних письменників. А письменницька діяльність Гієроніма охоплює усі ділянки церковних наук та своїм засягом перевищує усіх латинських Отців Церкви крім Августина.

4.) **Aurelius Augustinus** — (св. Августин). Народився в р. 354 в Таґасте в Нумідії. Був сином патриція, який щойно під кінець свого життя прийняв христову віру, а матір'ю його була побожна і чесна жінка Моніка, що походила з християнської родини. Аврелій виховувався під християнським впливом. Батько хотів, щоб Аврелій Августин став ретором-промовцем, тому дав сина на науку граматики до Мадаври, недалеко Таґасте, а опісля післав на науку реторики до високої школи в Картаґіні. Тут вів молодець гуляще і розпусне життя, а від своєї любки мав сина Адеодата. Пристав теж до секти маніхейців тому, що вони обіцювали йому задовольнити його жадобу знання. Та небаром відчужився від маніхейців, бо пізнав, що їхні обіцянки обманчиві. Покінчивши студії, став в р. 375 учителем реторики в Таґасте, а опісля в Картаґіні. В р. 383 виїхав до Риму, а в р. 384 покликали його на учителя реторики в Медіоляні. Під впливом студій неоплатонської філософії,[6] і проповідей св. Амбро-

---

[6] Неоплатонізм — остання визначна філософічна школа старинного грецького світу. Основником цього філософічного напрямку був Аммоніос Саккас біля р. 200. після Христа, а головним його представником — Пльотінос. По своїй суті сполучує цей філософічний напрямок основи науки Плятона, Арістотеля і стоїків. Новістю в неоплатонізмі у відношенні до філософічних систем, з яких сполуки повстав, є релігійне наставлення: туга за безмежним, абсолютним, божеським, є мотивом філософічних роздумувань. Після цеї науки всі істоти вийшли з Бога і всі вони стремлять до того, щоб повернути до Бога, злучитися з Ним в одне. Світ — по думці неоплатонської науки — це царство поодиноких сотворінь, упорядковане після ступенів досконалости їх розвою. Понад матерією, рослинами і тваринами стоїть людина, яка своїм уздібненням сягає у світ Плятонових ідей. У цьому знову світі укладаються поодинокі ідеї після щаблів їх досконалости і творять духовий світ (intellegi-

зія навернувся рішуче на католицизм, а в р. 387 прийняв разом зі своїм сином Адеодатом хрещення з рук св. Амброзія. Небаром опісля вибрався Августин зі своєю матір'ю яка приїхала з ним до Медіоляну, в дорогу до Африки через Рим. Та в Остії (Ostium) померла його мати і він відложив свою їзду на пізніше. В осені 388 р. заняв невелику посілість близько свого родинного міста і вів тут з деякими своїми приятелями і учнями життя на зразок монашого. У часі, коли принагідно перебував у Гіппо в р. 391, зажадав нарід, щоб він став там священиком. Августин пішов за волею народу. Епископ Валерій висвятив його на презвітера і він став сповнювати уряд проповідника в Гіппо. Три роки опісля висвятив Валерій Августина на епископа-помічника в цьому місті, а в р. 396 після смерти Валерія став Августин епископом-ординаріем в Гіппо (Hippo regius). Як епископ посвятився з запалом проповідництву і обов'язкам свого високого церковного уряду, але головно віддався письменницькій праці, яка охоплювала всі ділянки духовних наук. Продовжував дальше боротьбу з маніхеїзмом, а від коли став був презвітером поборював письмом і словом схизму донатистів. Після кількох диспут з деякими донатистами прийшло в р. 411 до великої релігійної диспути в Картагіні, в якій брало участь більше як 200 католицьких та стільки ж донатистичних епископів. Як душа католицької партії відніс Августин у цій диспуті блискучу перемогу і зломив силу цеї схизми. Вже у слідуючому році розпочав Августин боротьбу з пелагіянізмом, яка виповнила зміст його дальшого життя. Згадуючи про цю діяльність Августина пише св. Гієронім, що «Августина величає цілий світ та що всі католики почитають його і з подивом глядять на нього, як на нового основника первісної чистої християнської віри».

---

bilis). Первісним джерелом всіх ідей є Бог. Моральною ціллю людини є звільнити духа з кайданів матерії, а до того стремить аскеза, що підносить духа до стану екстази, в якій дух переходово з'єднується з Богом. Грецьких богів утотожнював неоплатонізм з космічними і духовими силами.

У християнське письменство найшла дорогу неоплатонська філософія своїми містично-теологічними письмами Діонізія Ареопаґіта, який оформив неоплатонську філософію у християнському дусі.

Цей науковий напрямок був панівним у філософії від 3-ого до 6-ого століття після Христа.

В останніх роках життя навістили св. Августина тяжкі моральні терпіння. В р. 429 вдерлися до Африки вандали, спустошили страшенно край та облягли місто Гіппо. У третьому місяці облоги св. Августин, який беріг цілий час своїх вірних, захворів тяжко і помер 28 серпня 430 р.

Св. Августин є одним з найбільших і найглибших християнських письменників. Він охоплює своєю літературною діяльністю не тільки цілість теологічних наук, але також цілий засяг усіх тогочасних наук взагалі. Крім цього **вказують його твори глибину думки і спекулятивну бистроумність і ці прикмети ставлять його нарівні поруч найбільших грецьких Отців Церкви.** Визначається він великою силою думання, живою уявою, просто надзвичайним природним даром красномовства, великим досвідом, знанням людської вдачі, та великою лагідністю і добротою серця.

Його твори мали для майбутньости велике значення: **філософічними письмами поклав він основи християнської філософії, теологічними — основи західньої теології. Геніяльністю дорівнює грецькому Оріґенесові, а перевищає його тим, що є свобідний від помилок, які поповнював Оріґенес.**

Римські папи і вселенські Собори рішуче признають правовірність голошеної Августином науки. Саме св. Августинові завдячує католицька Церква свої тези про ласку Божу і спасення та усі основи до дальшого розвитку і інтерпретації тих тез. Тому, якщо йде про ласку, узнає його католицька Церква післаним через Бога учителем Церкви (doctor gratiae). Він живе виключно для своєї справи — то є слави Бога і для добра католицької Церкви.

Стиль писань св. Августина є різний, залежно від опрацьованого предмету і читачів, для яких були вони призначені. У письмах для народу старається бути зовсім простим, легко зрозумілим, тому не держиться навіть граматичних правил і мішає варваризми; у філософічних письмах стиль його поєдинчий і ясний, при чому зберігає граматичні правила і чистоту мови, а у творах „de civitate Dei“ і „confessionum libri“ — вживає високопарних висловів і проявляє ораторське мистецтво.

Літературна діяльність св. Августина

Жоден з латинських письменників Церкви не написав стільки творів що св. Августин, поминаючи вже розмір його писань і глибину думки. Як виходить зі списка, що його сам св. Августин зладив біля р. 427 в 2 книгах п. н. „retractiones" — є він автором 93 творів крім листів і проповідей, що їх написав дуже багато.

Твори св. Августина можна поділити на слідуючі групи:

1.) філософічні,

2) апологетичні,

3.) доґматичні,

4.) еґзеґетичні,

5.) доґматично-полемічні,

6.) морально-теологічні,

7.) проповіді і листи.

1.) філософічні твори.

Найважніші з них є:

а.) **„adversus academicis"** (проти академіків) — написаний в 3 книгах, щоб побороти скептицизм новоакадеміків.

б.) **„de vita beata"** (про щасливе життя) — написаний у формі діялогу, щоб виказати, що тільки пізнання Бога може зробити людину щасливою.

в.) **„de quantitate animae"** — про нематеріяльність людської душі.

г.) **„confessionum libri 13"** — (сповідь душі). Це написана біля р. 400, історія душевних настроїв автора від ранньої молодости до часу смерти матері, св. Моніки, в р. 387. В 10-ій книзі змальовує автор свій душевний стан біля р. 400, а три останні книги містять у собі міркування на тему описаного книгою Битія („Genesis") діла сотворення світу.

г.) **опрацювання 7 свобідних мистецтв,** тобто усіх ділянок світських наук, що їх згідно з поділом, принятим ще Теренцієм Варром, поділяли за тодішніми поняттями на 7 родів (граматика, музика, діялектика, реторика, геометрія, аритметика, і філософія). Опрацював однак у цілості докладно тільки граматику, а інші науки лише в загальних нарисах.

д.) **„de magistro“** — (про учителя) — твір в якому змальовує Христа як предсказаного пророками учителя людей.

е.) **„solilogia“ (монологи)** — трактат про засоби, щоб дослідити надприродну мудрість.

2.) **апологетичні твори.**

Найважнішим апологетичним твором св. Августина є **„de civitate Dei“** — в 22-ох книгах, який написав у часі від 413 до 428 року. Написав його, щоб побороти закид поганемов би знищення Риму готами в р. 410 було карою за покинення віри предків і нехтування старих богів. У першій частині твору (книги 1-10) поборює погляд, що почитання божків є конечне до щастя на землі і до щасливого життя по смерти. Друга частина (книги 11-12) трактує про царство Бога, то є загал людей відданих Богові, побожних і праведних та про царство світу, то є загад людей, що відпали від Бога і про взаїмне відношення до себе обох тих царств від часу сотворення ангелів до кінця світу.

Цей твір є філософічною історією і найвеличнішою апологією з-поміж всіх апологій християнства. Джерелом до написання того твору послужив Августинові головно твір Ціцерона „de republica“ а крім того твори Варра і опрацьований св. Гієронімом переклад хроніки Евзебія.

Крім цього головного апологетичного твору написав св. Августин ще цілу низку менших апологетичних трактатів. Такими є:

а.) **„de divinatione daemonum“** (віщування демонів), в якому застановляється над знанням, яке мають демони і порівнює їх віщування з пророцтвами пророків,

б.) **„tractatus adversus Iudaeos“** — (трактат проти жидів), в якому доказує, що відкинення Богом жидів є виявом Божої справедливости.

3.) **доґматичні твори.**

Найважніші з поміж них є:

а.) **„de fide et symbolo“** — (віра і символ), що містить у собі основне пояснення апостольського символа.

б.) **„de Trinitate“** (св. Тройця) в 15 книгах. У першій частині твору розвиває науку про св. Тройцю по думці св. Пись-

ма, а в другій обгрунтовує її як найширше розумово і науково, виказуючи у свійствах людської душі аналогію зі св. Тройцею. Є це найвизначніший догматичний твір св. Августина.

в.) **„enchiridion ad Laurentium“** або **„de fide, spe et charitate“** (віра, надія і благодать, — містить у собі систематичне з'ясування основ християнської науки, віри й обичаїв.

г.) **„de coniugiis adulterinis“** (неправні подружжя) — трактат про нерозривність подружжя.

ґ.) **„de iura gerenda pro mortuis“** (дбайливість про померших). У цьому творі відповідаючи на запит св. Павлина з Нолі — висказує і обгрунтовує погляд, що хоронення мучеників у церквах є остільки хосенне, для похоронених, що пригадує вірним про молитви за них, та через те улегшує заступництво мучеників перед Богом за молячихся.

д.) **„de fide et operibus“** — трактат, в якому виказує, що віра без добрих діл не вистарчає до спасення.

4.) **еґзеґетичні твори** — це твори, що займаються поясненням св. Письма. Належать тут такі найважніші письма св. Августина:

а.) **„de doctrina christiana“** (християнська наука). Твір цей є родом теологічної енциклопедії.

б.) **„locutionum libri 7“** — це пояснення тяжче зрозумілих місць перших сьоми книг св. Письма.

в.) **„enarrationes in psalmos“.** — Це гомілії, тобто пояснення до всіх псальмів.

г.) **„de consensu evangelistarum“** (узгіднення євангелистів) — трактат, в якому з надзвичайною бистроумністю узгоджує позірні суперечності між поодинокими євангеліями.

ґ.) **„quaestiones evangeliorum“** — пояснює деякі місця з Євангелії Матея і Луки.

д.) **„de sermone Domini in monte“** — (Господня проповідь на горі), містить у собі коротке з'ясування християнської науки обичаїв.

5.) **доґматично-полемічні твори.**

Августин поборює єретичні науки маніхейців, донатистів, пелагіян і аріян. Загальний характер має трактат **„de haeresibus“** (про єресі). Є це короткий нарис історії єресів, яких начислює автор аж 88.

Проти маніхейців є звернені такі головніші письма:

а.) **„contra Faustum Manichaeum“** в 33 книгах. Це найбільший полемічний твір звернений проти маніхеїзму. Визначається великою силою духової енергії. Вичисляє тут автор усі твердження маніхейського епископа Фавстуса і всі його твердження одно за другим поборює. Твір цей написав біля р. 400.

б.) **„de utilitate credendi“** (корисність віри) — про це, що Церква домагається від християн конче віри.

в.) **„de libero arbitrio“** (про свобідну волю).

г.) **„de moribus ecclesiae catholicae et moribus Manichaeorum“** — в якому з'ясовує католицьку науку обичаїв і її примінювання у практиці через пустельників (анахоретів), монахів і епископів, та маніхейську науку обичаїв і її примінювання маніхейцями у практиці.

Проти донатистів звернені є між іншими такі письма:

а.) **„de baptismo contra Donatistas“** про умови важности і наслідки важного хрещення.

б.) **звіт про славну релігійну диспуту** з донатистами у Картаґіні в р. 411.

в.) **„liber ad Donatistas“** — письмо, в якому говорить про корисний для католиків вислід картаґінської диспути і взиває донатистів, щоб приєдналися до католицької церкви.

г.) **„contra Manichaeos de duabus animabus“** — в якому поборює ложну науку про існування в людини двох душ.

Проти пелагіян звернені є такі важні письма:

а.) **„de peccatorum meritis et remissione“** (про наслідки гріхів і їх відпущення). Письмо це має теж інший наголовок „de baptismo parvunculorum“ — (хрещення маленьких).

б.) **„de natura et gratia“** (природа і ласка) — трактат про первородний гріх, та крім того поборює особисто Пелагія.

в.) **„de perfectione iustitiae hominis“** (досконалість людської справедливости) — поборює твердження пелагіянина Целестія.

г.) **„de gratia Christi et peccato originali“.** (Ласка Христа

і первородний гріх) — насвітлює науку головних представників пелагіянізму та з'ясовує науку католицької Церкви про свобідну волю людини.

г.) **„de spiritu et littera“** (про духа і закон) обстоює науку, що внутрішня Божа ласка є до спасення конечна. Це трактат дуже багатий в думки та писаний у дуже рішучому і енергійному тоні.

д.) **„de correptione et gratia“** (про кару і ласку) і „contra **Iulianum“** (проти Юліяна), звернені до монахів монастиря в Гадрументум — трактують про це, що деякі помилково пояснюють авторову науку про призначення.

Проти аріян звернені є такі важніші письма:

а.) **„contra sermonem Arianum“** — це критика нарису аріянської науки, який дав був хтось Августинові до оцінки.

б.) **„collatio cum Maximino Arianorum episcopo“** (диспута з аріянським епископом Максіміном). — Це зміст релігійної диспути, яка відбулася в р. 427 в Гіппо між св. Августином, а аріянським епископом Максіміном.

6.) **Морально-теологічні письма.**

Належать тут такі важніші письма:

а.) **„spectaculum“** (зеркало), містить у собі моральні приписи, зложені з відповідних винятків зі св. Письма.

б.) **„contra mendatium“** — (проти брехні) — повчає, що Церква забороняє категорично брехати.

в.) трактати — **„de bono coniugali“** і **„de Sancta virginitate“** (про подружне добро і про святе дівицтво) — поборюють науку Йовіяна, який осуджував безженне життя.

г.) **„de cathechizandis rudibus“** (про навчання катехізму неосвічених) , дає перший систематичний виклад науки катехитики.

7.) **Проповіді і листи.**

До нас дійшло 363 проповідей св. Августина, що їх виголосив був на різнородні духовно-релігійні теми. Свідчать вони, що **Августин був найвизначнішим проповідником західної Церкви на протязі всіх старинних віків.**

З поміж 262 листів, що містяться у збереженій збірці Августинових листів — 53 листи не походять від Августина, а є листами зверненими до Августина через інші особи. Тор-

каються вони наукових питань, які посилали Августинові до порішення, або містять у собі поучення у справах совісти, або теж занимаються тогочасними догматичними спорами. Свідчать вони про це, як великою науковою повагою втішався св. Августин у своїх сучасників.

Найстарша біографія св. Августина походить від його приятеля епископа Калями Поссідіюса (Calama Possidius) який зладив теж список Августинових творів п. н. **„iudiculus scriptorum Augusti“.**

5) **Sulpicius Severus.** Народився в Аквітанії, то є у західній частині давньої Галлії (між Піренеями, а Гаронною) біля р. 365. Тому, що вів убоге життя і був дуже скромний, з'єднав собі прихильність св. Павлина з Нолі і епископа з Тур св. Мартина. Спочатку був адвокатом. Оженився з багатою дочкою консуля, але повдовів вчасно і присвятився монашому життю.

Велику частину свого майна роздав бідним, своїм невільникам дарував свободу і став вести з деякими своїми бувшими невільниками монаше життя на своїй земельній посілості біля Тулюзи. У церковному спорі, що його спричинив був Прісціліян, станув Сульпіцій — очевидно під впливом епископа Мартина — по боці Прісціліяна. Помер після смерти Мартина в першій четвертині 5-ого століття.

Є автором:

1.) твору **„chronicorum libri 2“.** Є це переклад, а радше зміст біблії. Автор парафразує старий заповіт, а опісля переказує події біблійної історії і нового заповіту та події з історії Церкви аж до р. 400. Вартісні є з огляду на історичний матеріял останні розділи другої частини, в яких накреслює історію сучасних собі часів. Твір визначається взнеслими думками і має стилістично вигладжену форму. Бо наміром автора було зладити переклад, а радше зміст біблії у такій формі, щоб задоволити освічені верстви, яких не могли задоволити попередні переклади св. Письма, а саме ані „Itala“, ані прості, незугарні переклади біблії, що невільничо придержувалися оригіналу. Твір цей покінчив в р. 400, опісля доповнив і змінив у дечому первісний текст твору так, що остаточне оформлення, в якому й залишився, одержав цей твір в р. 403.

Мовою і стилем зближений твір до писань Салюстія, а місцями слідно вплив Вергілія і Веллея Патеркуля. Та при цьому — що й зовсім природне — мішає автор мимоволі під впливом моди і вимог свого часу вживані тоді вислови і звороти, яких не подибується у клясичній мові. При з'ясуванні і накреслюванні подій наслідує Тацита. Для свойого твору використовує історію Евзебія і хронологію вавилонських королів.

2.) **Письма про св. Мартина.**

Життя св. Мартина накреслює у творі п. н. **„de vita sancti Martini episcopi et confessoris“.** Після короткого історично філософічного вступу, накреслює автор перебіг життя св. Мартина причому кладе спеціяльно увагу на його чуда, як чудесне лікування хворих, а навіть воскрешування померших. Твір обіймає загалом 27 розділів. Написав його автор ще за життя св. Мартина, то є перед роком 393, а видав вже після його смерти. У зв'язку з твором **„de vita sancti** Martini“ остають 3 листи, а саме: 1.) **до Евзебія,** в якому вичислює автор дальші чудотворні діла того святого, 2.) **до Аврелія,** діякона і 3.) до авторової тещі **Бассулі.**

У двох останніх розповідає автор про смерть св. Мартина. До письм про св. Мартина належать ще **2 книги діялогів.** Цей твір писаний за взірцем Ціцерона, який устійнив у римському письменстві форму діялогів. У цьому творі говориться про нові чудотворні діла св. Мартина. Мова діялогів поправна. Автор намагається писати — на скільки це у четвертому столітті було можливе — чистою латинською мовою клясичної доби і подає багато цитатів з клясичних письменників, головно з Теренція. Письменницький талант автора проявляється у творі „de vita sancti Martini“ і в діялогах ще більше, чим в „chronicorum libri“.

З огляду на прикмети Сульпіцієвого стилю **назвали його християнським Салюстієм** (так як Фірміяна Ляктанція назвали християнським Ціцероном).

Як вже вище подано, згадує Сульпіцій, що оден дуже визначний римський історик описав жидівське повстання, але не подає імени цього історика. Твір цей до нас не дійшов тому не знаємо взагалі, як цей історик називався.

6) **Paulus Orosius.** Народився правдоподібно в Браґа

(Bracaria) в Португалії. Як молодий презвітер поїхав в р. 414 до Гіппо до св. Августина, щоб в нього просити помочі проти прісціліяністів. Тому, що Августин не міг вирішити поставленого Орозієм питання про походження душі, вислав він Орозія з поручаючим листом до св. Гієроніма до Вифлеєму. З початком 416 р. вернувся Орозій з мощами св. Стефана (якого тіло недавно перед тим віднайдено) до Августина і за його спонукою написав свій історичний твір. Про дальше життя Орозія не маємо ніяких відомостей.

Твори що остали по ньому є:

а.) **„ad Augustinum commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum“.** Це полемічний твір, в якому накреслює автор почини цеї секти і єї ложну науку. У цьому творі ходить головно про питання походження душі, а саме, чи вона є сотворена Богом з нічого, чи теж є самостійною істотою.

б.) **„liber apologeticus contra Pelagianos“.** Є це полемічне письмо звернене проти науки раціоналістичного теолога Пелагія. Був це плодовитий письменник, але багато його творів було знищено в наслідок анатеми (клятви) киненої Церквою на його науку.

в.) **„historiarum adversus paganos libri 7“. — Є це перша всесвітня історія, що містить у собі замкнену цілість і є високо вартісна під літературно мистецьким оглядом.** Твір цей написав Орозій в роках 416 і 417 за спонукою Августина в тій цілі, щоб доповнити твір Августина „de civitate Dei“. Твір цей побудовує автор на синхронізмі біблійної історії зі світською історією. Для пояснення слід зазначити, що найстаршою світовою хронікою зладженою на основі синхронізму біблійних подій з подіями світської історії є «хронографія» Секстуса Юлія Африкана з початку 3-ого століття по Христі. Опертий на тій хроніці твір Евзебія, у перекладі зладженім через Гієроніма, став канвою на якій будує свій твір Орозій. Як джерела для свого твору використовує Орозій в першу чергу св. Письмо, твори римських істориків: Фльоруса Евтропіюса, Помпея Трога в опрацюванні Юстина, „periochae“ — з історії Лівія, Светонія Транквілля „de vita Caesarum“ і „historiae“ Тацита, а якщо йде про часи цісарства, то використовує церковну історію Евзебія. Автор хоче

доказати, що терпіння людства були у минулому, а саме у дохристовій добі, куди більші, чим в часах мандрівки народів, тому теж християнство не поносить вини у людській недолі цього часу. А, щоби перевести такий доказ, переказує історію людства від початку світу і доводить її до р. 417.

Історія Орозія остає у зв'язку з твором Августина „de civitate Dei" — Августин опрацьовує світську історію тільки поглядово, а Орозій робить це точно (бо так мабуть доручив йому Августин). Августин бачить слабі сторінки і недомагання християнського вже Риму, а Орозій попадає в тон похвали для сучасного собі Риму і твердить, що вже від того часу, як християнство почало поширюватися у світі, наступив у римській історії зворот до кращого. Є він глибоко переконаний про високу вартість римсько-християнської цивілізації, яка охоплює цілий знаний тоді світ.

Історія Орозія є написана у формі, яка уможливлює легкий перегляд, і в тоні, що задоволяє християнські почування читача. Була вона в середновіччі дуже улюбленим предметом наукової лектури, а пізніші письменники часто її використовували.

7.) **Gennadius** — з **Марсилії.** Жив у другій половині 5-ого століття, був презвітером у Марсилії і помер між р. 491, а 494. Більше подробиць з його життя не знаємо.

Є він автором полемічних творів звернених проти єретиків. Список їх подає він сам у кінцевому розділі свого твору „de viris illustribus" (славні мужі).

Крім того переклав різні письма грецьких церковних письменників. Його полемічні письма і переклади з грецьких письменників пропали.

Збереглися тільки:

а.) **„de ecclesiasticis dogmatibus"** (церковні догми) — це нарис католицької науки віри, обіймаючий 88 розділів.

б.) **„de viris illustribus".** — Це доповнення Гієронімового списку християнських письменників. Автор накреслює життєписи і творчість біля 100 християнських письменників від Гієроніма до своїх часів, узгляднюючи при тому теж себе самого. Намагається видати про тих письменників справедливий осуд та у своєму творі не пропускати навіть єретичних письменників. Твір той дійшов до нас значно перекру-

чений з численними пізнішими додатками в різних місцях тексту (т. зв. інтерполяціями).

В кінці є Ґеннадій автором творів: а.) трактату „de mille annis“ (про тисячу літ), трактату про Апокаліпсіс св. Йоана і листа до папи Ґелязія (492-496). Усі ці твори пропали.

8.) **Tyrannius Rufinus.** Народився в р. 345 в Конкордії (Concordia) коло Аквілеї. Теологічну освіту набув у манастирі в Аквілеї, де пізнав св. Гієроніма. В р. 371 поїхав з римлянкою, що походила з якогось шляхотного роду, до Єгипту, де процвітало монаше життя. Якийсь час жив як пустельник у нітрийській пустині та звидів в Олександрії катехитичну школу Дідимуса, який заінтересував його грецькими Отцями Церкви, а головно Оріґенесом. В р. 377 поїхав до Єрусалиму, щоб на Оливній горі осісти як пустельник. В р. 390 висвятився в Єрусалимі на презвітера, а кілька літ опісля вернувся до Риму і тут переклав на латинську мову твір Оріґенеса «перí архóн» (початки). У передньому слові того твору представляє св. Гієроніма як звеличника Оріґенеса і це викликало цілий літературний спір. З приводу того спору притягав Руфіна папа Анастазій I до відповідальности. Опісля жив Руфінус в Римі зовсім опущений, аж напад вестроґотів приневолив його виїхати на південь. Помер у Мессині на Сицилії в р. 410.

Заслуга Руфінуса в літературі полягає в його, широкій перекладній діяльності. Він переклав чимало грецьких творів, які пропали, а їх зміст зберігся тільки завдяки перекладові Руфінуса.

З'окрема переклав (між іншими) такі твори: історію Евзебія, монаші правила св. Василія, багато промов св. Григорія Назіянзенського та твір Оріґенеса «перí архóн».

Деякі вважають його теж автором перекладу історії жидівської війни Йозефа Флявія.

Історію Евзебія переклав Руфінус в рр. 402 і 403, а то так, що з 10-тьох книг Евзебієвого твору зробив у перекладі 9 книг, а сам доповнив цю історію (що її Евзебій довів був до р. 324), двома дальшими книгами, де наскреслює історію Церкви до р. 395.

З оригінальних його творів слід згадати:

а.)**„vitae patrum“** — який називали пізніше „historia eremitica“ або „historia monachorum“. Є це біографії грецьких монахів, написані правдоподібно на основі грецьких джерел.

б.) **„de benedictionibus patriarcharum“** — (благословенство патріярхів). Це написаний на прохання св. Павлина з Нолі коментар до благословення, яке старозавітній патріярх Яков уділює своїм синам.

в.) **„commentarius in symbolum Apostolorum“.** (Коментар до апостольського символа) — це точне пояснення апостольського символа віри. Коментар той цінили дуже високо.

г.) **дві апології** — одна з них написана за спонукою св. Гієроніма, друга звернена до папи Анастазія.

Руфінус визначається так як Сульпіціюс Северус клясичною освітою, але не дорівнює Сульпіцієві ані оригінальністю, ані красою стилю.

9.) **Magnus Aurelius Cassiodorius Senator.**

Про цього автора була вже мова в огляді історіографії після констянтинівського періоду. Та треба про нього і тут згадати, бо був теж автором творів теологічного змісту.

Християнсько-теологічні праці Кассіодорія є такі:

а.) **коментар до Псалтирі („enarrationes in psalmos“).** Написав його, щоб дати своїм монахам пояснення псальмів, які вони згідно з правилом свого чина співали при відмовлюванні щоденних молитов. Своє пояснення псальмів основує автор на Августиновому творі „enarrationes in psalmos“. На цей твір Кассіодорія дуже часто покликувалися в середньовіччі.

б.) **збірний коментар („complexiones“),** до апостольських листів, до історії апостольської діяльности і до Апокаліпси св. Йоана. Наголовок „complexiones“ мав означувати, що автор пояснює не поодинокі слова, або поодинокі листи, але цілі менші партії зі св. Письма як окремі цілості.

в.) **„historia ecclesiastica tripartita“** — (церковна історія поділена на три частини). Назва твору походить від того, що автор казав своєму приятелеві схолястикові Епіфанієві перекласти трьох грецьких істориків: Сократа, Созомена, і Теодорета на латинську мову і ці три переклади злучив в одну цілість. Твір містить у собі історію Церкви від року

323 до 439. Був він у середньовіччі головним джерелом церковної історії старинних віків. Твір той мав бути продовженням зладженого Руфіном перекладу зглядно опрацювання Евзебієвої історії Церкви.

г.) **„institutiones divinarum et saecularium litterarum“** (основи духовних і світських наук). Це енциклопедія і методологія духовних і світських наук. Твір складається з двох частин. У першій, накреслює автор поділ св. Письма і опрацьовує коментар до нього та подає різне значення висловів св. Письма і допоміжні засоби для біблійних студій. У другій частині подає короткий нарис 7 свобідних мистецтв (artes liberales) як підготову до студій теології, граматики, реторики, аритметики, музики, геометрії й астрономії. Цей великий твір мав служити монахам у Віваріюм як науковий підручник для студій на університеті, який задумував Кассіодор оснувати в Римі при допомозі папи Аґапета (535-536). Але на жаль до оснування того університету не прийшло.

г.) Останнім твором Кассіодорія, який написав маючи вже 93 літ, був трактат **„de orthographia“** (правописні правила). Твір написаний без систематики на основі винятків з творів давніших письменників.

10.) **Gaius Marius Victorinus.** Про нього була вже мова в огляді письменства з ділянки граматичних студій післяконстянтинівського періоду.

Навернувся на християнство щойно на старості літ і тоді розвинув християнську письменницьку діяльність.

Як християнський письменник визначається бистроумністю, філософічним знанням і діялектичною гостротою, але не має грунтовної теологічної освіти. Як християнин написав такі твори:

а.) **„de generatione divini Verbi“** (про зродження Божого Слова).

б.) **„de Trinitate contra Arium“** (про св. Тройцю проти Арія), в 4 книгах. Це головний твір Вікторіна, а звернений є проти єресі Арія. У своїй науці про св. Тройцю стоїть автор на становищі неоплатонізму.

в.) **пояснення до листів (посланій) св. апостола Павла,** що їх Павло написав до галатів, филиписеїв і єфесеїв.

Дехто вважає Вікторіна також автором гимнів, що звеличують св. Тройцю і деяких інших віршів, як «про пасху, тобто дерево життя» і «про Ісуса Христа, як Бога і чоловіка», але більшість істориків літератури стверджує, що ці гимни і вірші не походять від Вікторіна.

Щоб по-можливості доповнити огляд християнсько-латинської літератури, треба згадати ще про двох визначних письменників, які жили і розвивали свою літературну діяльність вже після розвалу західньо-римської імперії, тобто у перших десятиліттях середновіччя.

Тими письменниками є:

1.) **Gregorius** — з Тур.

2.) **Isidorus** з Севіллі.

1.) **Gregorius** — з Тур (Tours) — франконський історіограф якого властиво ім'я було Georgius Florentinus.

Народився в р. 538 в Арверні (сьогодні Клермонт-Ферранд). Походив з визначної галійської сенаторської родини. Називався Georgius Florentinus, — а щойно пізніше з почестей для свого діда, приняв ім'я Григорій з Тур. Одержавши від свого дядька епископа Ґаллюса з Клермонт побожне виховання, висвятився на презвітера, а в р. 573 став епископом в Тур (Tours). Як епископ розвинув широку діяльність, захищаючи щиро інтереси Церкви. За короля Гільдеберта (при кінці 6-ого століття) занимав дуже високі уряди у франконській державі та з'єднав собі загальну пошану в цілій Галлії. Помер в р. 594.

Найважніші його твори є такі:

а.) **„historia Francorum“** в 10 книгах. Автор дає короткий нарис старого заповіта та історії християнської церкви до р. 400, то є до смерти св. Мартина з Тур, а опісля продовжує історію франків аж до сучасних собі часів. Автор описує події так, як вони по собі наступали, а не подає їх причин ані взаїмного їх зв'язку між собою. Не є отже його історія ані прагматична, ані не має психологічного поглиблення. Але тому, що цей твір є головним джерелом найдавнішої історії франконської церкви, має він велику вартість.

б.) **„libri miraculorum octo“** (вісім книг про чуда). Це збірний твір, що складається з п'ятьох самостійних частин. Пер-

ша частина описує чуда Ісуса Христа, апостолів і мучеників галійської Церкви, друга, чуда св. Мученика Юліяна, третя — чуда св. Мартина, четверта — (найважніша) містить у собі 23 біографії франконських святих, а п'ята — відомості про життя і чуда біля 100 святих, яких автор здебільша знав особисто.

в.) **„de miraculis Andreae apostoli"** — про чуда св. апостола Андрея.

г.) **„de cursibus ecclesiasticis"** (про небесні рухи) — літургічний підручник про це, як означувати порядок богослужень після кожночасного розміщення зірок і зоряних констеляцій на небесному зводі.

ґ.) **Коментар до Псалтирі,** який одначе пропав.

Мова творів Григорія з Тур є проста, невироблена, автор не зберігає граматичних форм ані стилістичних правил, про що й сам добре знає. Бо каже, що хоче промовити до неосвічених широких верств, щоб його як найбільше людей слухало і розуміло. Але мова його писань цікава тим, що виказує вже перехід латинської мови до романських мов, які з латинської повстали, а головно перехід до французької мови. Та в його історії пробивається шляхотне намагання накреслити події об'єктивно, згідно з правдою.

2.) **Isidorus** з Севіллі (св. Ізидор). Походив з християнської родини і завдяки своїй пильності та надзвичайній жадобі знання засвоїв собі дуже широку освіту. Опанував мову латинську, грецьку і гебрайську та реторичне мистецтво. Після смерти свого брата став біля р. 600 архиепископом в Севіллі в Еспанії. Тому, що в Еспанії введено католицьку віру вестрогоцької держави, не потребував вже Ізидор виснажувати своїх зусиль для боротьби з аріянізмом, але всю свою працю присвятив відбудові релігійно-морального життя і піднесення освіти. Старався завести карність у церковних відносинах, оживити монаше життя та оснуванням шкіл піднести освіту, яка в наслідок мандрівки народів сильно підупала. У ділянці поширення освіти докладав так великих зусиль, що поклав основи для віднови наукового життя в Еспанії. Щоб перевести упорядкування церковних справ, скликав у р. 639 до Толедо синод, в якому брали участь всі еспанські епископи під його проводом. Перед смертю роздав

все своє майно бідним і в приявності духовенства та вірних своєї провінції надів на себе одяг, який носили ці, що відбували публичну покуту.. Помер в р. 696 в Севіллі.

Письма Ізидора:

а.) Найважніший і найбільший твір Ізидора є **„etymologiae“**, який називають теж **„origines“** (початки). Є це енциклопедія загального знання. Назва того твору „etymologiae“, — походить відси, що автор виводить і пояснює етимологічно назви поодиноких предметів, деколи одначе зовсім довільно. Над тим твором працював Ізидор майже до смерти та дав його своєму приятелеві, епископові в Сарагоссі, Брвлієві, щоб твір той упорядкував і перевів коректу. Твір цей складається з 20 книг. Перші три — опрацьовують сім свобідних мистецтв (artes liberales), четверта — медицину, п'ята — містить у собі всесвітню історію і виклад про закони, шоста — до 12-ої, трактують про Церкву, Бога, ангелів і людей та про інші сотворіння, дальші книги трактують про землю, земні плоди, про господарства, воєнні справи і містять у собі відомості з ділянки мінералогії.

Доповненням цього головного твору є такі письма:

б.) **„differentiarum libri duo“** — (різниці — 2 книги). Це словник синонімів (то є слів, що мають таке саме значення) і пояснення теологічних понять.

в.) **„synonyma“** — (синоніми) в 2 книгах.

г.) **„de natura rerum“** — виклад природничих наук.

З історичних творів Ізидора збереглися:

а.) **„historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum“**, що містить у собі історію вестроготів до р. 621 з додатком історії вандалів і свевів.

б.) **„de viris illustribus“** (світлі мужі) — це продовження твору св. Гієроніма і Ґеннадія.

Найважніші теологічні твори Ізидора є:

а.) **„de fide catholica ex vetere et novo Testamento contra Iudaeos ad Florentinam sonorem suam“** — підручник до науки догматики і етики зложений на основі висловів духовних наукових поваг.

б.) **„libri tres sententiarum“** — збірник висловів наукових поваг.

в.) **„de ecclesiasticis officiis“** — трактат про Богослужбу і духовенство.

г.) **„regula monachorum“** — накреслює монаше правило.

Ізидор був безперечно одним з найбільших учених сучасної йому доби. Не переводив нових наукових дослідів, але старався засвоїти собі всесторонне знання зі скарбниці минулого. Так як Боетіюс і Кассіодоріюс старався він зібрати усі літературні пам'ятки і наукові скарби і переказати їх майбутності. Твори його мали великий вплив на наукову і літературну діяльність заходу аж до пізного середновіччя, а це завдяки їх енциклопедичному, всесторонньому характерові. Мова його творів ясна, безпретенсійна і поправна, але як примінена до тодішніх вимог, значно різниться від латинської клясичної мови.

ЗАКІНЧЕННЯ

Після періоду мандрівки народів остала латинська мова й дальше ще панівною на Заході для кожного роду письменницької творчости. Але ця мова все далі й далі псується, а головною причиною цього є пірвання зв'язків з клясичною стариною.

Все ж таки із того часу походять твори, що є вартісні своїм змістом. Такими є передовсім: історія ґотів п. н. „Gotica" з половини 6-ого століття, якої автором є ґот Йорданус (Iordanus) та історія франків „Historia Francorum", написана біля р. 575 епископом з Тур Григором (Gregorius). Про обох цих письменників була мова вище.

Щойно згадане пірвання зв'язків з клясичною старовиною проявляється у християнських письменників. Вони здебільша навіть навмисно зривали зв'язки з клясичною освітою. А що головну вагу клали на зміст своїх писань, то й не придержувалися навіть граматичних правил (як це робить Григорій з Тур), а вже зовсім не дбали про якенебудь мистецьке оформлення своїх писань.

Зі зростом і поширенням нової віри серед освічених кругів стало це відхилення від античної освіти причиною, що науковий і письменницький світ почав щораз то менше цікавитися клясичною стариною. Тому письменники стають уживати мови простолюддя (sermo plebeius), помішаної з усякими провінціялізмами, а то й примішками мов інших народів т. зв. варваризмами. Таким чином наступає розбиття латинської клясичної мови, яке згодом доводить до цілковитого відокремлення і виділення поодиноких романських мов.

Оскільки йде про зміст писань, то все більше появляються збірні, компіляційні твори, що служать практичним потребам. А що письменники не опираються безпосередньо на джерела, стають ці компіляційні твори все більше і більше поверховними. Щоправда в монастирях, що стають майже одиноким носієм культури, переписують монахи ще й дальше твори клясичних письменників, але кількість цих творів, що їх переписують зменшується, бо рівночасно зростає зацікавлення творами теологічного і схолястично-філософічного змісту. У висліді цього запанував у літературі напрямок, званий схолястицизмом, який обмежував свободу думки, і таким чином спиняв розвиток науки.

Про удержання наукового знання і вчености — хоча щоправда в невеликому розмірі — стараються ще в Англії Альдгельм (Aldhelmus),[1] і Беда (Baeda),[2] а в Еспанії Ізидор з Севіллі (Isidor), автор численних творів, між ними теж енциклопедії загального знання „etymologiae".

Деякий підйом наукового знання проявляється згодом у Франконії, коли на якийсь час ожила клясична старовина в добі Карла Великого завдяки заходам Алькуїна (Alcuinus),[3] З того саме часу походить дуже вартісний історичний

---

[1] Альдгельм (Aldhelmus) — помер як епископ в р. 709 в Шербурн (Solisbury). Належить він до останніх римських письменників, які у своїх творах опрацювали питання з ділянки науки про віршування (то є науки про метрику). Написав 100 загадок у латинських гексаметрах. Крім того є він автором твору про метрику п. н. „Aldhelmi de re grammatica ac metrica ad Acirclum regem" і твору „de laudibus virginitatis" (похвала дівицтва) написаного частинно прозою, а частинно гексаметровим віршем.

[2] Беда (Baeda) званий батьком англійської історіографії, учитель церкви і письменник та предтеча схолястики. Народився в р. 674 в Jarrow в Англії, в р. 692 став діяконом, а в р. 703 презвітером. Опісля був учителем у монастирській школі в Гірву. Помер в р. 735. Своїми численними працями охопив увесь обсяг тодішнього наукового знання. Його письма мали великий вплив на розвій теологічних і історичних наук середновіччя. Є автором коментарів до св. Письма старого і нового Заповіту та до гимнів і автором більшого історичного твору „historia ecclesiastica gentis Anglorum" (церковна історія англійського народу).

[3] Алькуін (Alcuinus). Народжений 735 р. помер 804. Дорадник цісаря Карла Великого, виховник його дітей, керівник манастирської школи в Йорк і основник багатьох шкіл у франконській державі.

твір Айнгарда (Einhard),[4] п. н. **„Vita Caroli“**. Твір цей написаний за взірцем історика срібної доби Светонія Транквілля, містить у собі біографію Карла Великого і є найвизначнішою тогочасною пам'яткою латинського письменства.

Цей підйом учености проявляється теж в Англії за короля Альфреда (849-901) і в Німеччині за Оттонів. З половини 10-ого століття походить латинська героїчна поема, написана мовою і стилем Вергілія п. н. **„Waltharius“**,[5] в якої основу лягли старі пісні про Вальтера і Гільдеґунду. Такий підйом наукового знання бачимо теж в новооснованих монастирських школах, з-поміж яких найбільшу славу здобули собі школи в Сан Галлен (St. Gallen), у Швайцарії і у Фульді в Прусії, де св. Боніфатій (755 р.) оснував першу німецьку католицьку церкву.

І це — на всякий випадок — тільки скупе плекання наук в манастирях і в університетах, що їх стають основувати в західній і середній Европі, починаючи з половини 13-ого століття, зберегло до деякого ступня знання клясичної старовини. Аж вкінці в 14 столітті завзятий противник схолястики і гарячий прихильник старовини, **предтеча гуманізму Петрарка** (1304-1374) дав почин студіям клясичних взірців, що їх створила осяяна німбом духової величі, дрібна Гелляда і володар старинного світу — вічний Рим.

---

[4] Айнгард (Einhard), (780-840). Жив довший час на дворі Карла Великого, а поміж ученими занимав дуже впливове становище. Опісля покинув двірське життя і був архимандритом кількох манастирів. Головний його твір „Vita Caroli“ — написаний за взірцем Светонія Транквілля — це найвизначніша пам'ятка тогочасного латинського письменства. Крім того є він автором твору „translatio sancti Marcellini et Petri“ (переклад св. Марцеліна і Петра). Твір цей цікавий тим, що відзеркалює релігійні погляди тодішнього суспільства.

[5] Автором героїчної поеми п. н. **„Waltharius de Aquitania“** написаної за взірцем Вергілія латинським гексаметром є Еккегард (Ekkehard), монах манастиря у Сант Галлен, який помер в р., 973. Автор описує героїчні подвиги німецьких князів і племен, щоб скинути ярмо гунів, під яким були ще від часів короля гунів Аттилі. Письменник цей написав теж деякі дрібніші латинські поезії.

ПОАЗБУЧНИЙ СПИСОК ПИСЬМЕННИКІВ, ЩО ПРО НИХ МОВА У ЦІЙ ПРАЦІ

(Римська цифра біля ймення письменника вказує добу письменства, арабська побіч римської — період даної доби).

A.

Accius (Attius) I
Acro IV, 1
Aelius Lamparidius IV, 1
Aelius Spartanius IV, 1
Aelius Stilo I
Aemilius Macer II, 2
Aemilius Scaurus I
Afranius I
Agrippa II, 2
Albinovanus Pedo II, 2
Alcuinus — закінчення
Aldhelmus — закінчення
Alfenus Varus II, 1
Ambrosius IV, 2
Ammianus Marcellinus IV, 2
Ampelius IV, 1
Antistius Labeo II, 2
Antonius (ретор) I
Antonius Gnipho II, 1
Apicius IV, 1
Apollinaris Sidonius IV, 2
Appius Claudius Caecus — найдавніша
Apuleius IV, 1
Aquila Romanus IV, 1
Arnobius IV, 1
Ascenius III
Asinius Pollio II, 2
Ateius Capito II, 2
Ateius Philologus II, 1
Atilius Fortunatianus III
Atta I
Atticus Pomponius II, 1
Aufidius Bassus III
Augustinus IV, 2
Avianus IV, 2
Avienus IV, 2
Aurelius Victor IV, 2
Ausonius IV, 2

B.

Baeda — закінчення
Bibaculus II, 1
Blaudus I
Boethius IV, 2
Brutus II, 1

C.

Caecilius Epirata II, 2
Caecilius Statius I
Caecilius Antipater I
Caesius Aurelianus IV, 2
Caesius Bassus III
Caesar II, 1
Calidius II, 1
Calpurnius Flaccus III
Calpurnius Siculus III
Caper IV, 1
Cassiodorius IV, 2
Cassius Severus I
Cato Censorius I
Catullus Valerius II, 1

Catullus Lutatius I
Celsus III
Censorinus IV, 1
Charisius IV, 2
Cicero Marcus II, 1
Cicero Quintus II, 1
Cincius Alimentus I
Cima II, 1
Claudianus IV, 2
Claudius Mamertinus IV, 1
Codex Gregorianus — збірники законів
Codex Hermogenianus — збірники законів IV, 2
Codex Theodosianus — збірники законів IV, 2
Codex Iustinianeus — збірники законів IV, 2
Columella III
Commodianus IV, 2
Cordus IV, 1
Corippus IV, 2
Cornelius Gallus II, 2
Cornelius Nepos II, 1
Cornelius Severus II, 2
Cornificius I
Cornutus III
Coruncanius — найдавніша
Crassus I
Crates I
Cremutius Cordus III
Curiatius Maternus III
Curtius Rufus III
Cyprianus IV, 1

D.

Diomedes IV, 2
Dionysius Cato IV, 2
Dionysius — з Галікарнасу II, 2
Domitius Marsus II, 2
Donatus Aelius IV, 2
Donatus Claudius IV, 2
Dracontius IV, 2

E.

Einhard — закінчення
Ekkehard — закінчення
Ennius I
Ennodius IV, 2
Eumenius IV, I
Eutrophius IV, 2

F.

Fabius Pictor I
Fannius I
Fenestella II, 2
Festus (граматик) II, 2
Festus (історіограф) IV, 2
Firmicus Maternus IV, 2
Florus IV, 1
Frontinus III
Fronto IV, 1

G.

Gaius IV, 1
Gargilius Martialis IV, 1
Gellius (анналіст) I
Gellius (граматик) IV, 1
Gennadius IV, 2
Germanicus II, 2
Gracchus I
Granius Licinianus IV, 1
Grattius II, 2

H.

Hieronymus IV, 2
Hilarius IV, 2
Hirtius II, 1
Horatius II, 1
Hortensius Hortalus II, 1
Hyginus II, 2

I.

Ianuarius Nepotianus III
Iordanus IV, 2
Ioséphos (Iosephus Flavius) III
Isidorus — з Севіллі — закінчення
Iulius Capitolinus IV, 1
Iulius Paris III
Iulius Paulus IV, 1
Iulius Romanus IV, 1
Iulius Rufinianus IV, 1
Iulius Valerius IV, 1
Iustinianus IV, 2
Iustinus IV, 1
Invenalis III
Invencus IV, 2

L.

Laberius IV, 1
Labienus II, 2
Lactantius IV, 1
Laevius II, 1
Licinius Calvus II, 1
Licinius Macer I
Livius Titus II, 2
Livius Andronicus I
Lucanus III
Lucilius (сатирик) I
Lucinius Iunior III
Lucretius II, 1
Luxorius IV, 2
Lygdamus II, 2

M.

Macrobius IV, 2
Maecenas II, 2
Mago I
Manilius II, 2
Marcellus Empirius IV, 2
Martius Maximus IV, 1
Marius Victorinus IV, 2
Martialis III
Martianus Capella IV, 2
Masurius Sabinus III
Matius II, 1
Maximianus IV, 2
Mela Pomponius III
Melissus II, 2
Merobaudes IV, 2
Messala Corvinus II, 2
Minucius Felix IV, 1
Mucius Scaevola I
Musonius Rufus III

N.

Naevius I
Namatianus IV, 2
Nasarius IV, 1
Nemesianus IV, 1
Nerva (юрист) III
Nigidius Figulus II, 1
Nonius IV, 1
Novius I

O.

Obsequens IV, 2
Octavianus Augustus II, 2
Ofilius II, 1
Optatianus IV, 2
Orbilius Pupillus II, 1
Orosius IV, 2
Ovidius II, 2

P.

Pacatus IV, 1
Pacuvius I
Palladius IV, 2
Papinianus IV, 1
Papirius Fabianus III
Paulinus IV, 2
Paulus Diaconus I, 2
Persius III
Petrarca — закінчення
Petronius III
Phaedrus III
Pindarus Thebanus III
Piso Frugi I
Plautus I
Plinius maior III
Plinius minor III
Plotius Gallus I
Pompeius Trogus II, 2
Pompeius Sextus IV, 1
Pomponius Bononiensis I
Pomponius Mela III
Pomponius Secundus III
Portius Latro III
Portius Licinus I
Porphyrio IV, 1
Priscianus IV, 2
Proculus III
Propertius II, 2
Prudentius IV, 2
Publius Syrus II, 1

Q.

Quadrigarius I
Quintilianus III

R.

Rabirius II, 2
Remmius Palaemon III

Rutilius Lupus II, 2
Rutilius Rufus I
Rafinus Tyrannius IV, 2

S.

Sallustius II, 1
Salvius Iulianus IV, 1
Saserna I
Scribonius Largus III
Scriptores historiae Augustae IV, 1
Sedulius (Sedulus) IV, 2
Sempronius Asellio I
Seneca (ретор) II, 2
Seneca (філософ) III
Serenus Sammonicus IV, 1
Servius Honoratus IV, 2
Sextii III
Siculus Flaccus III
Silius Italicus III
Sisenna I
Solinus IV, 1
Statius III
Statius Caecilius I
Suetonius IV, 1
Sulla I
Sulpicia II, 2
Sulpicius Galba I
Sulpicius Rufus II, 1
Sulpicius Severus IV, 2
Symmachus IV, 2
Symphosius IV, 2

T.

Tacitus III
Terentianus Maurus IV, 1
Terentius Afer I
Terentius Scaurus IV, 1
Tertullianus IV, 1
Theodorus Priscianus IV, 2
Tibullus II, 2
Titinius I
Trebatius Testa II, 1
Trebellius Pollio IV, 1
Tribonianus IV, 2
Turpilius I

U.

Ulpianus IV, 1

V.

Valerius Antias I
Valerius Cato II, 1
Valerius Flaccus III
Valerius Maximus III
Valerius Probus III
Valgius II, 2
Varius Rufus II, 2
Varro Terentius II, 1 — універсальний вчений
Varro Atacinus (поет) II, 1
Vegetius IV, 1
Vellius Longus IV, 1
Velleius III
Venantius Fortunatus IV, 2
Vergilius II, 2
Verrius Flaccus II, 2
Vitruvius II, 2
Volusius II, 1
Vopiscus IV, 1
Vulcacius Gallicanus IV, 1

З М І С Т

Стор.

Присвята 3
Короткі біографічні дані про автора . 4
Вступне слово 7
Мотто 9
Джерела 10
Уведення 11

ПЕРША ЧАСТИНА

Розділ I

Грецькі духові надбання основою культури світу 17

Розділ II

Старинна Італія, її населення та перші прояви римського творчого духа 21

Розділ III

Поділ римської літератури . 24

Розділ IV

Усна словесність і найдавніші пам'ятки письменства 25

Розділ V

Перша доба — (240—181 р. до Хр.)

Підрозділ I. Історичний огляд 31
Підрозділ II. Поезія 34
а.) Palliata 36
б.) Togata 47
в.) Atellana 48
Сатира 49
Підрозділ III. Проза 50
а.) Історіографія . . 50
б.) Реторика . . . 55
в.) Право 56
г.) Граматика . . . 57
д.) Рільнича література 58

ДРУГА ЧАСТИНА

Золота доба (181 до Хр. — 14 після Хр.)

Розділ I

Історичний огляд 61

Розділ II

Ціцеронський період

Підрозділ I. Прозове письменство 66
а.) Наукове письменство . . 66
б.) Реторика 69
в.) Історіографія 86
г.) Інші прозові письменники . 94
Підрозділ II. Поезія 95
а.) Епічна й лірична поезія . 95
б.) Драма 99

Розділ III

Період Августа (31 до Хр. — 14 р. після Хр.)

Підрозділ I. Загальний огляд 100
Підрозділ II. А. Поезія 103
Б. Проза 141
I. Історіографія . . . 141
II. Наукові досліди . . 144
III. Реторика 145
IV. Право 146
V. Будівництво . . . 147

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

А.) Перший відділ

Третя (срібна) доба (14—117 р. після Хр.)

Розділ I

Загальний огляд 151

Розділ II

Подрібний перегляд письменства срібної доби 154
Підрозділ I. Прозове письменство 154
I. Історіографія 154
II. Природниче письменство . 163
III. Філософія 165
IV. Реторика 168
V. Граматика 168
VI. Правниче письменство . 169
VII. Медицина 169
VIII. Рільнича література . . 170

Підрозділ II. Поезія 171
I. Драма 171
II. Дидактична поезія 172
III. Епічна поезія . . 176
IV. Буколічна поезія . 178
V. Сатира . . . 178
VI. Епіграми . . . 180

Б.) Другий відділ

Четверта (залізна) доба (117—476 після Хр.)

Розділ I

Історичний огляд 183

Розділ II

Перший період (117—324 р. після Хр.)

Підрозділ I. Поезія 185
Підрозділ II. Проза 187
I. Історіографія 187
II. Реторика 189
III. Граматика 192
IV. Правниче письменство . . 194
V. Географія 195
VI. Рільництво і куховарство . 196
Підрозділ III. Християнські письменники . 197

Розділ III

Другий період (324—476 після Хр.)

Підрозділ I. Поезія 207
Підрозділ II. Проза 212
I. Історіографія 212
II. Статистично-географічні твори . . . 215
III. Повість 216
IV. Реторика 217
V. Граматика 218
VI. Воєнна організація 220
VII. Правниче письменство 221
VIII. Астрологія 222
IX. Сільсько-господарське письменство . . 222
X. Медичне письменство 223
Підрозділ III. Латинське християнсько-теологічне письменство
А.) Поезія 224
Б.) Проза 235
Закінчення 261
Поазбучний список письменників 265
Зміст 269
Ілюстрації

Marcus T. Cicero — статуя
(як промовець-orator)

M. Tullius Cicero
Погруддя в ґалерії degli Uffici у Фльоренції

Tusculanum
де Ціцеро віддався літературній і науковій праці

Octavianus Augustus
Статуя цісаря Августа у Ватикані. Малий Амор, що їде на дельфіні при нозі Августа має вказувати на походження Августа від богині Венери

Forum Romanum
Осередок римського публичного життя

C. Iulius Caesar
Погруддя в народному музею в Неаполі

Найдена в катакомбах в Римі плоскорізьба голови Ісуса Христа з III ст. Одно з найдавніших зображень Ісуса Христа

Плоскорізьба з перших віків християнства: алегоричне зображення Христа як «доброго Пастиря»

P. Vergilius Maro
Погруддя в Капітолінському музею в Римі

Q. Horatius Flaccus
Погруддя на римській бронзовій медалі з IV. століття

C. Cilnius Maecenas
Опікун і протектор поетів в добі
цісаря Августа
(Погруддя у музею в Римі)

Фрагмент Лівієвого рукопису кінця XXVI книги його твору „Ab urbe condita libri“

Це збережений одинокий автограф із тексту згаданого Лівієвого твору

L. Annaeus Seneca
Погруддя в музею у Фльоренції